

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

δεκαπενθήμερος

Παρασκευή 17 Νοεμβρίου 1995 • τεύχος 14 • δρχ. 800

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Δεκαπενθήμερος
Παρασκευή 17 Νοεμβρίου 1995
τεύχος 14, τιμή 800 δρχ.

Χρήστος Πικριδάς

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (24 τεύχη): 15.000 δρχ.
Εξαμηνιαία (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Φοιτητική (24 τεύχη): 10.000 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 20.000 δρχ.

Ευρώπη

Ετήσια (24 τεύχη): 17.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Ετήσια (24 τεύχη): 20.000 δρχ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Κέκροπος 2, Αθήνα 105 58
Τηλ. 3239645 • FAX 3227706
Εκτύπωση: Άφοι Χρυσοχοῦ,
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ Γράφουν οι: Γ. Πετράκη,
Δ. Τζάκης, Σ. Λιβαδάς, Ά. Έλεφάντης, Μ. Κωδαίου 5

ΝΙΚΟΣ ΠΡΟΚΟΒΑΣ, Πρώην Καναδική Δημοκρατία
του Κεμπέκ 13
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΑΚΡΙΔΗΣ, Κουρδικό: μετά τις άποτυχίες
του ΕΚΚ .....
ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Ίσραήλ, πού είναι
ή ψυχή σου; 14
ΑΜΟΣ ΟΖ, Ή κληρονομιά του Ραμπίν .....
ΛΟΥΚΙΑ ΡΙΤΣΑΡΝΤΣ, Κάποιος λείπει
άπ' τό χαμένο σίτι 19

MARY NTIETZ, Ίδιότητα του πολίτη και μητρική σκέψη .. 22
ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Γνώση και δικαιοσύνη 30
ΔΑΜΙΑΝΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Καλά, έ,
πόρωση 36
ΘΟΔΩΡΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ, Οί άπαρχές της αυτοκριτικής
σκέψης στην έπιστήμη 38
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, Ή Δημήτρης πού τον έλεγαν Πέτρο 42
ΡΟΖΕ-ΠΩΛ ΝΤΡΟΥΑ, Ζιλ Ντελέξ: Ή έξεγερση και
ή διάνοια ενός φιλοσόφου 45

ΔΗΩ ΚΑΓΓΕΛΑΡΗ, Ένός λεπτού σιγή 48

Τό έξώφυλλο είναι από άφισα του Κέντρου Περιθάλψης Άγριων Ζώων
και Πουλιών

ΕΠΕΙΓΟΝ
Ανανεώστε εις συνδρομήν εας,
γιατι χανόμεσθε

ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ: ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ -ΕΡΓΑΣΙΑ

Τά τελευταία χρόνια ἔχει ἀναδειχθεῖ στήν Εὐρώπη καί στή συνέχεια στά καθ' ἡμᾶς ἕνα καινούργιο «concept», αὐτό τῆς «συμφιλίωσης» γιά τούς Γάλλους, ἢ «ἐπανασυμφιλίωσης» γιά τούς Ἀγγλοσάξονες, οἰκογένειας-ἐργασίας. Οἱ πρώτες προτάσεις τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς γιά τόν τομέα ἐργασία-οἰκογένεια ξεκίνησαν τό 1983, ὅμως δέκα χρόνια μετά ἡ ἐπανασυμφιλίωση φαίνεται νά ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς κύριους στόχους τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνικῆς μέριμνας: διοργανώνονται σεμινάρια μέ τή συμμετοχή ἐπιχειρήσεων, συνδικαλιστῶν, ἐρευνητῶν καί ἐκπροσώπων φορέων κοινωνικῆς μέριμνας μέ ἀντικείμενο τήν ἐπανασυμφιλίωση, πού παρουσιάζεται νά αἰτιᾶται τή διαμόρφωση νέων σχέσεων ἐργασίας-οἰκογένειας, θεσπίστηκε τό βραβεῖο «Ἐργασία καί Οἰκογένεια» γιά τίς ἐπιχειρήσεις πού ἐφαρμόζουν —ἢ πειραματίζονται μέ— νέους τρόπους ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας πρὸς ὄφελος τῶν ἀναγκῶν τῶν ἐργαζομένων. Τέλος, ἡ Εὐρωπαϊκή Ἐπιτροπή καλεῖ τούς κοινωνικούς ἐταίρους (κοινοτικά συλλογικά ὄργανα τῶν ἐργοδοτῶν καί τῶν ἐργαζομένων) νά ἐργασθοῦν πρὸς τήν κατεύθυνση συμφιλίωσης ἐργασίας-οἰκογένειας ἐνῶ ἴδιο στόχο ἀποτελεῖ μία ἀπό τίς ἕξι κατευθύνσεις-στόχους τοῦ Τέταρτου Μεσοπρόθεσμου Κοινοτικοῦ Προγράμματος Δράσης γιά τήν Ἴσότητα Εὐκαιριῶν μεταξύ ἀνδρῶν καί γυναικῶν (1996-2000).

Ὁ συμβιβασμός τῆς οἰκογένειας μέ τήν ἐργασία ἐμφανίζεται νά ἀποτελεῖ μέρος τῆς στρατηγικῆς τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ἀπασχόλησης καί νά συμβάλλει ταυτόχρονα στή σταθερότητα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κοινωνικοῦ μοντέλου, ἐνῶ ὡς ἐνδιάμεσοι στόχοι ἀναφέρονται ἡ ἐξάπλωση τῶν παιδικῶν σταθμῶν, ἡ μεγαλύτερη εὐελιξία στήν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας καί ἡ ἐνθάρρυνση τῶν ἀνδρῶν νά συμμετέχουν περισσότερο στήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν τους. Ὡς παραδείγματα δραστηριοποιήσεως σ' αὐτό τόν τομέα ἀναφέρονται στή Βρετανία ἡ ἐκδοτική δραστηριότητα ἐκ μέρους πολυάριθμων ἐργοδοτῶν σχετικά μέ τή μέριμνα πρὸς τίς οἰκογενειακές ἀνάγκες τῶν ἐργαζομένων μέ δράσεις σέ ἐθνικό ἐπίπεδο γιά τήν παιδική μέριμνα, τέλος στή Γερμανία ἡ ἐφαρμογή ἀπό τήν BMW πολιτικῆς πού συνδυάζει «ἐλαστικότητα, εὐρος καί ἐξατομικευμένο συνδυασμό τῶν ἀναγκῶν ἐργασίας καί ἰδιωτικῆς ζωῆς τῶν ἐργαζομένων».

Πρὶν προχωρήσουμε στή διατύπωση τῶν ἐρωτημάτων μας θέλουμε νά διατυπώσουμε ὀρισμένες σκέψεις. Ἡ χρήση τῆς ἔννοιας ἐπανασυμφιλίωση μᾶς παραπέμπει στό διαχωρισμό πού σταδιακά ἐπῆλθε στόν σύγχρονο κόσμο μεταξύ τοῦ χωροχρόνου τῆς οἰκογένειας καί τῆς ἐργασίας ὡς ἀποτέλεσμα τριῶν βασικῶν ἱστορικῶν διαδικασιῶν πού τοποθέτησαν καί τά θεμέλια τοῦ σύγχρονου κόσμου: τῆς ἀπώλειας τῆς ἐργασιακῆς αὐτονομίας (προλεταριοποίηση) μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ, τῆς συγκέντρωσης τῆς παραγωγῆς σέ εἰδικούς χώρους αὐστηρά περιχαρακωμένους, καί τῆς ἐξατομικευμένης, ἀπρόσωπης, ὀρθολογικῆς ἐνταξῆς τῶν ἀτόμων στίς ἐπιχειρήσεις. Ὁ διαχωρισμός τῆς οἰκογένειας καί τῆς ἐργασίας στό χώρο καί στό χρόνο δέν ἀπέκλεισε τίς φιλίες τους καί τούς ἀλληλοκαθορισμούς τους: εἶναι γνωστό ὅτι ἡ ἐργοδοσία σέ ὅλες τίς περιόδους ἀπευθύνθηκε, μέ πολλούς καί διαφορετικούς τρόπους, στήν οἰκογένεια τοῦ ἐργαζομένου, στίς ἀξίες τῆς ἢ στίς ἀνάγκες τῆς, προκειμένου νά φτιάξει τόν κόσμο τῆς, ὅπως ἐπίσης καί οἱ ἐπιρροές πού ἀσκοῦν οἱ οἰκογενειακές στρατηγικές στήν ἀγορά ἐργασίας καί στίς ἐπαγγελματικές ἢ μὴ διαδρομές τῶν μελῶν τοῦ νοικοκυριοῦ.

Ὅμως στήν καρδιά τοῦ σύγχρονου κόσμου ἀναδείχθηκε ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν ἐμπορευματοποιημένο χρόνο, τό χρόνο τῆς βιοποριστικῆς ἐργασίας καί τόν ἀκοστολόγητο χρόνο πού οἱ ἄνθρωποι περνᾶνε στούς «δικούς τους» χώρους, ζώντας τή ζωή τους, καί βέβαια μέ τίς οἰκογενειές τους. Μέ αὐτή τήν ἔννοια ἡ διάζευξη οἰκογένειας-ἐργασίας, πού μπορεῖ νά ὀριστεῖ καί ὡς διάζευξη ἐργασίμου καί μὴ ἐργασίμου χρόνου, ἢ ἀκόμα πιο ἐλεύθερα ἐπαγγελματικῆς καί ἰδιωτικῆς, προσωπικῆς ζωῆς, ἐδράζεται στόν ἴδιο χαρακτήρα τῶν ἐξαρτημένων ἐργασιακῶν σχέσεων καί στό γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀλλιῶς μετρᾶνε τόν προσωπικό τους χρόνο κι ἀλλιῶς τό χρόνο τοῦ ἐργοδότη τους. Ἡ ὅποια ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ ἐργαζομένου καθορίστηκε συνήθως

ὡς ἀντιστρόφως ἀνάλογη αὐτοῦ τοῦ κομματιοῦ τῆς ζωῆς του πού ἐκχωροῦσε ὡς ἐξαρτημένος ἐργαζόμενος: τὸ μέγεθος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἡ ἔνταση τῆς ἐργασίας, ἡ τοποθέτηση τοῦ ὥραριου του στὸν καθημερινό του χρόνο, οἱ βάρδιες, οἱ ὑπερωρίες, οἱ περιορισμοί, οἱ ἀνελευθερίες, οἱ ἱκανοποιήσεις θὰ σφραγίσουν, θετικά ἢ ἀρνητικά, τὴν ὀργάνωση τῆς μὴ ἐργασιακῆς του ζωῆς. Ὅμως ἡ αὐστηρή περιχαράκωση τοῦ χωροχρόνου τῆς ἐργασίας, ἂν καὶ προσδιορίστηκε κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὶς ἰδιαιτέρες ἀνάγκες συγκέντρωσης καὶ λειτουργίας τῶν παραγωγικῶν χωροχρόνων, συνδέθηκε ἄρρηκτα μὲ τὴν προστασία τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργαζομένου ἀπὸ τὶς ἐπιπτώσεις μιᾶς ἀνεξέλεγκτης ὑποταγῆς τῆς ζωῆς του στὶς ἀνάγκες καὶ τὶς ἐπιταγές τῆς παραγωγῆς. Ὁ αὐστηρὸς προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου ἐργασίας ἐγένε ἀντικείμενο κοινωνικῆς διαπραγματεύσεως, κρατικῆς παρέμβασης καὶ νομικῆς προστασίας, ἐνῶ ὁ «προσωπικὸς χῶρος» θὰ ὀρισθεῖ κατ' ἀντιπαλότητα μὲ τὸ χῶρο τῆς ἐργασίας. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ ὅποια παρεκτροπὴ ἀπὸ τὸ μοντέλο καθαρῆς διάζευξης οἰκογένειας-ἐργασίας θὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μεγιστοποίηση τοῦ ἐλέγχου πού ἀσκεῖ ὁ ἐμπορευματοποιημένος χωροχρόνος στὴν προσωπικὴ ἢ οἰκογενειακὴ ἢ ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Τυπικὰ παραδείγματα τέτοιας ὑπέρβασης εἶναι ἡ διάχυση προσωπικοῦ καὶ ἐπαγγελματικοῦ χρόνου στὴν περίπτωσι τῆς ἐργάτριας-φασονίστριας πού πληρώνεται μὲ τὸ κομμάτι καὶ ἐργάζεται στὸ σπίτι της καὶ ἡ κατοικία ὡς ἐργοδοτικὴ παροχὴ στὸ πλαίσιο τῆς ἐργασιακῆς σχέσης.

Ὅμως εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ διάζευξη τοῦ ἐμπορευματοποιημένου καὶ μὴ χωροχρόνου εἶναι θεμελιώδης ὁ ρόλος τῶν γυναικῶν: ἡ πλήρης ἀπουσία τους γιὰ μεγάλες περιόδους ἢ ἡ ὑποβαθμισμένη καὶ ἑλλιπὴς παρουσία τους στὸν ἐμπορευματοποιημένο χῶρο ἔκανε δυνατὴ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ «ἰδιωτικοῦ», «προσωπικοῦ» χώρου στὸ πλαίσιο τῶν νοικοκυριῶν, μὲ τὰ γνωστὰ γιὰ τὶς ἴδιες ἀποτελέσματα. Ἡ ἐμπορευματικὴ ἐργασία γιὰ τὶς γυναῖκες, μὲ δεδομένους τοὺς φυλετικούς προσδιορισμούς στὴν ὀργάνωση τοῦ νοικοκυριοῦ, δέν εἶχε ποτέ —ἐκτός ἀπὸ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις— ἀπεμπλακεῖ ἀπὸ τὶς δεσμεύσεις τους, στὸν μὴ ἐμπορευματοποιημένο τους χρόνο, ὡς μανάδων, κορῶν, ἀδελφῶν στὸ νοικοκυριό. Ἡ προσπάθεια συμφιλίωσης (ἐμπορευματικῆς) ἐργασίας καὶ οἰκογένειας εἶναι γιὰ τὶς γυναῖκες κάτι πολὺ παλιό —ἐνα ἀκόμα χαρακτηριστικὸ τῆς γυναικείας φύσης θὰ λέγαμε— καὶ μπορεῖ ὡς ἐρμηνευτικὸς παράγοντας νὰ ἐξηγήσει ἄπειρα τόσα δεινὰ: τὴν ἀνιση μεταχείριση ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν στὴν ἀγορὰ ἐργασίας, τὴν καθυστερημένη ἐξέλιξη τῶν γυναικῶν σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀνδρες ἴδιων ἐπαγγελματικῶν προσόντων, τὴν πρόσληψη τῶν γυναικῶν ὡς ἀνειδίκευτο-εὐκαιριακὸ προσωπικὸ, τὴ μείωση τῶν γεννήσεων, τὴ «γυναικεία γκρίνια» κλπ.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω θέλω νὰ διατυπώσω ὀρισμένα ἐρωτήματα ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῆς νεοκρηυχθείσας πολιτικῆς. Ἡ συμφιλίωση τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς ἐργασίας προκύπτει ὡς αἴτημα σὲ μιὰ περίοδο ἀνεργίας καὶ ἀμφισβήτησης τῶν τυπικῶν ἐργασιακῶν σχέσεων, σὲ μιὰ περίοδο πού ὄλο καὶ μεγαλύτερα κομμάτια τῶν ἐργαζομένων καλοῦνται νὰ ἐνταχθοῦν στὶς δομὲς ἀπασχόλησης, μὲ εὐελιξία δηλαδή, χωρὶς αὐστηρὲς δεσμεύσεις ὅσον ἀφορᾷ τὴν τιμὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τὴ διάρκεια καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐργασίας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ συσχετισμένη ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς ἐργασίας ἀναδεικνύεται ὡς πεδίο μέριμνας σὲ μιὰ περίοδο πού οἱ ἐπιχειρήσεις διεκδικοῦν νὰ προσαρμόσουν τὸν κόσμον τῆς ἐργασίας στὶς εὐελικτες ἀνάγκες τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια μήπως ἡ πολιτικὴ ἐργασίας-οἰκογένειας εἶναι στὴν πραγματικότητά μιὰ πολιτικὴ ἀπασχόλησης; Βεβαίως οἱ ἀνά τὴ Γῆ ἐργαζόμενοι θὰ εἶναι πολὺ εὐχαριστημένοι ἂν ἡ ὀργάνωση τοῦ χρόνου ἐργασίας τους γινόταν καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ ὅτι τὸ παιδί πρέπει νὰ πάει καὶ νὰ ῥθει στὸ σχολεῖο, οἱ λογιανομοῖ πρέπει νὰ πληρωθοῦν ἢ μὲ τὸ ὅτι θὰ ῥθουν φίλοι στὸ σπίτι. Ὅμως τί γίνεται μὲ τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐργαζομένων καὶ ἄρα μὲ τὸ βιοτικὸ τους ἐπίπεδο; Μήπως ἡ «ἐπιστροφή» στὸ σπίτι σημαίνει ὅτι τώρα ἔνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ κόστους τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἐργαζομένου πρέπει νὰ παράγεται στὸ πλαίσιο τῶν «οἰκογενειακῶν ἀναγκῶν»; Καὶ βέβαια δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ ἐργαζόμενοι διεθνῶς εἶναι ἐπιφυλακτικοὶ ἢ καὶ ἀρνοῦνται, ὅταν τοὺς περνάει ἀπ' τὸ χέρι,

τίς νέες ἐργασιακές σχέσεις (εὐέλικτα ὠράρια, μείωση τοῦ χρόνου ἐργασίας κλπ.) γιατί αὐτές συνοδεύονται ἀπό συρρίκνωση τῶν δικαιωμάτων τους καί διάβρωση τοῦ στάτους πού εἶχαν κατακτήσει ὡς ἐργαζόμενοι τήν περίοδο τῆς πλήρους ἀπασχόλησης. Τί σημαίνει λοιπόν σ' αὐτές τίς συνθήκες ἡ συμφιλίωση ἐργασίας καί οἰκογένειας καί πῶς οἱ ἐνέργειες πού τήν ἐπαγγέλλονται θά διαφοροποιηθοῦν ἀπό τίς σημερινές ἐργοδοτικές πολιτικές διαχείρισης τῆς ἐργασίας; Πῶς συμβιβάζεται ὁ σχεδιασμός κοινωνικῆς μέριμνας μέ στόχους π.χ. τῆ δημιουργία παιδικῶν σταθμῶν, μέ τήν ἀναγκαιότητα μείωσης τῶν δαπανῶν κρατικῆς πρόνοιας καί μέ δεδομένο ὅτι ἡ τελευταία ἀποτελεῖ τήν ὑπ' ἀριθμόν ἕνα ἐντολή μέ ἀκόλουθη τήν εὐελξία τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων; Μήπως οἱ παιδικοί σταθμοί θά φτιαχτοῦν ἀπό τούς ἐργοδότες; Ἄν ναι, αὐτό δέν ἀποτελεῖ κοινωνική μέριμνα ἀλλά ἐργοδοτική.

Ἡ πολιτική «συμφιλίωσης» ἐργασίας-οἰκογένειας προκύπτει σέ μιά περίοδο αὐξημένης συμμετοχῆς τῶν γυναικῶν στήν ἀγορά ἐργασίας καί τῆς ταυτόχρονης αὐξησης, λόγω δημογραφικῶν ἐξελίξεων, τῶν ἡλικιωμένων προσώπων πού χρήζουν φροντίδας. Ἡ διακήρυξη τῆς ἀνάγκης συμφιλίωσης ἐργασίας-οἰκογένειας προσβλέπει κυρίως σ' αὐτές, ἀφοῦ σ' αὐτές ἐξακολουθεῖ νά πέφτει τό βάρος τῶν οἰκογενειακῶν ὑποχρεώσεων. Ἄλλωστε ἡ μερική ἀπασχόληση, πού εἶναι ἀπό τίς πιό διαδεδομένες μορφές εὐέλικτων ἐργασιακῶν σχέσεων, ἀφορᾶ βασικά τίς γυναῖκες. Στό σημεῖο αὐτό νομιμοποιούμεστε βέβαια νά διατυπώσουμε τούς φόβους μας γιά τό κατά πόσο ἡ θεσμοποίηση μιᾶς πολιτικῆς συμφιλίωσης ἐργασίας-οἰκογένειας δέν θά ἀναπαράξει τήν ὑποβαθμισμένη θέση τῶν γυναικῶν στήν ἀγορά ἐργασίας. Ὅμως ἡ παραπάνω συνέπεια ἐγγράφεται στήν ἤδη κυρίαρχη κοινωνική λογική. Αὐτό πού φαίνεται νά ἀλλάζει καί εἶναι ἐνδιαφέρον νά τό σημειώσουμε εἶναι ὅτι οἱ ἄνδρες, στό πλαίσιο τῆς πολιτικῆς τῆς συμφιλίωσης ἐργασίας-οἰκογένειας, ἐνθαρρύνονται νά «εὐαισθητοποιηθοῦν ἀπέναντι σέ εὐρύτερους κοινωνικούς ρόλους», νά συμμετάσχουν στήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν τους, καί ποιός ξέρει τί ἄλλο. Φοβόμαστε δηλαδή ὅτι κατά τήν περίοδο αὐτή, στήν ὁποία μεγάλα κομμάτια τῶν ἐργαζομένων θεωροῦνται ὑπεράριθμα καί οἱ ἀνάγκες σέ ἐργασία τῆς παραγωγῆς εὐέλικτες, ἄνδρες καί γυναῖκες θά ἐξισωθοῦν ἐπαγγελματικά ἀλλά πρὸς τά κάτω. Οἱ ἄνδρες καλοῦνται νά δεχτοῦν τήν ὑποβάθμιση τοῦ ἐργασιακοῦ τους στάτους, δηλαδή αὐτό πού μέχρι τώρα ἀφοροῦσε μόνο τίς γυναῖκες.

Γεωργία Πετράκη

Εικοστή ὀγδὴ Ὀκτωβρίου. Μέρα ἐθνικῆς περηφάνειας καί μνήμης μιᾶς ἐποχῆς ὅπου —καταπῶς συνηθίζεται νά λέγεται σέ ἐπετειακά διαγγέλματα καί ἄλλα παρόμοια— οἱ πρόγονοί μας μεγαλοουροῦσαν ὄντας ἐνωμένοι. Τίποτε δέν τούς χώριζε, οὔτε κόμματα, οὔτε ἰδεολογίες, οὔτε τά κάθε λογῆς μικροσυμφέροντα πού, πάλι καταπῶς λέν, εἶναι ἐκεῖνα πού εὐθύνονται γιά ὅλες τίς ἐθνικές καταστροφές. Ὅλοι μαζί, λοιπόν, τότε, κινοῦσαν γιά «τά ὠραῖα καί μέγала ἔργα» πού γράφει ὁ ποιητής.

Εἰκοστή ἐβδόμη Ὀκτωβρίου. Παραμονή τῆς ἐπετείου. Μεσημέρι. Βρίσκομαι στήν καρδιά τῆς Ἀθήνας, στήν Ἀκαδημία, στίς στάσεις τῶν ἀστικῶν λεωφορείων. Τό μέρος πού, ἔστω καί γιά λίγο, συναντιοῦνται οἱ κάτοικοι τῆς γιγαντιαίας πόλης. Ἐκεῖ πού οἱ προσφυγικές πολυκατοικίες τοῦ Νέου Κόσμου συναντοῦν τόν φοιτητικόκοσμο καί τούς μικρομεσαίους τοῦ Ζωγράφου κι αὐτοί, μέ τή σειρά τους, κατοίκους τῆς Φιλοθέης καί τοῦ Ψυχικοῦ.

Μέ δυσκολία περπατῶ, σώματα ἐμποδίζουν τό πέρασμά μου. Κάπου στό βάθος, ἕνας πάγ-

**ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ
ΚΑΙ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΟΥ**

κος ἐφημερίδων, πιά κεί ἕνα περίπτερο, ὕστερα κι ἄλλο καί γύρω γύρω κόσμος, πολὺς, πού συζητᾶ, κοιτάζει, ἀγοράζει, ξανακοιτᾶ, χαμογελᾶ κι ὕστερα φεύγει. Ξαφνιάζομαι. Εἶναι, ἀσφαλῶς, γνωστό πῶς ὁ "Ἕλλην —καί λίαν προσφάτως καί ἡ Ἑλληνίς, παρότι λιγότερο— μέ δύο πράγματα παθιάζεται: μέ τήν πολιτική καί μέ τήν Ἑθνική Ὀμάδα μπάσκει. Τό πρώτο εἶναι κουσούρι παλαιό, ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων, πού πλέον ἔχει γίνει ἕξις. Τό δεύτερο, τό μπάσκει, εἶναι πολύ πρόσφατο, ἀρνητικό ἀποτέλεσμα τῆς συναναστροφῆς μας μέ τόν παρηκμασμένο καί ἀνούσιο δυτικό πολιτισμό.

Ἡ Ἑθνική μπάσκει δέν εἶχε ἀγῶνάς τήν προηγούμενη. Γι' αὐτό ἤμουν σίγουρος, θά τόν εἶχα παρακολουθήσει. Ἄρα, συμπέρανα, πρόκειται γιά πολιτική. Πλησίασα περισσότερο καί εἶδα ὅτι στήν πρώτη σελίδα δύο ἐφημερίδων δημοσιεύσαν φωτογραφία τῆς συζύγου τοῦ πρωθυπουργοῦ. Ὅχι σάν ἐκείνη τοῦ Δεκαπενταύγουστου, ὅπου γονυπετής, μέ μακριά φούστα, τιμούσε τή μητέρα ἐκείνου πού κήρυξε τή θρησκεία τῆς ἀγάπης. Αὐτή τή φορά ἦταν τελείως γυμνή, λουόμενη σέ κάποια παραλία. Φωτογραφία ἀπό τήν ἐποχή πού ὑπηρετοῦσε τόν σοσιαλισμό, τήν τέχνη καί τήν ὀρθοδοξία ἀπ' τό μετερίζι τῆς Ὀλυμπιακῆς.

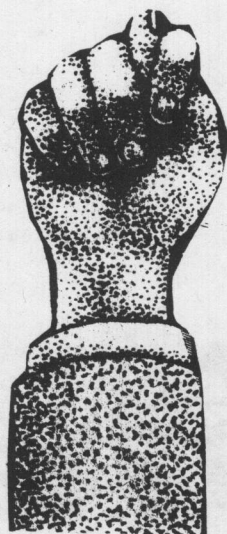
Ἐκεῖ λοιπόν, στό πεζοδρόμιο τῆς Ἀκαδημίας, στίς στάσεις τῶν ἀστικῶν λεωφορείων, μπροστά σ' ἕνα περίπτερο, ἀνάμεσα σέ ἄλλους συμπολίτες μου, κάτω ἀπό μιά φωτογραφία τῆς κας Παπανδρέου, κατάλαβα γιά πρώτη φορά τό πραγματικό νόημα τῆς ἐπετείου πού θά ἐορτάζαμε τήν ἐπομένη. Ἐκεῖνο πού μοῦ ἔλεγαν γιά χρόνια στό σχολεῖο οἱ δάσκαλοι, μά δέν τό καταλάβαινα. Αὐτό πού τόσα χρόνια ἀκούω στά ἐπετειακά μηνύματα τοῦ ἐκάστοτε Προέδρου τῆς Δημοκρατίας καί στίς ἀνακοινώσεις τῶν κομμάτων, πάλι χωρίς θετικά ἀποτελέσματα: ὅτι ὅταν οἱ Ἕλληνες ὁμονοοῦν, ὅταν βάζουν στήν ἄκρη προσωπικά καί κομματικά συμφέροντα, τότε μεγαλουργοῦν. Εἶδα, λοιπόν, καί ἐθαύμασα.

Εἶδα ἀνθρώπους ἀπ' ὅλες τίς γειτονιές αὐτῆς τῆς πόλης, νέους καί φτωχοὺς, γέρους καί γυναῖκες, ἄντρες καί πλούσιους, φοιτητές, ἐργάτριες, συνταξιούχους ν' ἀπομακρύνονται ἀπ' τό περίπτερο μέ δύο ἐφημερίδες στό χέρι. Ἀπογευματινὴ καί Αὐριανή, Νέα καί Αὐριανή, Ἀδέσμευτο καί Αὐριανή, Ἔθνος καί Αὐριανή καί πάει λέγοντας... Στάθηκα μέ δέος καθὼς μπροστά μου οἱ Συνέλληνες, στό πνεῦμα ἀσφαλῶς τῶν ἡμερῶν, ἔκαναν πέρα τά μικρά πού τοὺς χωρίζουν καί ὁμονοοῦντες μεγαλουργοῦσαν κρατώντας τήν Αὐριανή στό χέρι.

Εἶμαι σίγουρος πῶς σέ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη ἔκταση ἡ σκηνὴ αὐτὴ ἐκτυλίχθηκε πανομοιότυπα σέ ὅλα τά περίπτερα τῆς χώρας. Ἀλήθεια, τί εἶναι ἐκεῖνο πού παρακινεῖ ἑκατοντάδες χιλιάδες ἀνθρώπους νά ἀγοράζουν τήν Αὐριανή τίς μέρες πού δημοσιεύει φωτογραφίες τῆς κας Παπανδρέου; Φωτογραφίες πού, πλαστές ἢ ὄχι, ἔχουν κατά καιρούς δημοσιευθεῖ κατά χόρον καί συνεπῶς τό λεγόμενο ἀναγνωστικό κοινό ὄχι μόνο εἶναι ἐξοικειωμένο μέ αὐτές, ἀλλά θά ἔπρεπε νά τίς ἔχει βαρεθεῖ ἢ τουλάχιστον νά μὴν κινοῦν τό ἐνδιαφέρον του.

Παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ Αὐριανὴ πολλαπλασιάζει τήν κυκλοφορία της κάθε φορά πού κάνει πρωτοσέλιδο τήν πρόην κα Λιάνη. Τό ἐντυπωσιακότερο μάλιστα εἶναι πῶς παρότι τήν ἴδια μέρα ἡ περί ἧς ὁ λόγος φωτογραφία δημοσιεύθηκε καί στήν ἐφημερίδα "Ὀνομα, ἡ Αὐριανὴ πούλησε περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα χιλιάδες φύλλα ἐνῶ τό "Ὀνομα δέν ξεπέρασε τά δέκα. Ἐκεῖνο, λοιπόν, πού κινεῖ τό ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ δέν εἶναι οἱ φωτογραφίες τῆς κας Παπανδρέου, ἀλλά τό ὅτι δημοσιεύονται ἀπὸ τήν Αὐριανή. Γιατί; Ἐχῶ τήν αἴσθησι πῶς ἡ ἀπάντησι πρέπει νά ἀναζητηθεῖ σέ κάποιο πολιτικό ἀπωθημένο τῆς πλειοψηφίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, δεξιῶν, ἀριστερῶν καί κεντρῶν, ἐνάντια στό ΠΑΣΟΚ καί εἰδικότερα στόν Ἄνδρέα Παπανδρέου. Καί ὅτι μέ τόν τρόπο αὐτό, δηλαδή χαιρέκακα, παίρνουν ἐκδίκησι. Θά ἐξηγηθῶ καλύτερα.

Μέ τή στάση τους, ἡ πλειοψηφία τῶν κατοίκων αὐτῆς τῆς χώρας, ἢ, ἔστω, ἕνα μεγάλο κομμάτι του, ἐκεῖνο πού ἐκτινάζει στά ὕψη τήν κυκλοφορία τῆς Αὐριανῆς κάθε φορά πού δημοσιεύει γυμνές φωτογραφίες τῆς κας Παπανδρέου, θέλει νά συμμετάσχει σέ κάτι πού ἀναγνωρίζει ὡς κατ' ἐξοχὴν πράξι δικαιοσύνης. Θεῖα δίκη ἢ λαϊκὴ δικαιοσύνη, δέν ἔχει καί τόση σημασία:

« Ἄς πρόσεχαν, ὅποιος σκάβει τό λάκκο τοῦ ἄλλου, πέφτει ὁ ἴδιος μέσα », συμφωνοῦν ὅλοι αὐτοί οἱ διαφορετικοί ἄνθρωποι πού ἀναφέρονται, ἀσφαλῶς, στό ὅτι ὁ Παπανδρέου δημιούργησε καί στέγασε μέχρι πρόσφατα, πολύ πρόσφατα, τήν Αὐριανή. Τήν Αὐριανή πού γιά περισσότερο ἀπό δέκα χρόνια τήν ἐκτόξευε, ὡς ὑγρό πῦρ, ἐνάντια στά ἄλλα κόμματα καί τούς πολιτικούς τοῦ ἀντιπάλου.

Τό ΠΑΣΟΚ καί ὁ Ἄνδρέας Παπανδρέου εἰδικότερα ἐξέθρεψε τό τέρας πού τώρα τόν ἀπειλεῖ. Ὁ ἴδιος ἐπέλεξε αὐτοῦ τοῦ τύπου τήν κίτρινη δημοσιογραφία, τήν παραβίαση δηλαδή τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς καί τῆ σπύλωση τῆς προσωπικότητας τῶν πολιτικῶν τοῦ ἀντιπάλου. Ὁ ἴδιος στήριξε πολιτικά, ἠθικά καί οἰκονομικά τίς ἐφημερίδες καί τούς σταθμούς τοῦ Κουρῆ. Ὁ ἴδιος ἐπαίνεσε τήν προσφορά τοῦ Κουρῆ στή δημοκρατία. Αὐτοῦ τοῦ τύπου ὁ πολιτικός λόγος, ὁ ὁποῖος νομιμοποιήθηκε καί στέριωσε καί τόν οἰκειοποιήθηκαν καί ἄλλοι καί πού δέν χαρακτηρίζει, πλέον, μόνο τήν Αὐριανή, εἶναι ὁ πολιτικός λόγος πού ἐπέλεξε ὁ Παπανδρέου γιά νά διαχειριστεῖ τούς πολιτικούς ἀνταγωνισμούς.

Ἐχει ὁ καιρός γυρίσματα καί ὁ κόσμος τοῦ ἦρθε ἀνάποδα. Τώρα, εἶναι ὁ ἴδιος καί τό περιβάλλον τοῦ πού ὑφίστανται αὐτόν τόν ἀφάνταστα βίαιο ἐξευτελισμό, αὐτή τή χυδαία ἐπίθεση τῶν πολιτικῶν τοῦ ἀντιπάλου. Καί εἶναι γι' αὐτό πού δέν γίνεται πιστευτός (ὅπως καί τά στελέχη τοῦ ΠΑΣΟΚ) ὅταν διαμαρτύρεται πῶς «αὐτή» δέν εἶναι δημοσιογραφία καί πῶς «αὐτός» δέν εἶναι ὑγιῆς τρόπος πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης. Δέν γίνεται πιστευτός γιατί, ἐπιπλέον, ἔχουμε ἐθιστεῖ — λιγότερο ἢ περισσότερο — σέ αὐτοῦ τοῦ τύπου τῆ δημοσιογραφία καί σέ αὐτοῦ τοῦ τύπου τήν πολιτική. Δέν ξενίζει, δέν προκαλεῖ. Οἱ «μαῦρες τρύπες» ζοῦν καί βασιλεύουν γιά νά μᾶς τό θυμίζουν.

Καί κάτι ἀκόμη. Γιά παρόμοιους λόγους, δέν γίνεται πιστευτή καί ἡ κα Παπανδρέου, ὅταν προσπαθεῖ νά ἐντάξει τήν ἐναντίον τῆς ἐπίθεσης στό πλαίσιο τοῦ φαλλοκρατισμοῦ καί τοῦ σεξισμοῦ τῆς ἀνδροκρατικῆς καί ἀνδροκεντρικῆς κοινωνίας μας. Ὅταν προσπαθεῖ, δηλαδή, νά μᾶς πείσει πῶς ἡ ἐπαίσχυντη ἐπίθεση πού δέχεται ὀφείλεται στό ὅτι εἶναι γυναίκα. Καί, ἀσφαλῶς, ἔχει δίκιο. Καί σεξισμός ὑπάρχει καί φαλλοκρατισμός καί τό ὅτι εἶναι γυναίκα τήν καθιστᾶ πολύ περισσότερο εὐαίσθητη σέ τέτοιου τύπου ἐπιθέσεις. Τότε γιατί δέν γίνεται συμπαθής; Γιατί τό δίκιο πού ἔχει τῆς γίνεται ἄδικο καί ἡ ἀλήθεια τῆς φέμα;

Γιατί, βέβαια, ἡ ἴδια στήριξε τήν ἀποδοχή τῆς ἀπό τόν κόσμο τοῦ ΠΑΣΟΚ προβάλλοντας τόν ἑαυτό τῆς μέ εἰκόνας πού παραπέμπουν στά πλέον παραδοσιακά στερεότυπα γιά τή γυναίκα: ἡ γυναίκα-σύζυγος, σεμνή καί θεοσεβούμενη, πού φροντίζει νά διατηρεῖ καλοντυμένο καί περιποιημένο τόν σύζυγό τῆς, πού δέν χάνει τήν εὐκαιρία μπροστά στίς κάμερες νά τοῦ φτιάξει τά μαλλιά, νά τοῦ ἰσιώσει τή γραβάτα, ἦταν ἡ ἀπάντηση τοῦ ΠΑΣΟΚ, σημεῖο πρὸς σημεῖο, στήν εἰκόνα τοῦ καλοῦ οἰκογενειάρχου πού πρόβαλε ὁ Μητσοτάκης γιά τόν ἑαυτό του. Ἦταν, δηλαδή, μία ἀκόμη ὄψη τῆς στροφῆς στό συντηρητισμό πού πραγματοποίησε τό ΠΑΣΟΚ στό δεύτερο μισό τῆς προηγούμενης δεκαετίας: «Καλή κοπέλα καί νοικοκυρά». Ὅχι σάν τήν Ἄμερικιάνα, τή Μαργαρίτα, πού κάθε τρεῖς καί λίγο ἄφηνε τό σπίτι καί τόν ἄντρα τῆς καί κατέβαινε στά πεζοδρόμια φωνάζοντας γιά τίς ἀμβλώσεις καί ἄλλα τέτοια, διαλαλοῦσε ὁ ἀνώνυμος πασοκτῆς. Κι ἂν δέν τό εἶχε σκεφθεῖ ὁ μόνος του, εἶχε ὡς βοήθημα τέτοιου τύπου κείμενα πού καθημερινά καί γιά χρόνια δημοσίευε ἡ Αὐριανή.

Ἡ ἴδια ἡ κα Παπανδρέου χρησιμοποίησε τόν ἑαυτό τῆς «σάν γυναίκα», καί ὑφίσταται τήν ἐπίθεση καί πάλι «σάν γυναίκα» ἀπό ἐκείνους στούς ὁποίους, τά προηγούμενα χρόνια, ἐπέτρεψε νά τή χρησιμοποιήσουν «σάν γυναίκα». Ἡ ἴδια, δηλαδή, ἐμπιστεύθηκε στήν Αὐριανή τήν κατασκευή μιᾶς εἰκόνας τοῦ ἑαυτοῦ τῆς πού ἀνακαλεῖ τά πλέον σεξιστικά καί παραδοσιακά στερεότυπα γιά τή γυναίκα καί στήν εἰκόνα τῆς αὐτῆ ἐπένδυσε τήν ἀποδοχή τῆς ἀπό τόν κόσμο τοῦ ΠΑΣΟΚ καί γενικότερα ἀπό τήν ἐλληνική κοινωνία. Ἡ ἴδια ἐπέλεξε νά παίξει τό ρόλο τῆς «πρωθυπουργικῆς συζύγου», δηλαδή ὡς «κυρία τοῦ κυρίου» καί μάλιστα ὡς «πρώτη κυρία».

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

“Ὅμως, τό εἶπαμε, ἔχει ὁ καιρός γυρίσματα κι οἱ ἄλλοτε φίλοι της, ἐκεῖνοι στούς ὁποίους ἐπένδυσε τήν κατασκευή τῆς εἰκόνας της ὡς τῆς ἰδανικῆς γυναίκας γιά τόν Καίσαρα, τώρα τήν χτυποῦν μέ τά ἴδια της τά ὄπλα: ἐπικρίνοντάς την γιά τό ὅτι δέν ἀνταποκρίνεται στά στερεότυπα πού ἀφοροῦν τόν παραδοσιακό καί ἄκρως σεξιστικό ρόλο πού ἡ ἴδια ἐπέλεξε νά παίξει. Τῆς ὑπενθυμίζουν, δηλαδή, πῶς ἂν κάποια ἐπιθυμῆ νά παίξει τό ρόλο τῆς γυναίκας τοῦ Καίσαρα, τότε δέν πρέπει μόνο νά εἶναι τίμια, ἀλλά καί νά φαίνεται.

Διονύσης Τζάκης

ΤΙΣ ΠΤΑΙΕΙ;

Γράφει ὁ ὀξυδερκής συνήθως «Παρατηρητής» τῆς Καθημερινῆς (9.11.95): «Γιατί; Γιατί αὐτός ὁ τηλεοπτικός βιασμός; Γιατί αὐτή ἡ τρομολαγνεία; Αὐτή ἡ ἀγχώδης ἐκφώνηση τῶν εἰδήσεων; Γιατί ἡ ἐπιμονή στά αἵματα, στή δημιουργία ἀγωνίας στούς ἀκροατές ἢ θεατές; Γιατί τά δελτία εἰδήσεων εἶναι “ματωμένα”, φρικιαστικά, χωρίς οὔτε μιάν ἀκτίνα “φωτός” ἢ “ἐλπίδας”; Χωρίς ἓνα ἐποικοδομητικό στοιχεῖο; Ποιόν σκοπό ἐξυπηρετοῦν ὅλοι αὐτοί οἱ “μιντιοκράτορες” πού μᾶς κάνουν πλύση ἐγκεφάλου καί μᾶς διατηροῦν σέ μιὰ κατάσταση συνεχοῦς ἀγωνίας, ἀνασφάλειας καί ἀμφιβολίας; Γιατί δέν μπορούμε νά δεχθοῦμε ὅτι τό κάνουν μόνο ἀπό ἀπόφραση τηλεθέασης ἢ ἀκροαματικότητας. Πρέπει νά ἐξυπηρετοῦν ἄλλους συγκεκριμένους σκοπούς, τούς ὁποίους τούς κρατᾶν κρυφούς. Ποῦ εἶναι οἱ “νευροσπάστα”; Αὐτοί πού στά παρασκήνια κινοῦν τά νήματα; Γιατί θέλουν νά ἀποπροσανατολίσουν τόν ἀπλό πολίτη ἀπό τά ὑπαρκτά καί μεγάλα προβλήματα; Γιατί θέλουν νά καταστρέψουν τόν κοινωνικό ἴσθ — ἐάν δέν τόν ἔχουν ἤδη καταστρέψει;

Ἀπάντηση βέβαια δέν περιμένουμε ἀπό κανένα πολιτικό ἢ ταγό ἢ ὑποτιθέμενο ὄργανο ἢ πολιτικολογοῦντα ἢ κοινωνιολογοῦντα. “Ὅλοι αὐτοί εἶναι μέσα στά «διαπλεκόμενα συμφέροντα», πού ἀγωνίζονται νά μᾶς ἐξουσιάσουν (ἢ γιὰ γιά θά τό ’λεγε διαφορετικά). Ἄρκει ὅμως νά προβληματιστοῦμε. Γιατί κάποτε θά ξυπνήσουμε. Ἄς τό ἐλπίσουμε».

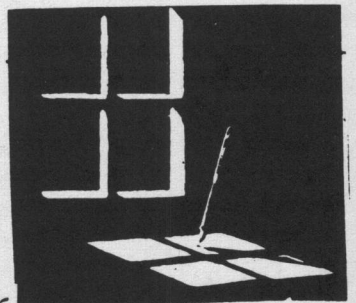
Ἀλήθεια γιατί;

Κι ἐπειδή, οὔτε ἐγώ οὔτε οἱ χιλιάδες ἄλλοι τηλεοπτικοί περιμένουμε ἀπάντηση ἀπό κάποιο πολιτικό ὄργανο ἢ ταγό ἢ πολιτικολογοῦντα ἢ κοινωνιολογοῦντα, μιὰ κι ὅλοι αὐτοί βρίσκονται μέσα στά “διαπλεκόμενα κυκλώματα”, ἀναρωτιέμαι: Γιατί ὁ «Παρατηρητής» δέν ρωτᾶει, ἄς ποῦμε, τόν ἰδιοκτήτη τῆς ἐφημερίδας του κ. Ἀλαφούζο καί συνιδιοκτήτη τηλεοπτικῶν καναλιῶν — μέ ἰδιαίτερη ἐπίδοση στό «σπάσιμο τῶν νεύρων»; Στό ἴδιο κτίριο στεγάζονται, μπορεῖ νά πίνουν πότε πότε καφέ μαζί. “Ὅσο νά ’ναι, ἰδιοκτήτης εἶναι, κάτι θά ξέρει γιατί γίνονται ὅσα γίνονται στόν Σκάι, στά ἄλλα κανάλια καί πού δικαίως καταγγέλλει ὁ «Παρατηρητής». Κάτι θά ξέρει γιά τίς μεθόδους τῶν «διάπλεκομένων κυκλωμάτων καί συμφερόντων». Ἄν δέν μάθουμε τί εἶναι καί τί θέλει ὁ Ἀλαφούζος, ὁ Λαμπράκης, ὁ Κόκαλης, ὁ Κυριακοῦ κλπ., πῶς θά ξυπνήσουμε;

Ἐπί τῆ εὐκαιρία, πότε θά τεθεῖ σέ ἐφαρμογή ὁ συνεταιρισμός Ἀλαφούζου-Μπερλουσκόνι; Ἴσως ὁ Καβαλιέρε νά μπορέσει νά δώσει πιό ἐγκυρη ἀπάντηση στά ἐρωτήματα τοῦ «Παρατηρητή».

Υ.Γ. Δέν ἔχει κανένα ἐνδιαφέρον νά θέτουμε, γενικῶς, ἐρωτήματα. Σημασία ἔχει νά προσπαθοῦμε νά συγκροτοῦμε τά ἐρωτήματα, νά ἐπισημαίνουμε δηλαδή ἐκεῖνους τούς παράγοντες πού δημιουργοῦν τά προβλήματα γιά τά ὁποῖα ἀναρωτιόμαστε. Καί, κυρίως, σημασία ἔχει νά προσπαθοῦμε νά ἀπαντοῦμε, παίρνοντας τό ρίσκο ἐνδεχομένως νά πέφτουμε ἔξω. Ἀκόμη καί οἱ μαθητές, στά γυμνασιακά λευκώματα, προσπαθοῦν ν’ ἀπαντήσουν στό ἐρώτημα «τί εἶναι ἔρως» ἢ «τί εἶναι φιλία».

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΙΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΟΡΝΕΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΜΑΣ ΖΩΗΣ

Ἡ «συνέντευξη στή Λιάνα» δέν ἀποτέλεσε μόνο τήν ἄμυνα τῆς κας Λιάνης στή επίθεση πού τῆς γίνεται μέ τή δημοσίευση τῶν γνωστῶν φωτογραφιῶν, ἀλλά καί ἓνα ἐπιπλέον

βῆμα, τή δική της επίθεση στήν προσπάθειά της νά νομιμοποιηθεῖ ὡς δημοσιοποιηθεῖ ὡς πρόσωπο καί μάλιστα μέ ἡγετικές προοπτικές. Μέ τή συνέντευξή της ἡ κα Λιάνη «ἀμύνεται» στήν επίθεση πού τῆς γίνεται γιά τήν προσωπική καί ἐρωτική της ζωή στό παρελθόν, γιά τόν ρόλο της δίπλα στόν Ἀνδρέα Παπανδρέου σήμερα, γιά τή ζωή της ὡς συζύγου καί τίς δραστηριότητές της ὡς «θεσμοθετημένης ἐνδιαμέσου», ἀποκλειστικοῦ φορέα ὅσων καθημερινῶν ἐπιθυμιῶν, ἀπόψεων καί βουλήσεων τοῦ πρωθυπουργοῦ εἶναι λογικό (καί μέ δεδομένη τήν κατάσταση τῆς ὑγείας του) νά μήν ἀπαιτοῦν τήν ἄμεση διά τοῦ ἰδίου ἐκφρασή τους.

Μέ τή συνέντευξη τῆς δίνεται ἡ δυνατότητα νά μιλήσει γι' αὐτά τά θέματα καί νά μήν πεῖ τίποτε, νά τά χειριστεῖ μέ ὅση ἄνεση καί ὅπως θέλει, νά ἀγνοήσει ὅσα τήν ἐνοχλοῦν καί ν' ἀσχοληθεῖ μέ ὅσα τή βολεύουν, νά θυμηθεῖ ἢ νά ξεχάσει αὐτά πού θέλει, νά τονίσει ὅ,τι ἐπιθυμεῖ.

Ἀμύνεται προλαβαίνοντας καί προβοκάροντας τή δημοσίευση τυχόν νέων φωτογραφιῶν (... «ὅποια νέα φωτογραφία δημοσιευθεῖ θά 'ναι πλαστή»...) καί μέ συγκρατημένο ἐπιθετικό ὕφος (πού ἀπορρέει ἀπό τή δίκαιη ἀγανάκτησή της γιά τήν ἀνοίκεια ἐπίθεση πού τῆς γίνεται) διεκδικεῖ τό ἀναφαίρετο δικαίωμα νά ὑπερασπιστεῖ τήν προσωπική της τιμή καί ἀμετροέπεια.

Ἄλλωστε, δέν εἶναι τυχαία, δέν εἶναι οὐρανοκατέβαστη, ἔχει ἱστορία. Γαλουχήθηκε στό σπίτι ἐνός «κόκκινου συνταγματάρχη», «ἐμπνεύστηκε ἀπό τίς ἰδέες τοῦ Ρήγα Φεραίου» καί ἀγωνίστηκε γιά τό σοσιαλισμό στίς δεκαοκτώ στό ἄγονο ἔδαφος τοῦ Παπάγου, ἐκεῖ ὅπου τό πνεῦμα τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ δηλητηρίαζε τήν καθημερινή ζωή τῶν ἀνθρώπων, ἀφού «οἱ μισοί δέν μίλαγαν στούς ἄλλους μισούς». Κι ὕστερα, ἀνάμεσα στίς ἰδέες τοῦ Ἀντρέα καί ἴσως τοῦ Κούντερα, γνώρισε τά φτερά τῆς Ὀλυμπιακῆς καί τοῦ ἔρωτα, ὡς τή στιγμή πού ἔγινε ἡ «ἐκλεκτή» καί τῆς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά ὠριμάσει κοντά στόν ἀρχηγό τοῦ ΠΑΣΟΚ. Πόσοι ἢ πόσες, ἀλήθεια, ἔχουν ἓνα τέτοιο προνόμιο; Εἶναι αὐτή ἡ ἱστορική διαδρομή πού συνέδεσε καί συνένωσε δημιουργικά τή δίψα γιά ζωή καί κάποιες ἀνορθοδόξες τῆς νιότης μέ τήν τελείωση τοῦ κόσμου τῆς Ὀρθοδοξίας, σήμερα, ὅταν πατάει πιά τά σαράντα.

Ὡστόσο, ἡ κα Λιάνη δέν οἰκοδομεῖ τό ἱματζ της καί τό ἡγετικό της προφίλ μόνον «ἀμυνόμενη». Ἡ μαθητεία της δίπλα στόν Ἀνδρέα τῆς δίδαξε πώς τό «νταβαντζηλίκι» εἶναι ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ ἰδεολογική σταθερά γιά μιά εὐτυχῆ πολιτική σταδιοδρομία. Ἔτσι προκαλεῖ εὐθέως (γνωρίζοντας προκαταβολικά πώς δέν θά διαφευστεῖ ἀπό κανέναν) «ὅποιον ὑπουργό, νά ἀναφέρει ἔστω καί μιά παρέμβασή της στό ἔργο του». Ἀρνεῖται πεισματικά νά παρατηρηθεῖ ἀπό τή θέση της ὡς ἰδιαιτέρας τοῦ συζύγου της καί προκαλεῖ μέ τήν ἐπίμονα σιβυλλική στάση της ἀπέναντι στό ἐπαναλαμβανόμενο ἐρώτημα ἂν προτίθεται νά πολιτευθεῖ, δηλαδή νά δεχθεῖ διορισμό ἀπό τό σύζυγό της σέ θέση βουλευτῆ ἐπικρατείας.

Αὐτά ἐν ὀλίγοις εἰπώθηκαν ἢ ἀποσιωπήθηκαν στή συνέντευξη τῆς κας Λιάνης, κατά τήν ὁποία βέβαια τό σημαντικότερο δέν ἦταν οἱ συγκεκριμένες ἀπαντήσεις σέ συγκεκριμένες ἐρωτήσεις (ἄλλωστε ἀπουσίαζε παντελῶς καθετί τό συγκεκριμένο πού θά δημιουργοῦσε τήν ὁποια δέσμευση ἢ θά ὑπέβαλε νέα ἐρωτήματα, πλὴν ὅσων ἠθελήμενα καί προγραμματισμένα αἰωροῦνταν), ἀλλά ἡ βελτίωση τοῦ προφίλ, τό ἀνέβασμα τοῦ ἱματζ.

Γι' αὐτόν τό σκοπό, ἄλλωστε, ἔγινε ἡ συνέντευξη, γι' αὐτόν τό λόγο ὀργανώθηκε μέ μεγάλη προσοχή καί ἐπιμέλεια καί χωρίς καμιά φειδῶ σέ τίποτε, προκειμένου νά παραχθεῖ τό ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα. Ἀπό τή μιά ὁ μέγας δάσκαλος Ἀνδρέας, ἀπό τήν ἄλλη ὁ ὁμώνυμός του τηλεοπτικός δάσκαλος, σιγουριά ἢ διαρκῆς παρουσία τῆς συμβούλου καί φίλης Λιάνας, πλήρης ἐπιστράτευση τῆς ΕΡΤ, ἐπτάωρα γυρίσματα μέ εἰδικό καί ἐμπιστο συνεργεῖο, γιά νά ξεδιαλεχθοῦν τά ἐβδομήντα λεπτά τηλεοπτικῆς ἐκπομπῆς, πού θά ἀποδώσουν καλύτερα τήν ἐπιδιωκόμενη εἰκόνα.

Θεωρῶ πώς αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἔλλειψη τῆς ὁποιας φειδοῦς, ἡ μεγιστοποίηση τῆς ὑποκρισίας

Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ

καί τῆς πρόκλησης ταυτόχρονα, εἶναι τό μυστικό τῆς ἐπιτυχίας τῆς κας Λιάνη. Κινήθηκε μέ συνέπεια σ' αὐτή τήν πολιτική συμπεριφορά ἀπό τά πρῶτα βήματά της ὡς δημόσιου προσώπου, ὡς σήμερα.

Ἀπό τήν ἐποχή τῶν ἐπιλεκτικῶν διαρροῶν πρὸς τόν Τύπο τῶν πληροφοριῶν περί τῆς ξανθιάς ἀεροσυνοδοῦ —συνοδοῦ τοῦ Ἀντρέα σέ θαλάσσιες κρουαζιέρες— ὡς τά μέντιουμ καί τίς καφετζοῦδες, τό συρφετό τῶν διαφόρων ὄσφυοκαμπτῶν καί παρατρεχάμενων, τή ρόζ βίλα τῶν χιλίων τετραγωνικῶν, τά φιλικά καί ἄτοκα δάνεια τῶν δεκάδων ἑκατομμυρίων, τά τάματα καί τίς γονυκλισίες, τήν Τῆνο, τή Φλώρινα καί τήν Πάτμο. Ὅλες αὐτές οἱ «δημόσιες εἰκόνες» εἶναι ἕνας ἀπίθανος συνδυασμός ἄλλοτε οἰκειοθελοῦς ὑποκριτικῆς προβολῆς ἑνός προκατασκευασμένου προφίλ, προϊόντος ἐπιστημονικά ὑπολογισμένου πολιτικοῦ μάρκετινγκ, ἄλλοτε προκλητικῆς περιφρόνησης πρὸς τοὺς πάντες, μέ τή συστηματικὴ ἀγνόηση τοῦ γεγονότος πῶς γιὰ τά δημόσια πρόσωπα τά ὄρια τῆς ἰδιωτικῆς μέ τῆ δημόσια ζωῆ εἶναι συγκεχυμένα καί ἄλλοτε ἀκούσιας προβολῆς τους ὡς ἠδονοβλεπτικῶν ἀντικειμένων ἀπὸ «κίτρινους» μηχανισμούς, πού ἐκτράφηκαν ὅμως στοὺς ἴδιους ἢ συγγενεῖς κόλπους. Ἀπὸ τοὺς ἴδιους κόλπους ξεκίνησε μέ τήν ἀνοχή (καί ὄχι μόνο) τοῦ Ἀντρέα ἡ δημόσια κατασυκοφάντηση καί διαπόμπευση τέως πολιτικῶν φίλων (δέν πέρασαν δά καί πολλά χρόνια ἀπὸ τήν ὑπόθεση Χριστοδουλίδη), οἱ ἴδιοι κόλποι χαρακτηρίστηκαν ἀπὸ τά πιά ἐπίσημα χεῖλη τοῦ ἀρχηγοῦ ὡς τό «προπύργιο τῆς δημοκρατίας».

Ἡ πρόκληση καί ἡ περιφρόνηση γίνεται τό κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς τῆς κας Λιάνη, ὅταν γιὰ τήν κατασκευή τοῦ πολιτικοῦ της προφίλ χρησιμοποιεῖ στό ἔπακρο καί ὡς τήν ἀκραία ὑπερβολή τήν ἐξουσία τοῦ ἀνδρός, τήν κυβέρνηση, τόν κρατικό μηχανισμό καί τά ΜΜΕ. Δεκαῖξι ὑπουργοί γιὰ τό πολιτικό ντεμποῦτο της στή Φλώρινα εἶναι ρεκόρ σπάνιο....

Ἡ ὅλη πολιτεία τῆς κας Λιάνη μᾶς πείθει πῶς δέν ἔκανε καμιά προσπάθεια στό παρελθόν νά ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ μιά εἰκόνα πού μοιραῖα θά τῆς ἀποδιδόταν. Ὅτι δηλαδή χρησιμοποιεῖ τή γυναικεία ιδιότητά της ὡς εἶδος ἀνταλλάξιμο γιὰ ν' «ἀνέβει». Σ' αὐτό τό σημεῖο καί χωρὶς καμιά διάθεση σεμνοτυφίας, τό μόνο πού δέν μπορῶ νά ἀναγνωρίσω εἶναι ἄγνοια τοῦ γεγονότος καί ἀφέλεια. Ἀντίθετα, θεωρῶ πῶς σχοινοβάτησε ἐπικίνδυνα ἀνάμεσα σέ μιά κοινὴ γνώμη μιᾶς κοινωνίας πού (ἐπειδὴ) εἶναι φαλλοκρατικὴ θέλει νά τήν «ξεσίσει», ἀλλὰ καί σέ μιά κοινωνία πού ἔχει ἐθιστεῖ στήν ὑποταγή στήν πρόκληση καί τό «ταβαντζηλίκι». Ἀπὸ μιά πλευρά καί μέ ὅλες τίς δυνατές ἀφαιρέσεις, λόγω διαφορετικῶν ἱστορικῶν περιόδων, ἡ κα Λιάνη ἔχει κάτι ἀπὸ τὴ Θεοδώρα τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καί τὴ Φρειδερίκη τῆς πρόσφατης ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Ἀπὸ μιά ἄλλη πλευρά ἡ κα Δήμητρα Λιάνη μοιάζει μέ θηλυκὸ Ἀντρέα, ὄχι τόν σημερινὸ ἀσθενικὸ καί ἀδύναμο Ἀντρέα, ἀλλὰ αὐτόν τῆς κραταιῆς περιόδου, ὅταν εἶχε ἐπιβάλεῖ τήν πρόκληση καί τήν περιφρόνηση ὡς μόνιμους κανόνες πολιτικῆς πρακτικῆς, τότε τήν ἐποχὴ τῆς ἀσυνδοσίας τοῦ «... καί ὁ πρῶτος». Σήμερα ἡ Δήμητρα Λιάνη κινεῖται στὰ ἴδια βήματα καί ὄντας «ἡ πρώτη τοῦ πρώτου» χαράζει τό δρόμο τῆς πολιτικῆς της ἀνόδου.

Ἀναλογιζόμενοι πάντως τά στοιχεῖα πού συνθέτουν τὴ σημερινὴ πολιτικὴ μας ζωὴ, σχεδόν τὴ μονοπώληση τοῦ πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος γύρω ἀπὸ τά πραγματικά ἢ ὑποτιθέμενα καμώματα τῆς κας Λιάνης, διαπιστώνουμε μιά ἀναλογία, ἀλλὰ καί μιά ἀναβάθμιση ὡς πρὸς τὴν περίοδο '88-'89.

Τότε ἡ Ἑλλάδα ζοῦσε καί διασκέδαζε μέσα στὴ δίνη τῶν σκανδάλων. Τράπεζα Κρήτης, Γραμμὴ, Κοσκωτᾶς, πάμπερς καί ἄλλα ὦν οὐκ ἔστι ἀριθμὸς. Τά πολιτικὰ προβλήματα μετατράπηκαν σέ κυνήγι ἀξιόποιων πράξεων, τό πολιτικὸ ἀδιέξοδο ἀνέλαβαν νά τό διαχειριστοῦν οἱ ἀνακρίτες, οἱ κατήγοροι, οἱ εἰσαγγελεῖς καί οἱ δικηγόροι. Σήμερα τά ἴδια πολιτικὰ ἀδιέξοδα κρύβονται πίσω ἀπὸ σέξι φωτογραφίες καί ρόζ σκάνδαλα, πού τά διαχειρίζονται σεμνότυφοι καί σεξολάγνοι.

Ἀπὸ τήν ποινικοποίηση στήν ἐκπόρνευση τῆς πολιτικῆς μας ζωῆς.

Σταῦρος Λιβαδάς

ΚΙΝΗΣΕΙΣ!

Γιά πολύ καιρό, ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ μέγας μου γιός, ἑννέα χρονῶν περίπου, κινιόταν στό σπίτι ἀποτέλεσε γιά μένα ἕνα ἀξεδιάλυτο μυστήριο. Τό πρωί, μόλις ξυπνοῦσε, ἔκανε κάτι παράξενες κινήσεις πού μου θύμιζαν παλιές μου ἐντροφῆσεις στήν τέχνη τοῦ γκινιόλ. Τέ μεσημέρι ἐρχόταν στό τραπέζι μέ φιγοῦρες ἀπροσδιόριστες, στοιχεῖα κάποιου νέου χοροῦ, ὅπως στήν ἀρχή ὑπέθεσα. Τό ἀπόγευμα διέκοπτε συχνά τά διαβάσματά του γιά νά διασχίσει τό διάδρομο μέ τρόπο πού θύμιζε ἐπίδοξο ἀκροβάτη τοῦ τσίρκου ἢ ἐξελιγμένη σουηδική γυμναστική. Θεώρησα μάλιστα ὅτι οἱ προθέσεις του νά μιμηθεῖ τή δύσκολη γυμναστική φιγοῦρα τοῦ «τροχοῦ» ὀφείλοντο στή βελτίωση τῆς διδασκαλίας τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς στά δημοτικά μας σχολεῖα καί θαύμασα τίς προόδους τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης, προόδους πού ἡ ἰδεολογία μου δέχεται μέ ἐνθουσιασμό. Τό βράδυ, ὅμως, οἱ ἀπορίες μου μεγάλωναν καθῶς ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ νέος ἔφθανε στό κρεβάτι του πλησίαζε περισσότερο ἐκείνον τοῦ Μπρους Οὐίλις στό «Πολύ σκληρός γιά νά πεθάνει». Διαδοχῆ ἀλμάτων καί ἐκτινάξεων δηλαδή, στήν ὁποία καταφεύγουν οἱ ἄνθρωποι γιά νά γλιτώσουν ἀπό ἔσχατους κινδύνους — ὅταν τούς κυκλώνει μιά λεγεώνα ἀπό πολύ πολύ κακούς, λόγου χάρη.

Ἄρχισα ἐνδόμυχα νά σκέφτομαι ὅτι ἴσως οἱ ἀμερικανοοικογενειακολατρευτικές ταινίες τοῦ Ρόμινι Οὐίλιαμς νά ἔχουν κάποιο δίκιο, ὅσο κι ἄν μου εἶναι δύσκολο νά παραδεχτώ ὅτι οἱ Ἀμερικανοί μπορούν νά ἔχουν κάποιο δίκιο γενικά. Ὑπέθεσα ὅτι ἡ ἀναγκαστική ἀδιαφορία — λόγῳ δολειᾶς καί ἀγχοῦς — τῶν γονέων πρός τά παιδιά τους ἔχει τέτοιου εἶδους παρενέργειες. Παρενέργειες πού ἴσως ἐκδηλώνονται μέ ψυχοκινητικούς τρόπους — ποιός ξέρει, δέν εἶμαι καθόλου καλή σ' αὐτά. Ἀκολούθησα πάντως τή συνταγή τοῦ Οὐίλιαμς καί ὀργάνωσα μέ τέτοιο τρόπο τή δουλειά μου ὥστε νά πηγαίνω νά παίρνω τόν νεαρό ἀπό τό σχολεῖο καί μὴν τόν ἀφήνω νά γυρίζει μόνος στό σπίτι καί νά μέ γυρεῖ στίς γειτόνισες. Πεισιμένη δέ ὅτι κάτι τρέχει μέ τό δικό μου τό παιδί, ἄργησα νά καταλάβω ὅτι οἱ τρόποι του ἔμοιαζαν μέ τῶν ἄλλων παιδιῶν. Παρατηρώντας δέ πιό προσεκτικά, διαπίστωσα ὅτι ἡ πατροπαράδοτη «φιλική» κίνηση τῶν ἀγοριῶν, ἡ πάλαι ποτέ γνωστή ὡς «φάπα», ἔχει ἐξελιχθεῖ σήμερα σ' ἕνα κινητικό τελετουργικό μέ στοιχεῖα δανεισμένα εἴτε ἀπό τό σύνολο τῶν ἀσιατικῶν πολεμικῶν τεχνῶν, εἴτε ἀπό τόν κόσμον τῶν ἀνδρείκελων. Ἄν οἱ ἀναγνώστες μου συγχωρήσουν τήν ἀγνοία στήν ἰαπωνικοκινητική ὁρολογία αὐτῶν τῶν πραγμάτων, θά ἔλεγα ὅτι τή θέση τῆς φάπας ἔχει πάρει ἡ «ἀνάποδη κλοτσιά πρός τά πίσω μετά διπλῆς (κατά προτίμηση) περιστροφῆς στό ἄλλο πόδι».

Ἐντῦφησα μετά μανίας στήν παιδοκοινωνιολογία γιά ν' ἀνακαλύψω τίς πηγές αὐτοῦ τοῦ μαζικοῦ κινητικοῦ ντελίριου. Βρῆκα τό κύριο σῶμα τῶν ἀπαντήσεων ἐκεῖ ὅπου θά ἔπρεπε ἀπό τήν ἀρχή νά τις ἀναζητήσω. Στήν τηλεόραση δηλαδή καί μάλιστα ὄχι στήν ἐκπομπή «Βρες το καί πάρ' το» τοῦ κ. Χαρδαβέλα. Παρακολούθησα λοιπόν τηλεοπτική παραγωγή μέ τόν γενικό τίτλο «Πάουερ Ραίηντζερς» (ἀναρωτιέμαι ἄν ὁ γιός μου θά ἀναγνώριζε τήν ἐλληνική μεταγραφή τοῦ τίτλου τους), ὅπου ἀδιακόπως παρήλυναν ζωόμορφα καί μηχανόμορφα τέρατα ἀλληλοαπειλούμενα καί ἀλληλολακτιζόμενα (τό λιγότερο) ἀνατολικῶ τῷ τρῶπῳ. Καί ἔλαμψε φῶς!

Ἐρμήνευσα μέ ἀνακούφιση, πρῶτον, τίς μορφές τῶν αὐτοκόλλητων τά ὁποῖα συνηθίζει ὁ γιός μου νά κολλᾷ στίς τσάντες, στά βιβλία, στά ἐπιπλα, στά ροῦχα, στό περιβάλλον. Μορφές κατσοκοειδεῖς, τερατοειδεῖς, μηχανοειδεῖς καί ρομποτοειδεῖς πού μέ ὀδηγοῦσαν ὡς τώρα στήν ὑπόθεση ὅτι κυκλοφοροῦν στό χῶρο τῆς πρώιμης νεολαίας μυστικιστικές αἱρέσεις, ἄγνωστες στήν ἀνθρωπολογία καί τή θεολογία γενικῶς. Ἐρμήνευσα, δεύτερον, τή λατρεία τοῦ παιδιοῦ στήν ἀνθρωποειδῆ παρασκευάσματα πού ἐμπεριέχουν ἐκτός ἀπό τήν ἀπαράδεκτη γεύση καί τά σχετικά αὐτοκόλλητα. Τέλος, ἀπελευθερώθηκα ἀπό τό ἄγχος, καθῶς σέ ὅλα αὐτά ἀνακάλυφα τά μυστικά τῆς κίνησης πού τόσο μέ εἶχαν ἀρχικά ἐκτροχιάσει ὅσον ἀφορᾷ τήν παιδαγωγική μου ἐπάρκεια. Ἀνακάλυφα τόν κόσμον μέ λίγα λόγια, ἄν καί τόν βρῆκα ὑπερβολικά ἀνόητο καί φτωχό.

Μίχα Κωβαίου

ΙΣΡΑΗΛ, ΠΟΥ ΕΙΝΑΙ Η ΨΥΧΗ ΣΟΥ;

του Άνδρέα Πανταζόπουλου

«Ένας άνθρωπος που αλλάζει, είναι, συχνά, για όσους δεν αλλάζουν ποτέ, προδότης»
"Αμος" Ο'Σ

Η έν ψυχρώ δολοφονία του Γιτζάκ Ραμπίν δεν είναι μιά «συνθησμένη» πολιτική δολοφονία, ένα κοινοτόπο «πολιτικό έγκλημα». Όχι μόνο γιατί ο Ραμπίν ήγήθηκε μιάς πορείας ειρήνευσης στη Μέση Ανατολή, αλλά και γιατί οι συνέπειες αυτής της κορυφαίας εγκληματικής πράξης διχάζουν θεμελιακά τό ίδιο τό Ισραήλ. Τίποτα πλέον δεν είναι όπως χθές. Γιατί μπορεί προς στιγμήν σχεδόν τό σύνολο της κοινωνίας να συσπειρώθηκε γύρω από τήν κατάδική αυτής της αποτρόπαιης πράξης, ή ίδια, όμως, ή συνέχιση της ειρηνευτικής διαδικασίας θά ξανανοιξει τά ήδη υπάρχοντα έθνοπολιτικά μέτωπα. Μέ μιά επιπλέον προσθήκη: τό κόμμα του «εμφύλιου πολέμου», που στήν πλειοψηφία του απαρτίζεται από έποικους ζηλωτές του «Μεγάλου Ισραήλ», είναι ήδη παρόν.

Πώς έφθασαν τά πράγματα σέ αυτό τό σημείο; Ποιοί μηχανισμοί οδήγησαν στή διαίρεση ενός λαού που, ως σήμερα, φαινόταν νά ένοποιείται κάτω από τήν άπειλή των Αράδων γειτόνων του; Ερωτήματα κρίσιμης σημασίας, που, ωστόσο, ή διετής ειρηνευτική πορεία, τήν όποία εγκαινίασε ή συμφωνία του Όσλο τόν Αύγουστο του 1993, έχει ήδη σέ μεγάλο βαθμό άπαντήσει. Έντελώς σχηματικά αναφέρουμε:

1. Η Ισραηλινή Δεξιά, μέ πρωτεργάτη τό κόμμα του Λικούντ, όχι μόνο πήρε απόσταση από τίς ειρηνευτικές διαδικασίες, όχι μόνο τίς κατήγγειλε και πολέμησε σκληρά τούς έμπνευστές τους, αλλά συνήργησε αποφασιστικά ώστε αυτοί νά καταδικάζονται ως «προδότες». Η Δεξιά έφτιαξε τό κατάλληλο ιδεολογικό κλίμα για τή νομιμοποίηση ενεργειών που, στήν καλύτερη περίπτωση, βρίσκονταν στό όριο μιάς άμφίδολης νομιμότητας. Ο Ζήβ Στερνέλ, ένας από τούς πιο σημαντικούς στοχαστές του φασιστικού φαινομένου, καθηγητής πολιτειολογίας στό Έβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ίερουσαλήμ, αναφέρει σχετικά:

«... Ο θρησκευτικός φανατισμός που υπηρετεί τόν έθνικισμό και που αποτελεί τήν έδρα της ιδεολογίας του "Μεγάλου Ισραήλ", άρνούμενος τούς στοιχειώδεις κανόνες της δημοκρατίας, μετέτρεψε τόν Ραμπίν σέ σύμβολο προδοσίας. Κατά τά τρία τελευταία χρόνια, ή μετριοπαθής Δεξιά σέ συμμαχία μέ τή ριζοσπαστική Δεξιά, μέ κάποιες εξαιρέσεις, δεν έπαψε νά παρατηρεί μέ ένα ευχάριστο χαμόγελο, ένίοτε και μέ τρυφερότητα,

πάντα μέ κατανόηση, τή δράση των πιο σκληρών στοιχείων της. Τούτη, όμως, ή συννεοχή δεν είναι χθεσινή: εδώ και είκοσι χρόνια ένοπλες συμμορίες φανατικών έποίκων, αποτελούμενες από μαθητές ραβίνικων σχολείων, μέλη διαφόρων κινημάτων και κομμάτων, σκορπίζουν τόν τρόμο στά κατεχόμενα έδάφη. Σήμερα, ή τρομοκρατία χτυπά στό κέντρο του Τέλ Άβιβ και στήν κορυφή της έξουσίας. Για όσο καιρό τά θύματα ήταν Άραβες, οι Ισραηλινοί προτιμούσαν νά μήν βλέπουν. Σήμερα ζούν έναν εφιάλητ».¹

Αυτή ή «συννεοχή» της Δεξιάς μέ τήν Άκροδεξιά είναι που άπειλει νά αποσταθεροποιήσει τά ως σήμερα δεδομένα, που ύπονομεύει τούς ίδιους τούς κανόνες της δημοκρατίας στό Ισραήλ, που, τελικά, «παράγει» πράξεις «παραδειγματικές».

2. Έντούτοις, ή ευθύνη της Άριστεράς, δηλαδή των Έργατικών που βρίσκονται στήν έξουσία και, κυρίως, του δολοφονημένου πρωθυπουργού είναι και αυτή ύπαρκτή, αφού δεν φρόντισε νά απομονώσει φαινόμενα στή αρχή περιθωρικά και που στή συνέχεια μαζικοποιήθηκαν και λειτουργήσαν άνοιχτά έκπός και ενάντια στή νομιμότητα και στό κράτος δικαίου. Είναι προφανές ότι οι Έργατικοί ύποτίμησαν τή δυναμική των αντιδράσεων που θά προκαλούντο στους έποίκους από τήν «αίφνιδια» μεταμόρφωση των ήγετών τους. Υποτίμησαν, κυρίως, τή δυναμική μιάς αντίστασης, που θά μπορούσε νά οδήγησει σέ άνοργάνωτες και αυθόρμητες μορφές «αυτοδικίας», από ένοπλες «πρωτοπορίες» ή και μεμονωμένα άτομα, που θά δρούσαν ως αυθεντικοί έρμηνευτές των «Γραφών».

Αυτές είναι οι δύο ούσιαστικές άπαντήσεις στό έρώτημα για τό πώς έφθασαν τά πράγματα σέ αυτό τό σημείο. Η κοινοβουλευτική Δεξιά δεν δίστασε νά χρησιμοποιήσει τίς πιο πολιτικάντικες μεθόδους, νά εκπέσει σέ έναν βάρβαρο λαϊκισμό, για νά επιστρέψει στήν έξουσία. Τό αποτέλεσμα ήταν νά χρησιμοποιηθεί από τούς άκροδεξιούς συμμάχους της, στήν πράξη κλήθηκε νά νομιμοποιήσει τίς πλέον βάρβαρες πρακτικές.

Στό έργο της αυτό, άντικειμενικά, βοηθήθηκε από τή ριζοσπαστικοποίηση μέρους της έβραϊκής διασποράς. Αν και είναι άλήθεια ότι ή πλειοψηφία των άνα τόν κόσμο Έβραίων στάθηκαν άλληλέγγυοι στή νόμιμη κυβένηση του Ισραήλ, όταν ο Ραμπίν έσφιγγε τό χέρι του Άραφάτ, άλλο τόσο άλή-

θεια είναι ότι δυναμικές μειοψηφίες «αυτονομήθηκαν», καταδίκασαν απερίφραστα αυτή την «προδοτική» χειρονομία, έψαψαν να χρηματοδοτούν τό κράτος του Ισραήλ, ανοίγοντας, παράλληλα, ένα κανάλι επικοινωνίας με ζηλωτές έποίκους τών Κατεχομένων. Έτσι, πολύ πριν από τή δολοφονία του Γιτζάκ Ραμπίν, τό σώμα του Ισραήλ είχε διχασθεί. Ένας διχασμός άνυπόφορος, άφου στό έσωτερικό του άναπτυσσόταν και έξακολουθεί νά άναπτύσσεται ένας θεμελιώδης διϊσμός: Ποιό είναι, σήμερα, τό νόημα του σιωνισμού; Ποιές είναι οι άξίες του και ποιά ή «άποστολή» του; Ποιά τά μέσα του;

¹ Από τή μία πλευρά, ό παρωχημένος μεσσιανισμός μιάς αρχαϊκής Δεξιάς: παρωχημένος γιατί ή πολιτική κινητοποίηση πού προκαλεί όδηγει στόν έγκλεισμό, στην άυτοπαγίδευση στόν έθνικό έαυτό, άφου στερείται εκείνης τής τόσο άναγκαίας ρομαντικής συνιστώσας, στή δάση τής όποίας μπόρεσαν τά έβραϊκά «κινήματα» του Μεσοπολέμου νά άρθρώσουν έναν προοδευτικό ριζοσπαστικό λόγο. Παρωχημένος, επιπλέον, γιατί δέν λαμβάνει ύπόψη του μετασχηματισμούς πού στό μεταξύ έχουν επέλθει (τέλος του διπολισμού, παγκοσμιοποίηση τής οικονομίας κλπ.).

² Από τήν άλλη πλευρά, ή νεωτερικότητα τής δημοκρατικής αρχής, τά ανθρώπινα δικαιώματα, τό κράτος δικαίου, πού συγκροτούν μία μή άυτοαναφορική κοινότητα.

Ούσιαστικά, πείκειται για τήν ίδια αντίθεση πού λίγο-πολύ διασχίζει όλες τές σύγχρονες κοινωνίες: τό θάμπος τής παράδοσης και ή πρόκληση του οικουμενικού. Λίγες ήμέρες πριν από τή δολοφονία του Ραμπίν, ό ραβίνος Ναούμ Έλιεζέρ Ραμπίνοβιτς, μέλος του Συμβουλίου τών Ραβίνων τής Ιουδαίας-Σαμαρίας, άποφαινόταν:

«Οί ήμερομηνίες τών διαπραγματεύσεων δέν θά ισχύουν. Άπλούστατα γιατί ή Άκρα Άριστερά θέλει νά

έπιβάλλει στόν έβραϊκό λαό, στό όνομα κοσμοπολιτικών άξιών, νά άπορρίψει τήν ιδιαιτερότητά του και αυτό για έναν Έβραίο είναι άπαράδεκτο. Άν δέν βλέπετε ένα μεγαλειό στην ιδιαιτερότητά μας, τότε δέν αισθάνεστε τήν καρδιά σας. Για μένα δέν ύπάρχει αντίφαση άνάμεσα στην ισραηλινή δημοκρατία, στην παγκόσμια άκτινοβολία της και τόν ιουδαιισμό. Δυστυχώς, ύπάρχει για τήν Άριστερά. Οί άνθρωποι της αισθάνονται άβολα μέ τήν έβραϊκή παράδοση και κουλτούρα. Άπό εδώ πηγάζει τό κακό».³

Ποιό περιθώριο συζήτησης άνάμεσα σε αυτούς τούς δύο πόλους ύπάρχει, όταν μάλιστα ή κριτική έχει άντικατασταθεί από τήν «κριτική τών όπλων»; Είναι πραγματικά κρίμα, δηλαδή έγκλημα, γιατί μία τέτοια συζήτηση θά μπορούσε νά γονιμοποιηθεί πάνω και στόν πλούτο τής έβραϊκής παράδοσης. Όχι πώς όλα τέλειωσαν, αλλά ή επικοινωνία μέ πλευρές μιάς πλούσιας ιστορικής παράδοσης γίνεται δυσκολότερη. Και τό καθήκον αυτό γίνεται άκόμα πιο τραχύ, αν άναλογιστεί κανείς τόν άνοιχτό ή και έρποντα άντισιμιτισμό, πού επιχαιρεί κάθε φορά πού οι σφαιρές κατευθύνονται κατά του Ισραήλ...

Άνδρέας Πανταζόπουλος

1. Zeev Sternhell, "La responsabilité de la droite Israélienne", *Le Monde*, 7.11.95.

2. Άρθρο του πολιτειολόγου Ilan Greilsammer, "Deux visions Israéliennes du monde", *Le Monde*, 8.11.95· επίσης, συνέντευξη του ίδιου στη *Liberation*, 6.11.95.

3. Συνέντευξη στόν *Nouvel Observateur*, 9-15.11.95 (ή ύπεργράμμιση δική μου).

Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΡΑΜΠΙΝ

του Άμοζ Όζ

Ο Γιτζάκ Ραμπίν στη δεκαετία του '70 ήταν προσωπικός μου φίλος. Ήταν άνθρωπος ευαίσθητος, ήθελε με κάθε τρόπο να κρύβει τις συγκινήσεις του: όπως πολλοί Ισραηλινοί της γενιάς του, θεωρούσε ότι όλα τα συναίσθηματά έπρεπε να παραμένουν αυστηρώς ιδιωτικά. Είχαμε αντίθετες απόψεις πάνω σε αυτό: «Πείτε μου τί αισθάνεσθε», έλεγε, «τί πιστεύετε, αν θέλετε, αλλά, σας παρακαλώ, μιλήστε μου κυρίως γι' αυτά που σκέπτεσθε». Μιά-δυο φορές μου είχε δολογήσει: «Νομίζω ότι αυτή η ιστορία με θλίβει κάπως, ως δού-με, όμως, τί μπορούμε να κάνουμε γι' αυτήν, συγκεκριμένα».

Η φιλία μας έλαβε τέλος όταν άσκησα δημόσια κριτική στις διφορούμενες θέσεις του για την ισραηλινή εισβολή στον Λίβανο τό 1982 (που τη θεωρούσα ως καταστρεπτική, ενώ ο Ραμπίν δίσταζε λίγο να την καταδικάσει). Ποτέ δεν με πήρε τηλέφωνο να μου πει ότι ένοχλήθηκε από τη δημόσια κριτική μου. Άπλωσ, ανταπαντούσε απρόσωπα, με κάποια ψυχρότητα, έναντια σε «αυτές τις αισθηματικές περιστερές».

Τόν παρατηρούσα να αλλάζει, άργα και —φαντάζομαι— επίπονα να περνά από τη σχετικά σκληροτράχηλη θέση σε αυτή της μη ευαίσθητης περισσότερας. Νομίζω ότι αυτή η αλλαγή άρχισε ήδη να γίνεται ενώ ήταν ύπουργός Άμυνας στην κυβέρνηση έθνικης ενότητας του Γιτζάκ Σαμίρ —στο μέσο της δεκαετίας του '80— και είχε επιφορτισθεί να θέσει τέλος στην παλαιστινιακή Ίντιφάντα. Ώς πρωθυπουργός, τό 1992, υιοθέτησε την πολιτική, αλλά και μέρος της ρητορικής, του κινήματος «Ειρήνη Τώρα», οδηγώντας τό Ίσραήλ στον ιστορικό συμβιβασμό με τούς Παλαιστινίους.

Ποτέ, όμως, δεν αποκάλυψε στην κοινή γνώμη τί τόν έκανε να αλλάξει. Έξάλλου, ποτέ δεν άναγνώρισε ότι άλλαξε. Πρίν από πάρα πολλά χρόνια, μου έλεγε: «Τά αισθήματα άνηκουν στο δικό σας πεδίο, εγώ άναλύω την κατάσταση και επιχειρώ να έξάγω ένα λογικό συμπέρασμα».

Σίγουρα, στην ισραηλινοπαλαιστινιακή σύγκρουση έκανε αυτό άκριδώς. Ο Ραμπίν, μαζί με τόν Σιμόν Πέρες, δημιούργησε νέα δεδομένα: τήν άναγνώριση της παλαιστινιακής τραγωδίας και μία πολιτική που ως στόχο έχει να καταστήσει τή μοναδική πατρίδα Ίσραηλινών και Παλαιστινίων ένα κοινό σπίτι, όπου τό Ίσραήλ και η Παλαιστίνη θά μπορούσαν να συγκατοικήσουν, αν όχι με άγάπη, τουλάχιστον με άμοιβαίο σεβασμό, ως καλοί γείτονες.

Ένας άνθρωπος που αλλάζει είναι συχνά, για όσους δεν αλλάζουν ποτέ, προδότης. Ο φανατικός που δολοφόνησε τόν Γιτζάκ Ραμπίν μπορεί να επιταχύνει τήν ειρηνευτική διαδικασία, δίνοντάς της τήν άναγκαία πλειοψηφία στο Ίσραήλ, κάνοντάς την άκόμα πιό άποφασιστική. Τό Λικούντ άντιτίθεται ένδεχομένως στους όρους της ισραηλινοπαλαιστινιακής συμφωνίας, είναι, όμως, συμμετοχο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, και άπειλείται και αυτό, όπως και όλο τό Ίσραήλ, από τούς φανατικούς.

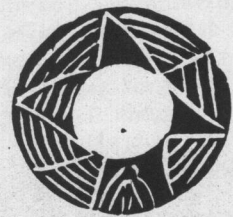
Η δολοφονία του Γιτζάκ Ραμπίν δεν στοχεύει μόνο τήν ειρήνη. Πρίν άπ' όλα, θέλει να πλήξει τήν ισραηλινή δημοκρατία, τό Ίσραήλ ως κράτος δικαίου, όπως και τίς πιό ίερες άξίες του ιουδαϊσμού. Τά θεμέλια αυτά όνειρεύονταν πάντα οί Άραβες να πλήξουν, αλλά αυτό που πιό πολύ όνειρεύονται είναι να κάνουν τό Ίσραήλ ένα θεοκρατικό καθεστώς, όπως τό Ίράν.

Ο Σιμόν Πέρες, νέος πρωθυπουργός, ήταν ό δημιουργός των συμφωνιών μεταξύ Ίσραήλ και PLO. Πρέπει να δράσει ταχύτατα για να θέσει εκτός νόμου τίς αντικαθεστωτικές ομάδες που άντιτίθενται στην ειρήνη, τίς έχθρικές στην δημοκρατία και στον 20ό αιώνα, άπαιτώντας από τόν Άραφάτ να δράσει κι αυτός με ταχύτητα, έξαρθρώνοντας τίς ένοπλες τρομοκρατικές ομάδες στην Παλαιστίνη.

Η άποφασιστική μάχη που διεξάγεται στην Μέση Άνατολή δεν άντιπαραθέτει πλέον Έβραίους και Άραβες, Ίσραηλινούς και Παλαιστινίους. Είναι άγώνας ενάντια στους ζηλωτές των δύο πλευρών, που έχουν άνάγκη τήν ισραηλινοαραβική σύγκρουση για να διατηρήσουν —και από τίς δύο πλευρές— αυτό που θεωρούν ότι είναι η ταυτότητά τους. Οί φανατικοί αυτοί ύποστηρίζουν ότι χωρίς τήν ύπαρξη του «κακού» και της άυτοκρατορίας του κακού» δεν ύπάρχει πλέον τίποτα που να δίνει τό αίσθημα ότι είναι «καλοί» και «ύπερασπιστές του Θεού».

Σήμανε ή ώρα για Ίσραηλινούς και Άραβες να άπωθήσουν τόν φανατισμό. Λίπασμά του είναι ή άπελπισία, ή άπουσία όριζόντων και άναφορών. Ένα κλίμα έλπίδας και ένα γενναίο βήμα προς τήν ειρήνη θά άπωθήσει τούς ζηλωτές. Τό Ίσραήλ, με τόν Σιμόν Πέρες, θά ευαισθητοποιήσει άκόμα περισσότερο τήν επιθυμία του για ειρήνη και επανασυμφιλίωση. Ο άραβικός κόσμος όφείλει να άπαντήσει ταχύτατα, δίνοντας στον ισραηλινο λαό άκόμα περισσότερους λόγους για να επιλέξει τήν έλπίδα.

Δημοσιεύθηκε στην έφηφ. Le Monde, 9.11.95
Μετάφραση: Άνδρέας Πανταζόπουλος

ΚΕΜΠΕΚ: ΠΡΩΗΝ ΚΑΝΑΔΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

του Νίκου Προκόβα

Στις 30 Σεπτεμβρίου 1995, οι κάτοικοι του Κεμπέκ κλήθηκαν ν' αποφασίσουν διά δημοψηφίσματος κατά πόσο θέλουν νά αποσχισθούν από τόν Καναδά και ν' αποτελέσουν ανεξάρτητο κράτος.

Τό αίτημα τής ανεξαρτησίας του Κεμπέκ, άσχετως του κατά πόσον είναι βάσιμο ή όχι — σ' αυτά τά ζητήματα εξάλλου, κανείς δέν μπορεί νά αποφασίσει γιά λογαριασμό των άμεσα ενδιαφερομένων — γεννά κάποια ερωτήματα στό φτωχό μου τό μυαλό. Κι έπειδή έν μέρει τά ίδια ερωτήματα μου είχαν γεννηθεί και τήν έποχή τής διάλυσης τής πρώην Γιουγκοσλαβίας, έχουμε και λέμε:

Στήν περίπτωση του Καναδά, είναι προφανές ότι ή αίτούμενη ανεξαρτησία ούδεμία συγγένεια έχει μέ τήν αυτοδιάθεση. Κι αυτό γιά δύο λόγους: πρώτον, διότι τό Κεμπέκ δέν αποτελεί άποικία κανενός κι έν πάση περιπτώσει όχι του άγγλόφωνου Καναδά· δεύτερον, διότι ή επικαλούμενη ανεξαρτησία δέν συνεπάγεται ούτε έσωτερική άνακατάταξη τής δομής τής έξουσίας (κατάργηση, δηλαδή, των προνομίων κάποιων κοινωνικών ομάδων ή τάξεων) ούτε πρόθεση άλλαγής του κρατούντος κοινωνικού συστήματος (έπί του προκειμένου, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής κι ενός μοντέλου κατανάληψης πού έμπειρικλείει λιμουζίνες και χάμπουργκερ, κατά τό πρότυπο των κραταιών γειτόνων τους). Κατά συνέπεια, όφείλουμε νομίζω νά χαλιναγωγήσουμε τά άριστερά μας άντανακλαστικά: ό,τι λάμπει δέν είναι χρυσός και τό «δικαίωμα των έθνών στην αυτοδιάθεσή τους» δέν μάς βρίσκει άκρίτως εννοϊκά διακαείμενους. Μ' άλλα λόγια, τό Κεμπέκ δέν είναι 'Αγκόλα.

Έπίσης, δέν ξέρω άν ή Ένωμένη Εύρώπη είναι ή δέν είναι καλό πράγμα. Ξέρω όμως ότι μία από τίς άμεσότερες συνέπειές της είναι ή κατάργηση των έσωτερικών συνόρων, κι αυτό είναι πολύ καλό πράγμα. Τήν έποχή, λοιπόν, πού σ' ένα κομμάτι του πλανήτη μας καταργούνται τά σύνορα, σ' ένα άλλο ζητάνε νά δημιουργήσουν σύνορα εκεί πού δέν υπάρχουν. Σέ μία χώρα όπου δέν συντρέχουν ιδιαίτεροι οικονομικοί, κοινωνικοί ή θρησκευτικοί λόγοι, ένα τμήμα του πληθυσμού δηλώνει τήν ιδιαιτερότητά του ζητώντας νά φτιαχτούν σύνορα. 'Απαιτώντας νά έχει τή δική του σημαία. Τόν δικό του έθνικό ύμνο. Τόν δικό του στρατό, μέ τίς δικές του στολές και τούς δικούς του караβανάδες. Τους δικούς του τελωνειακούς πού θά ζητάνε πλέον διαδατήριο από τά σκυλιά πού σέρνουν τά έλκη-

τρα απ' τό Βανκούβερ στό Χάλιφαξ. Διότι σύνορα σημαίνει διαδατήρια, ταυτότητα, πιστωτικές κάρτες, άδειες παραμονής, πιστοποιητικά γεννήσεως, φορολογικές ένημερότητες, ληξιαρχικές πράξεις, άδειες εργασίας, έγγραφές σέ μητρώα, δημοτολογικά ιατρικών εξετάσεων, οικογενειακές μερίδες, δημοτολόγια, βεβαιώσεις σπουδών, πιστοποιητικά στρατολογίας. Σύνορα σημαίνει ένα άτελείωτο χαρτομάνι πού είναι τελείως περιττό γιά τούς ανθρώπους, αλλά άκρως άπαραίτητο γιά τόν κρατικό μηχανισμό. Σύνορα σημαίνει περαιτέρω κόστος πού καλούνται νά πληρώσουν οί κάτοικοι του κάθε Κεμπέκ, προκειμένου ν' άποκτήσουν έθνική συνείδηση.

Όταν ό Ντέ Γκώλ δήλωνε, στις 25 'Ιουλίου 1967, «Ζήτω τό έλεύθερο Κεμπέκ» (μέ αποτέλεσμα νά προκληθούν σοβαρότατα διπλωματικά έπεισόδια μεταξύ τής καναδικής και τής γαλλικής κυβέρνησης), η τάση υπέρ τής ανεξαρτησίας του Κεμπέκ ήταν σαφώς μειοψηφούσα. Λίγο άργότερα, τό 1969, τά γαλλικά άνακηρύχτηκαν δεύτερη επίσημη γλώσσα του Καναδά κι επιβλήθηκε ή χρήση τους στή δημόσια διοίκηση άπανταχού του κράτους, από τόν 'Ατλαντικό ως τόν Ειρηνικό 'Ωκεανό. Κι όμως, όσο εξέλιπαν οί αίτίες αυτόνομησης του Κεμπέκ, τόσο τό κίνημα υπέρ τής ανεξαρτησίας άποκτούσε περισσότερους όπαδούς. Στό δημοψήφισμα του 1980, τό 60% των κατοίκων του Κεμπέκ ψήφισε εναντίον τής ανεξαρτησίας. Στις 30.9.95 ή πρόταση ανεξαρτησίας άπορρίφθηκε μόλις και μετά βίας μέ τό 50,5% των ψήφων.

Είναι έντυπωσιακό ότι τό «Κόμμα του Κεμπέκ» είχε σοσιαλδημοκρατικές θέσεις στις άρχές τής δεκαετίας του '80. Όμως, μέ τή συμβολή τής οικονομικής κρίσης, ή πολιτική του κράτους προνοίας κατέληξε νά γίνει συνώνυμη των άπύθμενων έλλειμμάτων του δημόσιου προϋπολογισμού, μέ αποτέλεσμα τή συντηρητικοποίηση ενός εύρέος φάσματος του πληθυσμού και τή μεταλλαγή του Κόμματος του Κεμπέκ σέ φιλελεύθερο-συντηρητικό κόμμα. Τό μόνο στοιχείο τής πολιτικής του πού παρέμεινε σχετικά άναλλοίωτο τά τελευταία δεκαέντε χρόνια είναι οί θέσεις του υπέρ τής αυτονομίας. Τό φαινόμενο αυτό — πού ούδαμώς αποτελεί καναδέζικη ιδιομορφία — είναι ιδιαίτερα διδακτικό. Σήμερα, στό Κεμπέκ, όπως και παντού, οί έθνικές ιδιαιτερότητες παίρνουν πλέον έθνικιστικές διαστάσεις.

ΚΟΥΡΔΙΚΟ: ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΑΠΟΤΥΧΙΕΣ ΤΟΥ Ε.Κ.Κ.

του Γεράσιμου Μακρίδη

Τήν περασμένη άνοιξη, από τις σελίδες αυτού του περιοδικού, είχαμε είρωνευθεί τήν τηλεοπτικού τύπου εισβολή των τουρκικών στρατευμάτων στις συνοριακές περιοχές του Βόρειου Ιράκ, περιοχές που οι Κούρδοι αντίρρες χρησιμοποιούσαν ως καταφύγιο. Είχαμε εκτιμήσει τότε ότι με τεθωρακισμένα, βαρύ αυτοκινούμενο πυροβολικό και ραμποειδείς άερομεταφερόμενους κομάντος αντίρρες δέν πιάνονται ούτε στη Σαχάρα, πόσο μάλλον στα βουνά του Κουρδιστάν. Πραγματικά, από δυτικές διπλωματικές και στρατιωτικές πηγές που ανέλυσαν τά αποτελέσματα της εισβολής 40.000 πάνοπλων Τούρκων στρατιωτών στο Βόρειο Ιράκ εκτιμάται ότι σέ όλη αυτή τήν έπιχείρηση σκοτώθηκαν λιγότεροι από τριάντα μαχητές του Ε.Κ.Κ.! Στην Τουρκία έμεινε μόνο τό κόστος της έπιχείρησης και πιθανώς ή προπαγανδιστική λειτουργία των τηλεοπτικών ανταποκρίσεων, που έδειξε τή χώρα ικανή να παρατάξει από μόνη της όσα ή Δύση είχε έπιδείξει στον Πόλεμο του Κόλλου.

Η έκμετάλλευση αυτής της έπιτυχίας από τούς αντίρρες του Έργατικού Κόμματος δημιούργησε όμως μεγαλύτερα προβλήματα σέ αυτούς απ' ό,τι στους άποτυχόντες αντίπαλους τους. Οί τουρκικές άποτυχίες πέρα από τή μεθόριο, σέ συνδυασμό με τήν όλοένα και μεγαλότερη πίεση από τόν τουρκικό στρατό και τις πολύμορφες δυνάμεις άσφαλείας στις ζώνες του τουρκικού Κουρδιστάν, δημιούργησαν τήν ψευδαίσθηση «άσφαλών μετόπισθεν» στην ήγεσία των Κούρδων άνταρτών. Στη διάρκεια του περασμένου καλοκαιριού, περίπου 3.000 από τό σύνολο των περίπου 15.000 μαχητών τους πέρασαν στην πλευρά του Ιράκ. Έπιπλέον, ή δίψα για τήν από πολύ καιρό αναζητούμενη «ελεύθερη περιοχή» τούς όδήγησε σέ θεδιασμένες κινήσεις. Για τό Έργατικό Κόμμα του Κουρδιστάν, του όποιου οί ριζοσπαστικές άπόψεις δέν όρίσκουν εύκολα στις μέρες μας διεθνή έρείσματα και άγωνιστικά σπηρίγματα έκτός των τουρκικών συνόρων, μιά άσφαλής ζώνη, ικανή να φιλοξενήσει κάποιο κυβερνητικό σχήμα, θά σήμαινε νέες πολιτικές και στρατιωτικές διαστάσεις και θά τό επέβαλλε ως συνομιλητή ακόμα και σέ εκείνους που τό αντιμετώπιζουν με όδελυγμία. Η δυσπρόσιτη περιοχή του Χακούρκ, κοντά στο τριεθνές σύνορο μεταξύ Ιράν, Ιράκ και Τουρκίας, φάνηκε ιδανική για τό σκοπό αυτό.

Η ισχυρή όμως παρουσία του Ε.Κ.Κ. στα ιρακινά κουρδικά έδάφη δέν μπορούσε να αφήσει αδιάφορα τά μεγάλα πολιτικά κινήματα των Κούρδων του Ιράκ. Τά κινήματα αυτά, τό Κουρδικό Δημοκρατικό Κόμμα του Μασούντ Μπαρζανί και ή Πατριωτική Ένωση του Κουρδιστάν του Τζαλάλ Ταλαμπανί, όσο κι αν μισούνται ανάμεσά τους, είδαν με κοινή άνησυχία τόν νέο αντίζηλο. Έναν αντίζηλο ύπερβολικά ριζοσπαστικό για τά μέτρα τους, που έθετε σέ κίνδυνο τήν προστασία των δυτικών δυνάμεων στην περιοχή των Κούρδων του Ιράκ. Η άπαγόρευση από τόν ΟΗΕ τής κίνησης των δυνάμεων του

Σαντάμ Χουσεΐν στο Βόρειο Ιράκ έχει όδηγήσει σέ ντέ φάκτο άυτονόμηση των κουρδικών περιοχών κάτω από τά σκήπτρα των δύο μεγάλων τους όργανώσεων. Πρόκειται για σημαντικό πλεονέκτημα που οί ήγέτες των τελευταίων δέν θά θελαν να χάσουν.

Οί δυνάμεις λοιπόν που συγκρούστηκαν με τό Ε.Κ.Κ. ήταν δυνάμεις του κόμματος του Μπαρζανί με τήν άνοχή της αντίπαλης Πατριωτικής Ένωσης του Ταλαμπανί. Αν και οί μάχες δέν έχουν κοπάσει ακόμα, γίνεται σαφές ότι όχι μόνο τό Ε.Κ.Κ. ήττήθηκε κατά κράτος σ' αυτές, αλλά και ότι οί δυνάμεις του κυριολεκτικά άποδεκατίστηκαν και άποδιαρθρώθηκαν. Έπιπλέον, ή αίχμαλωσία πολλών μαχητών του έφερε στο φως τις άδυναμίες του κινήματος. Η πλειοψηφία των αίχμαλωτισθέντων ήταν άτομα νεαρής ήλικίας, συχνά βίαια έπιστρατευμένα, πράγμα που ύποδηλώνει τά προβλήματα που προκαλεί ή πίεση του τουρκικού στρατού στα κουρδικά χωριά, προβλήματα στρατολόγησης και έφοδιασμού κυριώς.

Τό πλήγμα που δέχθηκε τό Ε.Κ.Κ. αλλάζει τή σκακιέρα των ίσορροπιών στην περιοχή. Η άποτυχία άπόκτησης «ελεύθερων περιοχών» περιορίζει τις στρατιωτικές και πολιτικές δυνατότητες του αντίρτικού και τό καταδικάζει σέ πόλεμο τριεθνής, όπου ό χρόνος δουλεύει για τόν πλέον ισχυρό. Από τήν άλλη, αυξάνει τήν ειδική σημασία των μετριοπαθών κουρδικών πολιτικών σχημάτων. Η κινητικότητα των τελευταίων, σέ συνδυασμό με τήν έντονη ύποστηριξη τους από ευρωπαϊκούς κύκλους, θά μπορούσε να σημαίνει τήν άφετηρία κάποιας πολιτικής συμβίβασιμου με παραχωρήσεις από τή μία και από τήν άλλη πλευρά. Συμβίβασιμου που θά έκλινε άνοικτές πληγές στη χώρα — πληγές που έκμεταλλεύεται ό ισλαμισμός — και που θά διευκόλυνε τήν προσέγγιση με τήν Ευρώπη. Έδώ όμως τά πράγματα εξαρτώνται από τις διαθέσεις των κυβερνώντων στην Άγκυρα, διαθέσεις άπροοδίστριστες στις τρέχουσες ρευστές συγκυρίες.

ΓΕΡΜΑΝΙΑ:

ΚΑΠΟΙΟΣ ΛΕΙΠΕΙ ΑΠΟ ΤΟ ΧΑΜΕΝΟ ΣΠΙΤΙ

της Λουκίας Ρίτσαρντς

Σ τις 9 Νοεμβρίου 1995 συμπληρώθηκαν 57 χρόνια από τη νύχτα του πύο οργανωμένου πογκρόμ της ιστορίας, της έπονομαζόμενης «Νύχτας των Κρυστάλλων» — «Kristallnacht» — εις ανάμνησιν των βανδαλισμών της SA* σέ σπίτια, καταστήματα, συναγωγές, σχολεία, ιδρύματα των Έβραίων της Γερμανίας. Τό Βερολίνο, ή μελλοντική «Γκερμάνια», πρωτεύουσα του χιλιετούς γερμανικού Ράιχ, λαμπάδιασε τή νύχτα εκείνη.

Πενήντα χρόνια ύστερα από τό τέλος του πολέμου και τίς γερμανικές θηριωδίες εις βάρος των πληθυσμών της Εύρώπης, 9 χρόνια ύστερα από τό τέλος της λεγόμενης «Διαμάχης των Ιστορικών», κατά τήν όποία οί «αναθεωρητές» τής ιστορίας αποκατέστησαν μερικώς τή μνήμη του Χίτλερ (!) και δικαίωσαν τόν κατακτητικό του πόλεμο, 5 χρόνια ύστερα από τή γερμανική έπανενοποίηση, ή ένωμένη Γερμανία διεκδικεί όχι μόνο τή θέση της στον ήλιο αλλά και τήν κυριαρχία στην ιστορία της. Τό δόγμα του όργανελλικού ύπουργείου της Άλήθειας «Όποιος κατέχει τό παρελθόν, κατέχει τό μέλλον» όποιος κατέχει τό παρόν, κατέχει τό παρελθόν» ισχύει άκόμα και μετά τό τέλος τής Ιστορίας.

Τό Βερολίνο αλλάζει και πάλι τήν ταυτότητά του στό τέλος του ίδιου αιώνα: από προπύργιο των σπαρτακιστών και του εργατικού κινήματος σέ πρωτεύουσα του τρόμου, από διχοτομημένη πόλη — πεμπτουσία και άποτέλεσμα του Ψυχρού Πολέμου — σέ πρωτεύουσα τής «νέας» Γερμανίας.

Και αυτή ή «νέα» Γερμανία άπαιτεί μία καινούργια «ώρα μηδέν» όχι μόνο για τό παρόν της, αλλά και για τά άπομεινά-ρια τής μακάριας λήθης της. Μόνο πού ή πίστωση τής δεύτερης Tabula Rasa δέν είναι έπακόλουθο ενός κατακερματισμού παρά μιάς μερικώς επανάκτησης, δέν άποτελεί πλέον συγχωροχάρτι, ύπαγορευμένο από τήν ιδιοτέλεια των αντίπαλων του Ψυχρού Πολέμου, παρά χρέος των πρώτων άπέναντι στους πρώην ήττημένους.

Κάτω από τόν άσαφή και παθητικό όρο «θύματα» σαρώνονται στή γωνία τά άδιάκριτα φαντάσματα όσων έζησαν, πόνεσαν, άγάπησαν, βασανίστηκαν πριν νά έξοντωθούν. Και δέν είναι μόνο ή γλώσσα μέ τίς παραδρομές της πού «ξεχνάει» και άθρώνει — όπως όταν μιλάει γι' αυτούς πού «πέθαναν» ή «χάθηκαν» —, είναι και ή Τέχνη πού συμπράττει στή διαδικασία τής λήθης.

Γιά νά έρθουμε, όμως, στην καρδιά του προβλήματος, πού είναι και ό,τι πρόκειται νά μιάς άπασχολήσει εδώ, χρήσιμο είναι νά θυμηθούμε πόσο πολύτιμη θεωρούν οί Γερμανοί «είδήμονες» τή συμβολή των έβραϊκής καταγωγής συμπολιτών τους στην πνευματική ανάπτυξη τής χώρας τους. Βέβαια ή άναγ-

καιότητα τής «χρησιμότητάς» τους φέρει στον αντίποδά της τήν πεποίθηση τής παρασιτικότητάς τους. Οί «άχρηστοι» πολιτιστικά μετανάστες πού συνέρευσαν στό Βερολίνο από τίς χώρες τής Άνατολικής Εύρώπης, από τόν 18ο αιώνα και μετά, άναζητώντας μία καλύτερη μοίρα, δέν τυγχάνουν καμιάς μνείας. Σδησμένα είναι τά ίχνη και τής ζωής και του θανάτου τους.

Πριν από τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ή γειτονιά πού άπλωνόταν πίσω από τήν κεντρική πλατεία Alexanderplatz του Βερολίνου, ή έπονομαζόμενη «Γειτονιά των Άχυρώνων» — Scheunenviertel — λόγω των πολυάριθμων παλιών στάβλων για τά άλογα του αυτοκρατορικού ίππικού, ήταν γνωστή ως τό γκέτο του Βερολίνου. Οί άνώνυμοι Έβραίοι τής Άνατολικής Εύρώπης έκαναν τά άθλια χαμόσπιτα της γειτονιάς αυτής σπίτια τους. Άπ' όσους προσχώρησαν στή διομηχανική στρατιά, μερικοί τά «κατάφεραν» νά άνεβούν από τό χαμόσπιτο στό ύπόγειο τής εργατικής πολυκατοικίας. Χωρίς πολιτικά δικαιώματα, έκπτωτοι και άπολεις, τμήμα τής εργατικής ρεζέρβας, καθώς και «έμποροι» των ύποτυπωδών προσωπικών τους άντικειμένων, μοιράζονταν τίς ίδιες κάμαρες και τριγυρούσαν μαζί μέ τούς άπόκληρους και τούς άτιμασμένους: τούς κλέφτες, τούς δολοφόνους, τούς άπατεώνες, τούς ζητιάνους, τίς πόρνες, τούς έγκληματίες τής πόλης. Η άθλιότητα των συνθηκών διαβίωσής τους ήταν στενά συνδεδεμένη μέ τό μελλοντικό κέρδος στό όποίο απέβλεπαν οί καιροσκοποί: όταν θά έδιωχναν από τή γειτονιά τούς άσύμφορους νοικάρηδες.

Γιά τούς άφομοιωμένους στή γερμανική κοινωνία Έβραίους ή έξαθλίωση των ξένων έγινε φετίχ. Αυτό ίκανοποιούσε τήν άνάγκη πού είχαν οί ίδιοι νά άνακαλύψουν τίς «ρίζες» τους και νά έπιστρέψουν σ' αυτές. Είχαν περάσει πάνω από έκατό χρόνια από τότε πού οί χειραφετημένοι Έβραίοι τής Γερμανίας άφησαν όριστικά τά τείχη των γκέτο μακριά πίσω τους. Η φτώχεια των ξένων θεωρήθηκε ρομαντική, έξωτική, άξίνδυνη.

Γιά τούς «βαθιά ριζωμένους στή γή» Γερμανούς οί καταφρονεμένοι τής «Γειτονιάς των Άχυρώνων» έδιναν σάρκα και όστά στό παραλήρημα του άντισημιτισμού τους, «άναγκαίου» για τήν έπισφράγιση τής φυλετικής τους ταυτότητας. Κυοφορούσε άλλωστε μία ύπόσχεση: νά καταργήσει τήν ύπάρχουσα κοινωνική ίεραρχία και τίς συγκρούσεις συμφερόντων, άρρηκτα συνδεδεμένων μέ τίς ύπάρχουσες συνθήκες ιδιοκτησίας και πα-

* SA (συντομογραφία του Sturmabteilung): λαϊκά τάγματα έφόδου σχηματισμένα από έθελοντές του Έθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος (NSDAP).

ραγωγής. Η αποκατάσταση της ισότητας και της δικαιοσύνης για τους «λαϊκούς συντρόφους» προϋπέθετε την απομάκρυνση των ξένων και έχθρικών στον γερμανικό λαό στοιχείων. Οι μεσαιωνικές κατηγορίες της ιεροσουλίας και του τελετουργικού φόνου των χριστιανοπαίδων, γεγονότα ατεκμηρωτά αλλά και αξιωματικά παραδεκτά, ζωντάνεψαν επιτάσσοντας αυτόνοτητα την ένοχη και τη θανατική καταδίκη. Μόνο πού τό κατηγορητήριο άλλαξε με τίς καινούργιες συνθήκες του 20ού αιώνα: ήττα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ύφεση, κρίση, ανεργία. Η οικονομική και πολιτική άρχουσα τάξη της Γερμανίας, μιās Γερμανίας στό δρόμο πρός τόν φασισμό, έπρεπε νά παραμείνει άλώδητη, όσο δάρδαρο και νά 'ταν τό τίμημα. Και πράγματι, μιά επανάληψη της επανάστασης του 1919 θά μπορούσε νά άπειλήσει την τάξη αυτή μέ ανατροπή.

Η εικονογραφία του «Stürmer» και των προδρόμων του φαντασίωμε με τίς μορφές των Έβραίων της Ανατολικής Ευρώπης. Η μαυροντυμένη, χρονικά συγκεχυμένη παρουσία τους άποτελούσε την άπόλυτη ένσάρκωση του «Ξένου» στον τόπο και στό χρόνο. Ο φασιστικός τρόπος παραγωγής και ό αύξανόμενος μιλιταρισμός υπαγόρευαν τίς δικές τους αισθητικές άξίες στό «Πνεύμα της Έποχής» (Zeitgeist). Ακατάπαντα μεταμορφώνεται ή πραγματικότητα της πείνας, της φυγής, της φτώχειας στά φαντάσματα της πλεονεξίας, της αιώνιας περιπλάνησης, της φιλαργυρίας.

Τή Νύχτα των Κρυστάλλων άκολούθησε ή εκδίωξη των ξένων άπ' όλη την επικράτεια του Ράιχ. Τό παλιό στίγμα της εθνότητάς τους, τό κίτρινο άστρο, επανήλθε σέ έφαρμογή δύο χρόνια άργότερα, φόρος τιμής στον έξιδανικευμένο γερμανικό Μεσαίωνα. Τό τέλος άκολούθησε σύντομα, οργανωμένο και εκτελεσμένο μέ συστηματικότητα.

Σήμερα οι ξεριζωμένοι «των Άχυρώνων» έχουν πιά ξεχαστεί. Κι όμως, επιγραφές, μνημεία, στάχτη από κορμιά και γή από τους τόπους μαρτυρίου μνημονεύουν και στιγματίζουν στό τέως Ανατολικό Βερολίνο τή διαπόμπευση και τήν έξόντωση των Έβραίων πολιτών, τήν καταστροφή και τήν έρήμωση των ιδρυμάτων τους από τους ναζί.

Τά καλντερίμια, τά χαμόσπιτα, οι πίσω αυλές, αυτά είναι ή άρχαιολογία των φτωχών κατοίκων τής γειτονιάς. Κι αν ό πόλεμος και ό χρόνος τά άφησε άνεπαφα, τό όνομα αυτών πού τά στοίχειωσαν άλλαξε.

Τό 1990, τή χρονιά της έπανενοποίησης, έγινε ή έγκατάσταση της δουλειάς του καλλιτέχνη Κριστιάν Μπολτάνσκι (Cristian Boltanski) στην όδό Grosser Hamburger Strasse στό κέντρο της πρώην «Γειτονιάς των Άχυρώνων». Βρίσκεται εκεί ακόμα και σήμερα (1995). Ο καλλιτέχνης προσπάθησε νά δείξει μέ τό έργο του τά δεινά του πολέμου: βία, θάνατο, έρήμωση.

Μόνο πού διάλεξε λάθος μέρος.

Κρέμασε στους τοίχους των γειτονικών σπιτιών ενός βομβαρδισμένου κτιρίου, στή θέση του όποιου βρίσκεται σήμερα μόνο τό κενό, επιγραφές μέ τά όνόματα των παλιών ένοικιαστών, μέ τά επαγγέλματα και μέ τή χρονολογία κατά τήν όποία οι άνθρωποι αυτοί κατοικούσαν στό σπίτι. Μπορεί κανείς νά διαβάσει τά έξής: 1933-1945 Γκ. Σπίρλιγγ, μηχανικός — 1935-1941 Γ. Πρόχασκα, επιγραφοποιός — 1930-1942 Γ. Σνάπ, δημόσιος υπάλληλος — 1930-1931 Μ. Τόμας, παιδαγωγός — 1936-1945 Γ. Σπρίνγκερ, έμπορος — 1940-1941 Β. Πάσσε, επικουρος αστυνομικός — 1930-1945 Ε. Λάινγκερ, υπάλληλος τής καγκελαρίας — 1938-1945 Ρ. Γιαροσζέβσκι, οδηγός τρένου — 1934-1945 Ά. Φέλντχαους, πυροτεχνουργός — 1939-1945 Β. Βίλντεχαϊν, έμ-

πορος — 1935-1945 Γκ. Χάινριχ, τζαμποπιός — 1938-1943 Ντ. Ποζνάνσκι, κομμωτής — 1933-1945 Έ. Φάμπις, πωλήτρια — 1930-1945 Γκ. Γκότλμπ., μασέρ — 1932-1934 Τ. Γκαβορζέβσκα, πιανίστρια — 1935-1945 Ά. Κοϊντσε, καμποτίνος — 1930-1945 Β. Γιόρνταν, κρατικός σύμβουλος — 1941-1945 Χ. Χέρχνερ, ταγματάρχης — 1933-1942 Χ. Βουντζισιάβσκι, κρεοπώλισσα — 1940-1945 Ά. Πόρτεζελ, υπάλληλος — 1930-1945 Γκ. Γιακόμπι, έμπορος — 1934-1945 Λ. Μίτλαου, διοικητική υπάλληλος — 1930-1933 Γκ. Ζέεφελντ, μεσίτης ξυλείας — 1938-1945 Μ. Μύλερ, συνταξιούχος.

Άπ' όλα τὰ χρόνια τοῦ τρόμου μᾶς μένει στή μνήμη ἡ στιγμή πού τό σπίτι χτυπήθηκε ἀπό τή συμμαχική βόμβα. Ἡ σύμπτωση τοῦ θανάτου τους ἀννυφώνει τοὺς ἐνοίκους στή μεγάλη «Κοινότητα τῶν Θιμάτων», σύμφωνα μέ τήν παράδοση τοῦ Bittburg.*

Νομίζουμε ὅμως ὅτι θά ἦταν διαφωτιστικό νά ξέραμε τί ἔπρατταν οἱ ἄνθρωποι αὐτοί κατά τή διάρκεια τῶν ἐτῶν 1933-1945, πρὶν καταλήξουν θύματα πολέμου. Ποιόν βοήθουσε, παραδείγματος χάριν, καί σέ τί ὁ Πάσκε, ὁ ἐπίκουρος ἀστυνομικός; Καί ὁ υπάλληλος τῆς καγκελαρίας, ὁ Λάνγκνερ, τί ὑποθέσεις διεκπεραίωνε; Ὁ δέ Χέρχνερ, ὁ ταγματάρχης σέ ποῖο μέτωπο πολεμοῦσε; Ὅσο γιά τόν πυροτεχνουργό, τόν Φέλντχαους, τί ἄραγε νά ἔφτιαχνε; Ἀχ, νά μπορούσαμε νά μάθουμε γιατί μερικοί ἐνοικοὶ ἀφῆσαν τό σπίτι πρὶν ἀπό τό 1945. Πού

** Bittburg: στρατιωτικό νεκροταφεῖο στή Δυτική Γερμανία, ὅπου βρίσκονται θαμμένοι μέλη τῶν SS. Τό 1988, κατά τήν ἐπίσκεψή του στήν Ὁμοσπονδιακή Δημοκρατία τῆς Γερμανίας, ὁ Ρόναλντ Ρήγκαν μαζί μέ τόν Χέλμουτ Κόλ κατέθεσαν στεφάνι στή μνήμη τῶν νεκρῶν πολεμιστῶν.

νά μετακόμισαν ἄραγε ὅλοι αὐτοί; Ποιά νά ἔταν ἡ καινούργια διεύθυνση τοῦ Ζέεφελντ ἢ τῆς Γκαβορζέβσκα;

Καί ὅσοι ἔμειναν, ἄκουσαν ὅσα συνέβαιναν στίς 9 Νοεμβρίου τοῦ 1938 στή «Γειτονιά τῶν Ἀχυρώνων», τό γκέτο τοῦ Βερολίνου; Εἶδαν ὅσα διαδραματίζονταν ἀπέναντι ἀπό τό σπίτι τους στό ἐβραϊκό γηροκομεῖο τῆς ὁδοῦ Grosser Hamburger Strasse, τόπο συγκέντρωσης πρὶν ἀπό τή μετάβαση στά στρατόπεδα ἐξόντωσης;

Μπορεῖ κανεῖς νά ἀπαντήσει μέ τήν ἴδια συγκλονιστική καί συσκοτιστική ἀσάφεια πού διακρίνει τή δουλειά τοῦ κυρίου Μπολτάνσκι: στήν ἀρχή κάποιοι μάζευαν τόν κόσμο πού τοὺς εἶχε ὑποδείξει ἡ διοίκηση καί κάποιοι ἄλλοι τόν μετέφεραν ἀλλοῦ, μακριά· ὕστερα ὅλοι αὐτοί χάθηκαν· σχεδόν κανεῖς τους δέν ξαναγύρισε.

Ὁ ἐπισκέπτης δέν χρειάζεται νά ἐπιβαρυνθεῖ μέ ἄσκοπες ἐρωτήσεις. Ἐχει ἔρθει ἀντιμέτωπος μέ τὰ ἴχνη τοῦ ἱστορικοῦ συμβάντος, ἔχει συμπάσχει μέ τὰ θύματα καί ἔχει φτάσει στήν κάθαρση μέσα ἀπό τήν προσπάθειά του νά ἀναπαραστήσει τήν τραγική ἐκείνη νύχτα. Ἀπομακρύνεται ἀπό τόν ἱερό τόπο τοῦ ἀνθρώπινου πόνου, τῆς νοθεσίας καί τῆς ἀσβεστης μνήμης, ἴσως λίγο μελαγχολικός εἶναι ἡ ἀλήθεια, μὴ διαφωτισμένος — καί αὐτό εἶναι τό πιό σπουδαῖο —, κουβαλώντας μαζί του, μέσα του, τὰ ὀνόματα τοῦ Φέλντχαους, τοῦ Πάσκε, τοῦ Σνάπ, τοῦ Σπίρλινγκ καί τῶσων ἄλλων.

Αὐτά εἶναι θύματα πού μπορεῖ κανεῖς νά τὰ θυμάται· εἶχαν ὄνομα, ἐπάγγελμα καί διεύθυνση. Γιά τοὺς ξένους μέ τὰ περιέργα ὀνόματα, πού οὔτε νά τὰ προφέρει δέν μπορούσε κανεῖς, ἀπέμεινε ἡ σιωπή.

Ἡ παρουσία τους ἦταν ἀνεπιθύμητη, ἡ ἀπουσία τους ἀγνοεῖται.

ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Ι. ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΜΕ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΟ

Τό πρόβλημα μέ τή μητρική σκέυη

τῆς Μάρυ Ντιέτζ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό ζήτημα τῆς μητρότητας ἀποτελέσει καί ἀποτελεῖ καί γιά τή σύγχρονη φεμινιστική σκέψη ἕνα καθοριστικό ὅσο καί ἀντιφατικό πεδίο διερεύνησης τῆς ἐμπειρίας τῶν γυναικῶν καί ἀναζήτησης τῶν διαδικασιῶν συγκρότησης τῆς ταυτότητάς τους. Ὅχι μόνον τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια ἀλλά τούς τελευταίους δύο αἰῶνες¹ τό αἶτημα γιά τήν ἰσότητα τῶν φύλων καί τήν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν συνδέθηκε ἀπό τίς φεμινίστριες τόσο μέ τήν ἄρνηση τῆς μητρότητας ὡς κατ' ἐξοχήν πεδίου καταπίεσης τῶν γυναικῶν ὅσο καί μέ τήν ἀνάδειξή της ὡς ἐναλλακτικοῦ προνομιακοῦ χώρου κατοχύρωσής τους ὡς καθ' ὅλοκληρίαν ἀνθρώπων. Ἡ συνύπαρξη τῶν δύο αὐτῶν θέσεων στή φεμινιστική θεωρία καθῶς καί οἱ ἐνδιάμεσες θεωρητικές ἀναγνώσεις τῆς μητρότητας καί τῆς οἰκογένειας καθόρισαν σέ μεγάλο βαθμό καί τό πλαίσιο τοῦ σύγχρονου προβληματισμοῦ ἀναφορικά μέ τά πολιτικά δικαιώματα τῶν γυναικῶν καί γενικότερα τήν ἐπιδικώμενη γιά τίς γυναῖκες πολιτεία.

Μέ κοινή, πιστεύουμε, ἀφετηρία τήν ἀμφισβήτηση αὐτῆς

καθ' ἑαυτῆς τῆς σύλληψης τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη ὡς ἔννοιας πού ἀποκλείει τίς γυναῖκες ὅπως καί ἄλλες κοινωνικές κατηγορίες ἀπό τήν πλήρη ἄσκηση τῶν δικαιωμάτων τους καί μέ στόχο τόν ἐπαναπροσδιορισμό τῆς ἔννοιας τῶν δικαιωμάτων καί τῶν ὑποκειμένων τους ἔτσι ὥστε νά συμπεριλαμβάνονται καί οἱ γυναῖκες, ἡ φεμινιστική σκέψη ἀναζητεῖ διεξόδους στόν πολιτικό ἀποκλεισμό τῶν γυναικῶν καί κατά συνέπεια σ' ἕνα ἀπό τά βασικότερα ἐλλείμματα τῆς δημοκρατίας.

Μέ τήν ἐπιθυμία νά συμβάλλει στόν προβληματισμό αὐτό, τό Κέντρο Γυναικείων Μελετῶν καί Ἑρευνῶν ΔΙΟΤΙΜΑ προετοιμάζει μέ τή συνδρομή τῆς Μονάδας Ἴσων Εὐκαιριῶν τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων καί τῆ συνεργασία ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς² τή διοργάνωση ἑνός εὐρωπαϊκοῦ συνεδρίου στήν Ἀθήνα γιά τίς ἀρχές Φεβρουαρίου.³

Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς διοργάνωσης καί μέ τό στόχο νά διευκολύνουμε τό διάλογο, μεταφράσαμε⁴ καί δημοσιεύουμε τό κείμενο τῆς Mary Dietz,⁵ τό ὁποῖο, ἄν καί γραμμένο πρίν ἀπό

Τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια, ἴσως κανένα ἄλλο θεωρητικό πρόβλημα δέν δημιούργησε τόσες πολλές διαμάχες στό φεμινιστικό κίνημα ὅσο ὁ ρόλος τῶν γυναικῶν στήν οἰκογένεια. Πολλές φεμινίστριες τοῦ πρώτου κύματος τοῦ φεμινισμού μέ διαφορετικές ἀπόψεις μεταξύ τους, ὅπως ἡ Κέιτ Μίλλετ (Kate Millet), ἡ Μπέτυ Φρίνταν (Betty Friedan), ἡ Τζούλιετ Μίτσελ (Juliet Mitchell) καί ἡ Σούλαμιθ Φάιροστοουν (Shulamith Firestone), μοιράζονταν ὅλες τουλάχιστον ἕναν κοινό σκοπό: νά ἀποκαθαρίσουν τήν οἰκογένεια καί νά ἀπομυθοποιήσουν τή μητρότητα.¹ Αὐτές οἱ διανοήτριες τοῦ πρώτου κύματος θεωροῦσαν τό γραφειοκρατικό κράτος, τόν καπιταλισμό καί τήν πατριαρχική οἰκογένεια ὡς τίς τρεῖς πλευρές τοῦ σιδερένιου τριγώνου τῆς γυναικείας καταπίεσης. Στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70 οἱ φεμινίστριες τῆς ἐπόμενης γενιάς ἐμβάθυναν τήν κριτική τοῦ πρώτου κύματος ἐξετάζοντας, περαιτέρω τίς σχέσεις μεταξύ καπιταλισμοῦ καί πατριαρχίας, τῆς οἰκογένειας καί τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, τῆς ἐργασίας στό σπίτι καί τῆς ὑπερεργασίας, τῆς μητρότητας καί τῆς καταπίεσης.² Δέν χρειάζεται νά πούμε ὅτι ἡ οἰκογένεια δέν καλοπέρασε μέ αὐτή τήν κερανοβόλο κριτική. Μακριά ἀπό τό νά εἶναι ἕνας εἰδυλλιακός παράδεισος σ' ἕναν κόσμο χωρίς καρδιά, ἡ οἰκογένεια ἐμφανιζόταν νά ἀναπαράγει τόν καπιταλισμό στό σπίτι καί νά ὑποτάσσει καί νά καταπιέζει τίς γυναῖκες σέ καθημερινή βάση.

Ὅμως σύντομα ἡ οἰκογένεια ἔφθασε νά ἔχει τίς δικές της φεμινίστριες ὑποστηρίκτριες καί τώρα βρίσκεται σέ ἀναδρασμό μιά μάχη ἀνάμεσα στίς φεμινίστριες ἐκεῖνες πού τάσσονται μέ τίς πρώτες κριτικές γιά τήν οἰκογένεια καί ἐκεῖνες πού ὑποστηρίζουν ὅτι πρέπει νά ἀναθεωρήσουμε τήν ἀξία τῆς οἰκογένειας καί τῆς μητρότητας πρὸς μιά φεμινιστική συνείδηση. Ὁ σκοπός τῶν «ὑπέρ τῆς οἰκογένειας» φεμινιστριῶν εἶναι ταυτόχρονα πρακτικός καί θεωρητικός, πρακτικός στό μέτρο πού θέλουν

1. Βλ. Kate Millet, *Sexual Politics* (New York: Ballantine Books, 1969), Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (New York: Dell, 1963), Juliet Mitchell, *Woman's Estate* (New York: Vintage Books, 1971), καί Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex* (New York: Bantam Books, 1970).

2. Βλ. μεταξύ ἄλλων, Sheila Rowbotham, *Women, Resistance and Revolution: A History of Women and Revolution in the Modern World* (New York: Random House, 1972), Zillah Eisenstein, *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism* (New York: Monthly Review Press, 1979), Mariarose Della Cosa and Selma James, *The Power of Women and the Subversion of Community* (Bristol: Falling Water Press, 1973), καί Wendy Egmond and Suzi Fleming, eds., *All Work and No Pay: Women, Housework and the Wages Due* (Bristol: Falling Water Press, 1975).

ΚΑΙ ΜΗΤΡΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

μία δεκαετία,⁹ θεωρούμε σημαντικό για την ανάγνωση της οικογένειας πού υιοθετεί και επίκαιρο για τις πολιτικές του προτάσεις.

Μέσα από τό συγκεκριμένο κείμενο διαφαίνεται εξάλλου, αν και αποσπασματικά πολλές φορές, ό φεμινιστικός προβληματισμός⁷ επανεκτίμησης της οικογένειας και της μητρικής σχέσης καθώς και της προτεινόμενης αξιοποίησής τους στην προοπτική της κατάργησης της ανδροκρατίας/πατριαρχίας και της υιοθέτησης ενός ανθρώπινου και ελεύθερου από διακρίσεις μοντέλου κοινωνικής οργάνωσης.

1. Για τή γενικότερη συζήτηση βλ. Έλένη Βαρίκα, «Μητρότητα, πατρότητα, συμβόλαιο και άλλοι μύθοι της κλασικής πολιτικής θεωρίας», *Δίνη* (7)1994, σ. 32-42 καθώς και συνολικά τό αφιέρωμα στη μητρότητα στο ίδιο.

2. Αποτελούμενη από τις Άβδελά Έφη, Βαρίκα Έλένη, Κραβαρίτου Γιώτα, Παντελίδου-Μαλούτα Μάρω και Ρεπούση Μαρία.

3. Τό συνέδριο θά γίνει στις 9 και 10 Φεβρουαρίου στο Κτίριο του Πανεπιστημίου Άθηνών [Προπύλαια], αίθουσα Ίατρικής.

4. Τό κείμενο μεταφράστηκε από τή Σοφία Άρσενίδου για λογαριασμό του Κέντρου ΔΙΟΤΙΜΑ. Τό επιμελήθηκε ή Μαρία Λιάπη.

5. Η Μάρυ Ντιέτς είναι επίκουρη καθηγήτρια πολιτικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο της Μινεζότα.

6. Mary Dietz, "Citizenship with a feminist face. The problem with Maternal Thinking", στο *Political Theory*, Vol. 13, n. 1 (1985), σ. 19-37.

7. Ο προβληματισμός αυτός αναπτύχθηκε κυρίως στις ΗΠΑ από τις αρχές της δεκαετίας του '80. Τό πρώτο σημαντικό κείμενο της άποψης αυτής δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Feminist Studies* τον Φεβρουάριο του 1980 από τή Sara Ruddick με τόν τίτλο "Maternal Thinking" και αποτέλεσε μιά πρώτη απάντηση στην άρνηση των μητρικών ιδιοτήτων των γυναικών.

Μαρία Ρεπούση

νά αποτρέψουν τήν υπεράσπιση της οικογένειας από τή Νέα Δεξιά (ή όποια σωστά θεωρούν ότι έχει προμορφώσει και μυθοποιήσει τό ρόλο των γυναικών ως μητέρων και συζύγων). Και θεωρητικός, στο μέτρο πού προτίθενται νά αναθεωρήσουν τή μητρότητα ως μιά διάσταση της γυναικείας εμπειρίας και νά τήν υπερασπίσουν ως αναγκαία, ταυτόχρονα, και για τήν ταυτότητα του φύλου και για τή φεμινιστική πολιτική συνείδηση. Άνάμεσα σ' αυτές τις «υπέρ της οικογένειας» φεμινίστριες, δύο είναι ιδιαίτερα σημαντικές: ή Σάρα Ράντικ (Sara Ruddick) και ή Τζήν Μπέθκ Έλσταιν (Jean Bethke Elshtain). Στηρίζόμενη στην «κοινωνική πρακτική της μητρότητας» και τις αρετές και «μεταφυσικές συμπεριφορές» της, ή Σάρα Ράντικ θέλησε νά προωθήσει τή «μητρική σκέψη» ως αντίδοτο σέ μιά ανδροκρατούμενη κουλτούρα και ως μιά εναλλακτική θεώρηση ενός «τρόπου ύπαρξης» στον κόσμο.³ Η Τζήν Μπέθκ Έλσταιν προκαλεί αυτό πού θεωρεί ότι είναι ή μητροφοβία του φεμινιστικού κινήματος, φέρνοντας στην επιφάνεια τις πολιτικές επι-

3. Sara Ruddick, "Maternal Thinking", *Feminist Studies* 6, no. 2 (Summer 1980), σ. 342-367, "Pacifying the Forces: Drafting Women in the Interests of Peace", *SIGNS* 8, no. 3 (Spring 1983), σ. 471-489, και "Preservative Love and Military Destruction: Reflections on Mothering and Peace", *Mothering: Essays on Feminist Theory*, ed. Joyce Trebilcock (Totawa, N.J.: Litelefield Adams, 1983).

πτώσεις της μητρικής σκέψης και επιχειρώντας νά επαναδομήσει τήν πολιτική συνείδηση στή βάση αυτού πού αποκαλεί «κοινωνικό φεμινισμό».⁴

Σ' αυτό τό δοκίμιο, θέλω νά επιχειρηματολογήσω κατά του «κοινωνικού φεμινισμού», γιατί υποκρύπτει μερικά σοβαρά προβλήματα για τόν φεμινιστικό πολιτικό λόγο και τή δημοκρατική πολιτική δράση. Παρά τις καλύτερες προθέσεις στην προσπάθειά του νά βρει κάτι μοναδικό στην ταυτότητα των γυναικών ως (δυννητικών) μητέρων, ό κοινωνικός φεμινισμός διαστρεβλώνει σέ μεγάλο βαθμό τό νόημα της πολιτικής και της πολιτικής δράσης με τό νά ένισχύει μιά μονοδιάστατη θε-

4. Jean Bethke Elshtain, *Public Man, Private Woman* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1981), "Feminists Against the Family", *The Nation* (Nov. 1979), σ. 497-500, σ. 442-449, "Feminist Discourse and its Discontents: Language, Power and Meaning", *SIGNS* (Spring 1982), "Antigone's Daughters", *Democracy* 2, 2 (April 1982), σ. 46-59, "On Feminism, Family and Community" (response to Ehrenreich), *Dissent* 30, 1 (1983), σ. 103-109, "On the Family Crisis", *Democracy* 3, 1 (Winter 1983), σ. 137-139, και "On Beautiful Souls, Just Warriors, and Feminist Consciousness", *Women's Studies International Forum* 5, 3/4 (Winter 1982), σ. 341-348.

ώρηση των γυναικών ως δημιουργημάτων της οικογένειας. Άλλά οι γυναίκες δεν προσδιορίζονται μόνο από τη μητρική σκέψη, ούτε η μητρική σκέψη προωθεί αναγκαστικά τό είδος της δημοκρατικής πολιτικής που ό κοινωνικός φεμινισμός δηλώνει ότι υποβάλλει. Ός εκ τούτου ισχυρίζομαι ότι ό φεμινισμός μπορεί νά επιτύχει στην πολιτική του αποστολή μόνο μέ τό νά ένθαρρύνει δημοκρατικές πρακτικές και μέ τό νά παρουσιάζει τήν πραγματικότητα των γυναικών ως έν ευρεία έννοια πολιτών. Έτσι, ή γενική μου πρόθεση είναι νά χαράξω έναν δυνατό δρόμο για τή μελλοντική φεμινιστική πολιτική σκέψη. Οι πρώτες του κινήσεις παρουσιάζονται έδω υπό τύπο κριτικής.

Η κριτική μου προχωρεί ως έξης. Στο πρώτο μέρος αναθεωρώ έν συντομία τό έπιχείρημα της Έλσταίν μέ αναφορά στις πολιτικές του έπιπτώσεις. Στο δεύτερο μέρος αντίτιθεμαι στην άποψη της Έλσταίν για τή σχέση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού, λαμβάνοντας υπόψη τίς έρμηνείες της για τόν Άριστοτέλη και τήν Άντιγόνη. Τό άποτέλεσμα αυτών των έρμηνευτικών διαδρομών στην ιστορία της πολιτικής σκέψης αναπτύσσεται στο τελευταίο μέρος, όπου υποστηρίζω ότι ή μητρική σκέψη και ό κοινωνικός φεμινισμός δεν μπορούν νά προσφέρουν τίποτα στο είδος της πολιτικής ή της φεμινιστικής πολιτικής συνείδησης που υποστηρίζουν ότι έξασφαλίζουν.

I.

Η σφραγίδα του «κοινωνικού φεμινισμού» της Έλσταίν είναι ή προσπάθειά της νά «δημιουργήσει μία υπόθεση για οικογενειακούς δεσμούς» και για τήν πρακτική της μητρότητας.⁵ Η υπόθεσή της προχωρεί ιστορικά (έξετάζοντας έπεισόνδια στην ιστορία της πολιτικής σκέψης από τήν όπτική γωνία της μεταχείρισης των γυναικών), και ταυτόχρονα προγραμματικά (άσκώντας κριτική σε σύγχρονες φεμινιστικές θεωρίες και προσφέροντας τό δικό της «ιδανικό αναδιάρθρωσης για τό σημόσιο και τό ιδιωτικό»).⁶ Η Έλσταίν θέλει νά δείξει ότι ή οικογένεια δεν είναι ούτε ό αντιδραστικός και καταπιεστικός θεσμός των φεμινιστριών και άριστοτελικών κριτικών ούτε ό τέλεια άρμονικός κόσμος των φιλελευθέρων πατριαρχών και της Νέας Δεξιάς. Μπροστά σε αυτές τίς κριτικές και άπολογίες, άριστορές και δεξιές, ή Έλσταίν έπιμένει ότι «ή οικογένεια παραμένει ό τόπος των βαθύτερων ανθρώπινων δεσμών και μέ τήν περισσότερη άπήχηση, των πιο άνθεκτικών ελπίδων, των πιο δύσκολων συγκρούσεων, των πιο όδυνερών τραγωδιών και των γλυκύτερων θριάμβων που ή ανθρώπινη ζωή μπορεί νά υπομείνει».⁷

Τελειώνοντας στά γρήγορα μέ τή Δεξιά, ή Έλσταίν έπικεντρώνει τήν κριτική της κυρίως στην περασμένη φεμινιστική σκέψη. Κατά τήν άποψη της, ό προηγούμενος φεμινισμός άπειλεί νά υποβαθμίσει ή νά καταστρέψει τίς πιο ισχυρές έμπειρίες των γυναικών, ίσως τίς ίδιες τίς ταυτότητές τους. Οι μόνες που επιδιώνουν από τήν υποβάθμιση ή τήν καταστροφή είναι μερικές άπαράδεκτες έναλλακτικές λύσεις: ή διαστρέβλωση της ταυτότητας και ή έξάλειψη του ιδιωτικού (ό τρόπος μέ τόν όποιο οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες βλέπουν τίς γυναίκες σαν «μέγαιρες» και «μάγισσες»). Η νομική ίσοπέδωση της ταυτότητας και ή άνίψωση του «κοινωνικού» (ό τρόπος μέ τόν όποιο οι φιλελεύθερες φεμινίστριες βλέπουν τίς γυναίκες και τούς άνδρες άπλως και μόνο σαν ίσες νομικές όντότητες). Η ή υπο-

βάθμιση της σημασίας της ταυτότητας και ή έργάλειοποίηση του ιδιωτικού (ό τρόπος μέ τόν όποιο οι μαρξίστριες φεμινίστριες βλέπουν τίς γυναίκες σαν άναπαραγωγούς).

Ο κοινωνικός φεμινισμός έχει ρητά τόν προορισμό νά ξεπεράσει αυτά τά έλαττώματα και νά υποκαταστήσει αυτές τίς άλλες φεμινιστικές έναλλακτικές λύσεις. Για χατίρι της νέας φεμινιστικής πολιτικής θέλει νά τροφοδοτήσει τήν ταυτότητα των «γυναικών ως μητέρων» και νά άποκαταστήσει τήν ήθική ύπεροχή της οικογένειας και ως εκ τούτου τήν ιδιωτική δικαιοδοσία της ανθρώπινης ζωής. Για τήν Έλσταίν ή οικογένεια είναι ύπαρξιακά υπέρτατη γιατί οι άνθρωποι είναι «πρώτα και κύρια όχι πολιτικά ή οικονομικά όντα, αλλά άνδρες και γυναίκες έντός οικογένειας». Περαιτέρω, έπειδή ή οικογένεια έχει μία «δι-ιστορική» ύπαρξη, «συνιστά τήν κοινή μας ανθρωπότητα» και είναι έτσι ή «οικουμενική βάση για τόν ανθρωπινό πολιτισμό».⁸ Αυτό είναι όχι μόνο ύπαρξιακά σημαντικό αλλά και ήθικά. Γιατί στην οικογένεια οι άνθρωποι διώνουν τίς πιο εύγενείς διαστάσεις της ύπαρξης: μακροπρόθεσμους δεσμούς μέ συγκεκριμένους άλλους, τήν ανάγκη για ρίζες, τήν ύποχρέωση στη συγγένεια, τήν οικειότητα, τήν άγάπη και τήν καρτερικότητα. Έτσι ή οικογένεια κάνει δυνατή μία ήθική της ευθύνης. Άρα ή Έλσταίν μέ δυσκολία προσποιείται όταν δηλώνει άνοιχτά ότι «ό φεμινισμός που άναζητώ δεν μπορεί νά περιορισθεί σε μία έξυπνη στρατηγική κίνηση. Είναι, αντίθετως, ή έπιβεβαίωση των ήθικών έπιταγών και ή συμπερίληψη τους στην καρδιά της φεμινιστικής πολιτικής».⁹

Κατόπιν, για τόν κοινωνικό φεμινισμό ή οικογένεια είναι ό πιο ύψηλός και πρωταρχικός τομέας της ανθρώπινης ζωής. Έχει ύπαρξιακή προτεραιότητα και ήθική ύπεροχή σε σχέση μέ τόν δημοσιο τομέα της πολιτικής. Για νά δραματοποιήσει τή ριζοσπαστικότητα αυτής της θέσης, ή Έλσταίν παραβάλλει τόν κοινωνικό φεμινισμό μέ όλόκληρη τήν 2500 χρόνων παράδοση της πολιτικής σκέψης.

Ο Άριστοτέλης και όλοι οι άλλοι πολιτικοί στοχαστές, οι όποιοι κατά τή διάρκεια των αίωνων υποστήριξαν τήν πρωταρχικότητα της πολιτικής και θεωρούσαν τόν άνθρωπο (τόν άνδρα, έν πάση περιπτώσει, άν όχι τό ανθρωπινό είδος) κυρίως ως πολιτικόν ζώον άκόμα κι άν υποβάθμιζαν ή άπλως θεωρούσαν δεδομένη τήν ιδιωτική σφαίρα, ήταν ένοχοι σοβαρής διαστρέβλωσης.¹⁰

Για νά έπανορθώσουν αυτή τήν άριστοτελική διαστρέβλωση, οι κοινωνικές φεμινίστριες δεν πρέπει μόνο νά άπορρίψουν τήν πολιτική πρωταρχικότητα του άνδρα πάνω στη γυναίκα. Πρέπει άκόμα νά άντιστρέψουν τήν ύπαρξιακή προτεραιότητα του δημοσίου πάνω στο ιδιωτικό.

Τελικά, στο φώς της έπιχειρούμενης άνατροπής της παράδοσης της πολιτικής σκέψης, ό κοινωνικός φεμινισμός δεν άπέχει πολύ από τόν άκραιο συντηρητισμό. Και οι δύο δίνουν έμφαση στην οικογένεια, στους παραδοσιακούς δεσμούς συγγένειας, στο πλέγμα των σχέσεων που άναδύονται από τό σεβασμό και τή μνήμη περασμένων γενεών, και στην έννοια της ρίζας. Όλες αυτές οι άξίες είναι «συντηρητικές» στην άπόπειρά τους νά συντηρήσουν ή νά διατηρήσουν τόν ήθικό ιστό της οικογένειας και τήν προστατευόμενη ιδιωτικότητά της και ως τέτοιες είναι σε όξεία αντίθεση μέ τόν όρθολογικό, ανταγωνιστικό, άτομικευμένο κόσμο των φιλελευθέρων και των άποκαλού-

5. Elshtain, "Feminism, Family and Community", σ. 446.

6. Elshtain, *Public Man, Private Woman*, σ. 337, 343.

7. Elshtain, *On the Family Crisis*, σ. 183.

8. Elshtain, "Antigone's Daughters", σ. 56 και Elshtain, *Public Man, Private Woman*, σ. 327.

9. Elshtain, "Feminism, Family and Community", σ. 447.

10. Elshtain, *Public Man, Private Woman*, σ. 327.

μενων «συντηρητικῶν».

Ὅσοις οὖν ὁ κοινωνικός φεμινισμός δέν ἐμφανίζεται σάν μιά συντηρητική ὑπόθεση ἐνάντια στό φιλελευθερισμό, ἀλλά μάλλον σάν μιά φεμινιστική. Καί αὐτό πού κάνει τό ἐπιχειρημα τῆς Ἐλστáιν ρητά φεμινιστικό εἶναι ὁ ἰσχυρισμός τῆς ὅτι ἡ ἐμπειρία τῶν γυναικῶν στόν ἰδιωτικό χῶρο, ὡς μητέρων, παρέχει τή μοναδική βάση, πραγματικά τήν «ἠθική ἐπιταγή», γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς κυρίαρχης φιλελευθεροατομικιστικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου.¹¹ Ἡ Ἐλστáιν ρητά ἀπορρίπτει τήν ἔννοια ὅτι ἡ μητρότητα εἶναι ἀπλῶς ἓνας «ρόλος» ἀνάμεσα σέ ἄλλους. Ἡ μητρότητα εἶναι μάλλον «μιά πολύπλοκη, πλούσια, ἀμφίσημη, ἐνοχλητική, χαρούμενη δραστηριότητα» πού «κουβαλάει βαθιά ἀπηχοῦσες συναισθηματικές καί σεξουαλικές ἐπιταγές».¹² Οἱ γυναῖκες ὡς μητέρες, κατά τή λογική τῆς Ἐλστáιν, εἶναι αὐτές οἱ προστάτιδες «τῆς εὐάλωτης ἀνθρώπινης ζωῆς», καί ἡ στάση πού διακρίνει τή μητρική σκέψη ὑποστηρίζει τήν ἀρχή ὅτι «ἡ πραγματικότητα μιᾶς μοναδικῆς παιδικῆς ὑπαρξῆς [πρέπει νά] βρίζεται πάντα μπροστά στά μάτια μας».¹³ Σύμφωνα μέ αὐτά, αὐτό πού θεωρεῖται ἀποτυχία σέ σχέση μέ τή μητρική προοπτική εἶναι «ὁ θάνατος, ὁ τραυματισμός ἢ ἡ δλάβη ἑνός παιδιοῦ λόγω ἀμέλειας ἢ ἡ ἀδιαφορία ἢ ἡ ἐγκατάλειψη ἀπό ὑποκρισία ἑνός παιδιοῦ μέσα ἀπό τόν ὑπερ-προστατευτισμό καί τήν ὑποταγή».¹⁴

Μέ τήν πραγματικότητα τῆς μοναδικῆς παιδικῆς ὑπαρξῆς μπροστά στά μάτια τῆς, ἡ μητρική σκέψη συνεπάγεται μερικῆς ἔντονες πολιτικές ἐπιπτώσεις. Σέ ἀντίθεση μέ τό εἶδος τοῦ γραφειοκρατικού-διοικητικοῦ ἀφαιρετισμοῦ πού πατρνᾶρεται ἀπό τή φιλελεύθερη τάξη, ἡ κοινωνική πρακτική τῆς μητρότητας παράγει μιά νοοτροπία πού δίνει ἐμφαση στήν κατεργαστικότητα ἐναντί ἄλλων καί εἶναι προσωπική, ἐμπαθῆς καί τρυφερή. Ἡ τραγωδία τοῦ σύγχρονου κόσμου εἶναι ὅτι συγκεκριμένες ἀνθρώπινες ζωές εἶναι σέ κίνδυνο. Μιά «τεχνοκρατική δημόσια τάξη», μιά «κοινωνικά ἀνεύθυνη συντηρητική δομή», ἓνα «ἀδικο οἰκονομικό σύστημα πού ἀρνεῖται στίς οἰκο-

γένειες νά ζήσουν», «ἡ γραφειοκρατική ἀκίνησία», ὅλα μάχονται κατά τῆς ἀναγνώρισης τῆς «συγκεκριμένης ἰδιαιτερότητας» τῶν ἀνθρώπινων ὄντων καί «τῶν ἀναγκῶν τῶν παιδιῶν».¹⁵ Ἔτσι, ἡ «σύλληψη», ὁ «ἐλεγχος» καί ἡ «κρίση ἀπό ἀπρόσωπες βαθμίδες» —τά χαρακτηριστικά αὐτῶν τῶν ὑπερανθρώπινων ὄντοτήτων— πρέπει νά ἀπορριφθοῦν. Ἡ πολιτική οὐσία τῆς κριτικῆς ἔχει διατυπωθεῖ καθαρά: «Ἄν ἡ μητρική σκέψη ἐκλαμβανόταν ὡς ἡ βάση γιά μιά φεμινιστική συνειδηση, θά γινόταν ἀμέσως τό πρῶτο δῆμα γιά τήν ἐξέταση ἑνός συνεχῶς αὐξανόμενου ὑπερελεγχόμενου δημόσιου κόσμου».¹⁶ Κατ' αὐτό τόν τρόπο ἡ μητρική σκέψη μπορεῖ νά «ἐξαγνίσει τήν ἀλαζονική δημόσια δύναμη».¹⁷

Ὁ κοινωνικός φεμινισμός, ὑπό τήν καθοδήγηση τῆς μητρικῆς σκέψης, ἐξαγνίζει ἀκόμα αὐτό πού ἡ Ἐλστáιν ἀποκαλεῖ τό «ἄρθρο τῆς πίστης» τοῦ σύγχρονου φεμινιστικοῦ κινήματος: «τό προσωπικό εἶναι πολιτικό».¹⁸ Ἐρμηνεύει αὐτό τό πιστεύω σάν τή θεωρητική δικαιολογία γιά τήν πολιτικοποίηση, τήν κριτική καί τή χειραγώγηση τοῦ ἰδιωτικοῦ κόσμου τῆς οἰκογένειας καί τῆς προσωπικῆς ζωῆς. Ὁ κοινωνικός φεμινισμός ἔχει ὡς σκοπό νά προστατεύσει τήν ἰδιωτική σφαῖρα ἀπό αὐτοῦ τοῦ εἶδους τή βεβήλωση. Διατηρώντας καί προστατεύοντας τίς «ἠθικές του ἐπιταγές», ὁ κοινωνικός φεμινισμός θά ἀποκαθάρει τήν ψυχή τοῦ φεμινισμοῦ ἀπό τά ἀντιοικονομικά καί μητροφοβικά του φαντάσματα καί θά ἀποκαταστήσει μιά αὐθεντική καί μοναδική ταυτότητα γιά τίς γυναῖκες.

Ἀπό μιά τέτοια ταυτότητα θά ἀναδυόταν μιά ζωτική δημόσια —ἠθική— συνειδηση καί μιά ἀνανεωμένη θεώρηση τῆς ἰδιότητος τοῦ πολίτη. Αὐτή εἶναι ἡ πύ ἀποικοδομητική —ἢ μάλλον ἀναδομητική— θεώρηση τοῦ κοινωνικοῦ φεμινισμοῦ. Ἀντιτιθέμενος στίς «ἰδιωτικές ἀρετές» καί στήν «ἐξανθρωπίζουσα ἐπιταγή» πού ἀναδύεται ἀπό τήν κοινωνική πρακτική τῆς μητρότητας, ὁ κοινωνικός φεμινισμός προάγει μιά «πολιτική

11. Ὁμοίως, σ. 326-327.

12. Ὁμοίως, σ. 243.

13. Elstain, "Antigone's Daughters", σ. 55.

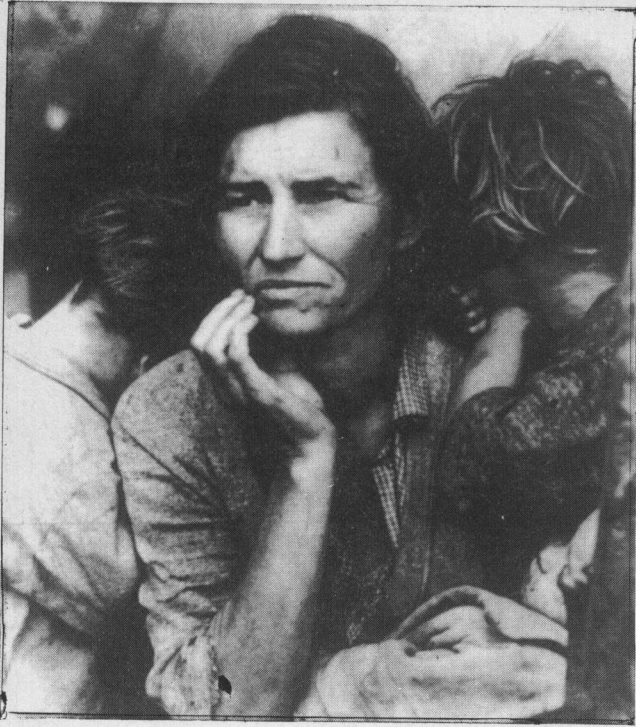
14. Elstain, "On Beautiful Souls, Juxt Warriors and Feminist Consciousness", σ. 346.

15. Elstain, "Feminism, Family and Community", σ. 448.

16. Elstain, "Antigone's Daughters", σ. 49.

17. Ὁμοίως.

18. Elstain, "Feminists Against the Family", σ. 1.

της συμπόνιας» και προσπαθεί να δημιουργήσει μία «ηθική πολιτεία». ¹⁹ Παρ' όλο πού αυτή η αναδιαρθρωτική πολιτική δεν έχει (ακόμα) πλήρως υποστεί έπεξεργασία, φαίνεται ότι αυτή η «ηθική πολιτεία» θά εξέφραζε ή θά προωθούσε: α) την ιδιωτικότητα και την προστασία της ιδιωτικής σφαιρας από την πολιτικοποίηση, β) την ατομική έλευθερία («από κάποια δημόσια έπιταγή πού περικλείει τά πάντα»), γ) την ισότητα (γιατί όλα τά άτομα είναι «άναντικατάστατα όντα και άθάνατες ψυχές»), δ) την πολυφωνία («διαφορετικών σφαιρών και ανταγωνιστικών ιδανικών»), ε) τή μή δία, ζ) την άρετή του πολίτη (πού βασίζεται σε μία «άφοσίωση σε δημόσιες ηθικές ευθύνες και σκοπούς»), και 7) τό ενεργώς πολιτεύεσθαι (στό όποιο «άνδρες και γυναίκες συμμετέχουν κατά τόν ίδιο τρόπο στή δημόσια σφαίρα σε ίση βάση συμμετοχικής άξιοπρέπειας και ισότητας»).

²⁰ Αυτό, μέ μία λέξη, είναι ή δημοκρατία κατά τόν κοινωνικό φεμινισμό. Ο κοινωνικός φεμινισμός υπόσχεται λοιπόν σπου-

19. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί σαν ό πιο άκραιο περίεργος ισχυρισμός της Έλσταίν στό *Public Man, Private Woman*: «Θά διαθέσω κάπως λιγότερο χρόνο γιά να αναλύσω μία άναδρομική έννοια του δημοσίου γιατί έχει λιγότερη άνάγκη υπεράσπισης και έπιβεβαίωσης στον φεμινιστικό πολιτικό λόγο από την πολιορκημένη σφαίρα μας του ιδιωτικού», σ. 337. Αυτό μάς εκπλήσσει γιά τρεις τουλάχιστον λόγους. Πρώτον, γιατί είχαμε πιστέψει ότι είναι ένας από τους κυριότερους στόχους της Έλσταίν. Δεύτερον, γιατί ή Έλσταίν έχει υποστηρίξει ότι ό προηγούμενος φεμινιστικός λόγος υπήρξε θλιβερά άπρόσφορος στην προσπάθειά του να μορφοποιήσει μία πολιτική (δημόσια) συνείδηση. Καί τρίτον (και κυριότερον), έπιβεβαιώνει ότι ή Έλσταίν θεωρεί ότι τό «δημόσιο» και τό «ιδιωτικό» είναι ξεχωριστές ένότητες πού μπορούν να διασπασθούν και να ξετασθούν χωριστά — λές και τό να άλλαξει ή τό να αναδιαρθρωθεί τό ένα δεν έχει καμία σχέση μέ τό άλλο.

20. Αυτό είναι μία άναμορφωμένη εικόνα του πολύ σύντομου σχεδιαγράμματος της Έλσταίν, στό τελευταίο κεφάλαιο του *Public Man, Private Woman*, κυρίως σ. 349-353.

δαία πράγματα, από την επανόρθωση των ταυτοτήτων των γυναικών ως (δυναμικών) μητέρων ως τή δημιουργία μιās δημοκρατικής και ήθικής πολιτείας. Πρέπει τώρα, προς όφελος της φεμινιστικής πολιτικής συνείδησης, να μετρήσουμε την ίσχύ αυτών των υποσχέσεων.

II.

Ο κοινωνικός φεμινισμός είναι άνοιχτός σε έναν αριθμό κριτικών, τίς περισσότερες από τίς όποιες δεν μπορούμε να αναπτύξουμε εδώ, και μερικές μπορούμε μόνο να τίς αναφέρουμε. ²¹ Πολλές από αυτές τίς κριτικές βασίζονται στην άτέλεια των θεωρήσεων της Έλσταίν γιά την οικογένεια, την κοινωνική πρακτική της μητρότητας ή τή μητρική σκέψη. Υπάρχει, γιά παράδειγμα, τό πρόβλημα του όρισμού του τί είδους σχέσεις θεωρούνται «οικογένεια». Κάπως δικαιολογημένα ίσως, ή Έλσταίν δεν θέλει «να καλύψει μέ τόν άξιότιμο μανδύα της «οικογένειας» κάθε ad hoc συνάθροιση προσώπων πού τυχαίνει να βρίσκονται κάτω από την ίδια στέγη την ίδια στιγμή». ²² Άλλά τί μπορούμε νόμιμα να καλύψουμε μέ τό μανδύα, αυτό δεν είναι ξεκάθαρο. Αυτό είναι ιδιαίτερα προβληματικό, δεδομένης της μεγάλης ποικιλίας του τί έχουν κατά καιρούς θεωρηθεί και συνεχίζουν να θεωρούνται στους διάφορους πολιτισμούς και εποχές ως οικογένειες. Οί σύγχρονες φεμινίστριες και οί γυναίκες γενικά μπορούν κάλλιστα να άναρωτώνται αν μία διευρυμένη μή πυρηνική οικογένεια, ένα κμπούτζ, ένα ασράμ, μία κοπερατίδα ή ένα λεσβιακό νοικοκυριό εμφανίζουν (ή δεν εμφανίζουν) τά σωστά χαρακτηριστικά της «αυθεντικής δέσμευσης άνδρών και γυναικών σε οικογένεια, πού διατηρούσαν τίς δεσμεύσεις τους ό ένας προς και γιά τόν άλλο». ²³

Οί γυναίκες μέ έμπειρικές και κοινωνιολογικές ευαισθησίες μπορεί επίσης να έπιστήσουν την προσοχή στην έλλειψη φροντίδας και αγάπης πού συχνά παρατηρείται στις σύγχρονες οικογένειες (όπως κι αν έχουν όρισθεί). Αυτή ή έλλειψη είναι δυνατόν να εμφανίζεται από τίς οικογένειες έπαγγελματιών ή αυτές της άνώτερης τάξης, στις όποιες τά παιδιά πράγματι δεν είναι πάντα «μπροστά στά μάτια μας», αν και κατά τά άλλα τά μεταχειρίζονται καλά, μέχρι σ' έκείνες τίς τραγικές περιπτώσεις οικογενειών μέ κακοποιημένες γυναίκες και παιδιά πού ύφίστανται κακομεταχείριση. Δεν θά έπρεπε οί σύγχρονες οικογένειες να ξεετάζονται πριν να έναποθέσουμε τά ιδανικά και τίς έλπίδες των γυναικών και των φεμινιστριών στην ύλική βάση της οικογένειας και την κοινωνική πρακτική της μητρότητας. Μερικές κριτικές ίσως διατείνονται ότι ή οικογένεια είναι ακόμα γενικά τό σκηνικό της οικιακής εργασίας των γυναικών, της μή άμειβόμενης εργασίας ή της δεύτερης δουλειάς τους. Οί φεμινίστριες του πρώτου κύματος και οί σοσιαλίστριες —όχι οί κοινωνικές— φεμινίστριες δεν ήταν, νομίζω, τόσο μα-

21. Βλ. ειδικότερα τά σόγια της Barbara Ehrenreich στό *Dissent* (Winter 1983) και Marshall Berman, "Feminism, Community, Freedom", *Dissent* 30, 2 (Spring 1983).

22. Elshtain, *Public Man, Private Woman*, σ. 448 και σ. 322, no. 30, όπου ή Έλσταίν άναγνωρίζει άλλα δεν παραδέχεται τό πρόβλημα του όρισμού της «οικογένειας». Γιά μία άνάλυση πού πραγματεύεται τίς θεωρητικές και ύλικές χροίες της οικογένειας, δλ. Philippe Aries, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (New York: Vintage Books, 1962).

23. Elshtain, *Public Man, Private Woman*, σ. 441.

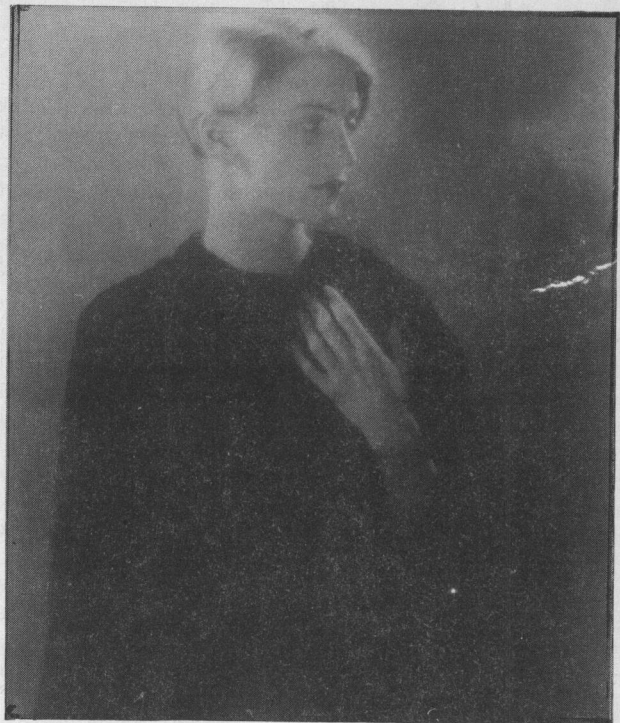

κρία από τό στόχο του νά μήν προσκρούουν αυτά τά χαρακτηριστικά τῆς οικογενειακῆς ζωῆς σέ αὐτό πού προσλαμβάνουμε ὡς «μητρική σκέψη». Ἀκόμα, θέτοντας κατά μέρος τήν οικογένεια ὡς θεσμό, οἱ γυναῖκες καί οἱ φεμινίστριες μπορεῖ ἐξίσου νά ἀναρωτιοῦνται πάνω σέ ποιές βάσεις εἶμαστε «μητρικά σκεπτόμενες». Εἶμαστε ὡς μητέρες, ὡς δυναμικές μελλοντικές μητέρες, ὡς γυναῖκες γενικά, ἀκόμα κι ἂν, ἀτομικά, μερικές ἀπό μᾶς δέν μποροῦμε ἢ ἐπιλέγουμε νά μήν κάνουμε παιδιά;

Αὐτά μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ ὅτι εἶναι ἢ δέν εἶναι ἀνυπερέδλητα προβλήματα, ἀλλά μέχρι νά τεθοῦν καί νά ξεπεραστοῦν πρέπει νά κρίνουμε τήν ὑπόθεση γιά κοινωνικό φεμινισμό ὡς ἀτελή, τουλάχιστον. Ἀλλά ὑπάρχουν ἄλλα περισσότερο σοδαρά προβλήματα μέ τόν κοινωνικό φεμινισμό, προβλήματα πού ἀπειλοῦν νά ὑπονομεύσουν τήν πολιτική σημασία τῆς μητρικῆς σκέψης καί ἐπομένως καί τίς ἐλπίδες τῆς Ἑλστáιν γιά μιά νέα φεμινιστική πολιτική συνείδηση. Ὁ κοινωνικός φεμινισμός ἐνδυναμώνει ἕνα ἀφηρημένο χάσμα ἀνάμεσα στίς δημόσιες καί τίς ἰδιωτικές σφαῖρες, τό ὁποῖο δέν μπορεῖ ἢ δέν θά ἐπρεπε νά διατηρηθεῖ. Καί δέν παρέχεται κανένας θεωρητικός δεσμός γιά νά συνδέσουμε τή μητρική σκέψη καί τήν κοινωνική πρακτική τῆς μητρότητας μέ τό εἶδος τῆς «ἠθικῆς πολιτείας» πού ὀραματίζεται ἡ Ἑλστáιν, κάτι πού ἀντιλαμβάνεται κανεῖς ἀκούγοντας τή δημοκρατική σκέψη καί τίς πολιτικές πρακτικές τῆς ἰδιότητες τοῦ πολίτη.

Θέλω νά ἀρχίσω τήν κριτική μου στόν κοινωνικό φεμινισμό ἔμμεσα ἀναλογιζόμενη τί θά μπορούσε νά φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν δύο ἀπίθανες μορφές — ὁ Ἀριστοτέλης καί ἡ Ἀντιγόνη (τοῦ Σοφοκλή). Ἀρχίζω μέ αὐτό, γιατί ἡ ἢ Ἑλστáιν θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης καί ἡ Ἀντιγόνη ἀποτελοῦν σημαντικά ἐπιπεσόμενα σέ μιά ἀναδιαρθρωμένη ἱστορία τῆς φεμινιστικῆς πολιτικῆς σκέψης. Οἱ ἐρμηνεῖες τῆς τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν — στό *Public Man, Private Woman* [Δημόσιος Ἄνδρας, Ἰδιωτική Γυναίκα], καί στό *Antigone's Daughters* [Οἱ Κόρες τῆς Ἀντιγόνης] — εἶναι χαρακτηριστικές τοῦ κοινωνικοῦ φεμινισμοῦ: οἱ κριτικές ἰκανότητές τῆς στήν περίπτωση τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ ἔπαινος καί οἱ προτάσεις τῆς στήν περίπτωση τῆς Ἀντιγόνης. Νομίζω, παρ' ὅλ' αὐτά, πῶς καί στίς δύο ἐρμηνεῖες ἔχει παρασυρθεῖ καί ὅτι αὐτές εἶναι ἐνδεικτικές τῶν γενικότερων δυσκολιῶν τοῦ κοινωνικοῦ φεμινισμοῦ, δυσκολίες στίς ὁποῖες θά ἐπανέλθω πιό ἄμεσα στήν ἐπόμενη ἐνότητα.

Μποροῦμε νά προσεγγίσουμε τόν Ἀριστοτέλη μέ δύο πολύ διαφορετικούς τρόπους, τόν ἕναν μποροῦμε νά τόν ἀποκαλέσουμε «ἀποδοκιμασιακό», τόν ἄλλο «γενναϊόδωρο». Σύμφωνα μέ τήν πρώτη προσέγγιση, τήν ὁποία υἱοθετεῖ ἡ Ἑλστáιν, ὁ Ἀριστοτέλης κατατάσσει τήν ἰδιωτική σφαῖρα στήν ἀσημαντότητα. Δέν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία γιά τό ποιός καταλαμβάνει τήν ἰδιωτική σφαῖρα ὅπου διατηρεῖται ἡ «ἀπλή ζωή» καί γιά τό ποιός δρᾷ στή δημόσια σφαῖρα γιά τήν ἐπιδίωξη τοῦ «εὖ ζῆν». Ἡ διατήρηση τῆς «ἀπλῆς ζωῆς» εἶναι τό καθήκον τῶν γυναικῶν, τῶν δούλων καί ὀρισμένων εἰδους ἐργατῶν. Τά παιδιά ἐπίσης ὑπάρχουν σέ αὐτή τή σφαῖρα, ἂν καί οἱ νεαροί ἄνδρες ἐλευθερώνονται ἀπ' αὐτή ὅταν ἐνηλικιωθοῦν. Ἡ ἰδιωτική σφαῖρα εἶναι βουβή: «μιά σεμνή σιωπή εἶναι τό στέμμα τῆς γυναίκας». Εἶναι λειτουργική, καθ' ὅσον χρησιμεύει γιά τήν ἰκανοποίηση πρωταρχικῶν ἀναγκῶν: «Πρῶτα τό σπίτι, καί ἡ γυναίκα, καί τό βόδι γιά νά σέρνει τό ἀλέτρι». Καί θρῖσκειται σέ μιά ἱεραρχική τάξη ἀπό τή φύση τῆς: «Ἡ σχέση τοῦ ἀρσενικοῦ πρὸς τό θηλυκό εἶναι φυσικά αὐτή τοῦ ἀνώτερου πρὸς τό κατώτερο — τοῦ διοικούντος πρὸς τό διοικούμενο».²⁴ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ διοίκηση αὐτοῦ τοῦ οικογενειακοῦ εἶδους ἀνήκει σέ μιά ἀνώτερη φύση ἀπό, ἄς πούμε,

τῆ διοίκηση ἐνός ζώου, ἀλλά τό γεγονός ὅτι κατά τήν ἀποψη τοῦ οἱ γυναῖκες ἢ οἱ δούλοι κατατάσσονται ἐλαφρῶς μόνο παραπάνω ἀπό τά βόδια δέν εἶναι ιδιαίτερα παρήγορο. Ἀντιθέτως, οἱ γυναῖκες καί οἱ δούλοι δέν μποροῦν νά μεταλάβουν ἢ νά συμμετάσχουν στό «εὖ ζῆν» τῆς πόλεως ὅπου οἱ Ἕλληνες ἄνδρες, «φύσει ταγμένοι νά διοικοῦν», λιάζονται θαυμάζοντας ἥρωικά τούς ἑαυτούς τους καί ὁ ἕνας τόν ἄλλον καί «θέτουν ὡς σκοπό τους νά εἶναι ἴσοι» ὡς δημόσιοι πολῖτες.²⁵

Στήν ἀνάγνωση τῆς Ἑλστáιν, ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἐλιτιστής ἐπειδή οἱ γυναῖκες ἰδιωτεύουν, οἱ δούλοι καταπιέζονται καί οἱ ξένοι καταδικάζονται ὡς βάρβαροι. Στό σημεῖο αὐτό σωστά ἐφιστᾷ τήν προσοχή στοὺς καταπιεστικούς θεσμούς πού ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδέχεται καί διακαῶς δικαιολογεῖ ὡς «φύσει» δεδομένους. Ἀλλά οἱ κριτικές τῆς Ἑλστáιν προχωροῦν ἀκόμη βαθύτερα στά θεωρητικά θεμέλια τοῦ Ἀριστοτέλη. Εἶναι τό χάσμα μεταξύ δημοσίου καί ἰδιωτικοῦ καί ἡ ἀποθέωση τοῦ πρώτου ἀπό τόν Ἀριστοτέλη στά ὁποῖα ἐνίσταται. «Εἶναι σημαντικό νά θυμόμαστε», λέει ἡ Ἑλστáιν, «ὅτι οἱ περισσότερες συζητήσεις στόν δημόσιο χώρο μικρῆ σχέση εἶχαν μέ μεγάλους ἢ εὐγενεῖς σκοπούς καί περισσότερη μέ μηχανορραφίες καί λεφτά, μέ τό πῶς θά βγάλουν χρήματα μέ ὁποιοδήποτε τρόπο χρειασθεῖ».²⁶ Ὁ «δημόσιος χῶρος», μέ λίγα λόγια, εἶναι μιά ἀποθαρρυντική ἐννοια, ἕνα λείψανο τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος καί ἕνας τρόπος ὑποβάθμισης τῶν καθημερινῶν ἰδιωτικῶν καί οικογενειακῶν φροντίδων. Ἀντιθέτως, ἡ κοινωνική φεμινιστική ἀπάντηση στόν ἀριστοτελικό ἐλιτισμό εἶναι ἡ ἀναδίωξη τῆς οικογένειας, ἡ ἐγκαθίδρυσή τῆς ὡς πρωταρχικοῦ τομέα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί ἡ δήλωση ὅτι οἱ ἰδιωτικές ἀρετές τῆς ἀγάπης καί τῆς ταπεινότητας, γιά παράδειγμα, ἀποτελοῦν τίς βάσεις τῆς συνείδησης τοῦ δημοσίου. Καί ὅταν

24. Ἀριστοτέλους *Πολιτική*, ἐκδ. Barker (New York: Oxford University Press, 1962): I, xiii, σ. 36, I, ii, σ. 4, I, xiii, σ. 34-36.

25. Ὁμοίως, I, xii, σ. 32. Βλ. συζήτηση στό Elshtain, *Public Man, Private Woman*, σ. 346.

26. Elshtain, *Public Man, Private Woman*, σ. 346.

ή Έλσταιν κατηγορεί τον Άριστοτέλη για διαστρεβλωμένη σκέψη, προσπαθεί να επαναδιεκδικήσει τον «άνδρα και τή γυναίκα τής οικογένειας» ως πρωτεύοντες έναντι του «πολιτικού και οικονομικού ανθρώπου», θέλει σαφώς να απορρίψουμε τή βουδή, λειτουργική και ιεραρχική άποψη του Άριστοτέλη για τήν οικογένεια και τίσ γυναίκες και τήν κολακεία και τή μυθοποίηση του τής πόλεως και του άνδρα. Στην πραγματικότητα ό κοινωνικός φεμινισμός αντιστρέφει τον Άριστοτέλη. Οί άρετές τής ιδιωτικής γυναίκας έπαινούνται σέ σχέση με τά έλαττώματα του δημόσιου άνδρα, αλλά παραμένει φυλακισμένη στην ίδια δημόσια/ιδιωτική προοπτική πού διακρίνουμε στον άριστοτελισμό.

Οί συνέπειες τής αντιστροφής του Άριστοτέλη είναι όλοφάνερές. Η ιδιωτική σφαίρα τής οικογένειας προσλαμβάνει μιά άτμόσφαιρα άγιότητας — μιάς κοινωνικής φεμινιστικής άγιότητας — πού άκτινοβολεί από τρυφερές και καρτερικές μητέρες οί όποιες προσωποποιούν εξειδικευμένες «ήθικές έπιταγές». Η δημόσια σφαίρα γίνεται μιά σκοτεινή και δυσοίωνα αντίθεση στην έναρτη ιδιωτική. Πράγματι, οτιδήποτε δημόσιο κατά τήν άποψη τής Έλσταιν είναι κρατικιστικό, ψυχρό, σκληρό, άσυμβίβαστα άλαξονικό, κυρίως χρίζον μητρικού φρονηματισμού. Τό πολιτικό συμπέρασμα είναι προφανές: οί φεμινίστριες πρέπει νά άσπασθοούν «τήν προοπτική πού πηγάζει από τίσ έμπειρίες τους» (και πού είναι ή οικογενειακή ζωή και ή μητρότητα) και νά αντισταθοούν «στίς έπιτακτικές ανάγκες και τά υπερφίαλα αίτήματα τής κρατικής δύναμης» και μιάς δημόσιας ζωής «πού δημιουργήσαν οί άνδρες».²⁷

Πουθενά άλλου ό αντίκτυπος του έγχειρήματος τής Έλσταιν σχετικά με αυτή τή δημόσια/ιδιωτική μεταφορά δέν άποκαλύπτεται παραστατικά άπ' όταν έπιστρατεύει μιά συγκεκριμένη έρμηνεία τής Άντιγόνης. Η Άντιγόνη, μās λέει ή Έλσταιν, είναι τό πρότυπο του ιδιωτικού με όλη του τή ρωμαλέα δύναμη και τήν οικογενειακή καρτερικότητα. Δέν ύπάρχει άμφιβολία για τό ποιά από τίσ έναλλακτικές τής λύσεις ή Έλσταιν νομίζει ότι έπιλέγει ή Άντιγόνη. Αυτό είναι τό δράμα μιάς γυναίκας πού αντιστέκεται στίς «άλαξονικές έπιμονές τής κρατικής έξουσίας», μιάς ύποστηρίκτριας τής «σφαίρας των γυναικών» και τής «αρχέγονης οικογενειακής ήθικής». Η Άντιγόνη άψηφά τίσ άφηρημένες ύποχρεώσεις του κράτους και άπορρίπτει τή δημόσια ζωή όπως έκπροσωπείται από τό βασιλιά Κρέοντα. Δέν μās έκπλήσσει τό γεγονός ότι ή Έλσταιν προβάλλει τήν ήρωίδα του Σοφοκλή σαν τό άρχέτυπο για μιά «γυναικεία ταυτότητα» και μιά «φεμινιστική προοπτική».²⁸

Μπορεί νά φαίνεται σέ μερικούς ότι τό νά χρησιμοποιούμε τήν Άντιγόνη — έναν φιλολογικό χαρακτήρα από τήν κλασική έλληνική τραγωδία — ως άρχέτυπο για τίσ φεμινίστριες τής δεκαετίας του 1980 είναι παράδοξο ή άναχρονιστικό. Άλλά άν δεχθοΰμε ότι νομιμοποιούμε νά τό κάνουμε, δέν είναι προφανές ότι ή Έλσταιν έχει έρμηνεύσει σωστά τό νόημα τής Άντιγόνης. Για νά τό αντίληφθοΰμε αυτό, άς θεωρήσουμε πρώτα μιά πίο γενναιόδωρη έρμηνεία του Άριστοτέλη. Ο Άριστοτέλης, σύμφωνα με αυτή τή γενναιόδωρη άνάγνωση, ύποστηρίζει ότι ή πολιτική δέν είναι μιά προσπάθεια συνδεδεμένη με μιά ιδιαίτερη «σφαίρα». Είναι μάλλον μιά ειδικού τύπου ανθρώπινη δραστηριότητα, μιά δραστηριότητα πού είναι πρωταρχική σέ σχέση με όλες τίσ άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες, δημόσιες ή ιδιωτικές. Αυτό τό θεωρεί για δύο λόγους. Πρώτον, ό Άριστοτέλης ύποστηρίζει ότι ή ανθρώπινη ύπαρξη πρέπει νά ιδωθεί ως ένα σύμπλεγμα διαφόρων μορφών πρακτικής και «συνεργασίας» πού έχουν διακριτές φύσεις και σκοπούς, αλλά πού είναι όλοκληρωτικά συνδεδεμένα και στοχεύουν προς

κάποια άγαθά. Αιτές οί πρακτικές περιλαμβάνουν τήν προμήθεια των άναγκαίων προς τό ζήν, τήν τεκνοποίηση, τή φροντίδα των παιδιών, τήν άπόκτηση και άνταλλαγή των αγαθών, τήν παραγωγή χειροτεχνιμάτων και θεσμών, τή δημιουργία του πολιτισμού — με λίγα λόγια, όλ' αυτά πού διακρίνουν τίσ ανθρώπινες κοινωνίες. Άλλά ό Άριστοτέλης προχωρεί και ύποδεικνύει μιά δραστηριότητα ή συνεργασία ως ύπαρξιακά πρωταρχική, γιατί κατοπτρεύει όλες τίσ άλλες ειδικότερες δραστηριότητες από μιά γενικότερη όπτική γωνία και καθορίζει ποιά θά είναι «ιδιωτική» και ποιά «δημόσια». Αυτή ή πρωταρχική δραστηριότητα είναι ή πολιτική τήν όποία ό Άριστοτέλης άποκαλεί «τήν υπέρτατη και πίο περιεκτική» άπ' όλες τίσ συνεργασίες.²⁹ Με αυτό θέλει νά δείξει ότι ή πολιτική είναι μιά έμπειρία πού τείνει σέ μιά όλοκληρωμένη έμπειρία. Κάθε άλλη ανθρώπινη πράξη και άσχολία εξετάζεται ύπό τό φως τής και ύπόκειται σ' αυτήν.³⁰ Έτσι είχε τό ζήτημα τον καιρό του Άριστοτέλη και δέν είναι λιγότερο άληθινό στή δική μας έποχή ότι ή οικογενειακή ζωή και ή ιδιωτικότητα, όπως και κάθε κοινωνική πρακτική και κάθε οικονομικό ζήτημα ύπόκεινται στή διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων. Οί οικογενειακές πρακτικές, ό έλεγχος πού άσκείται στην οικογενειακή περιουσία, τά δικαιώματα των παιδιών, ή φύση τής σχολικής εκπαίδευσης και των νόμων για τήν παιδική εργασία, τά έπιδόματα των άνύπαντρων μητέρων, ή όργάνωση του έλέγχου των γεννήσεων — όλ' αυτά τά πράγματα, είτε μās άρέσει είτε όχι, είναι δυνητικά άνοιχτά σέ πολιτικό έλεγχο και μπορούν νά προσδιοριστούν πολιτικά. Άκόμα και ή άπόφαση πού έπιτρέπει νά παραμείνουν «ιδιωτικά» — δηλαδή νά μείνουν στα χέρια των μητέρων, των πατέρων και των πολιτών ως άτόμων — είναι σέ τελική άνάλυση πολιτική. Οί τρόποι λήψης αυτών των αποφάσεων ποικίλουν από έποχή σέ έποχή και από πολιτεία σέ πολιτεία. Έχουν διαμορφωθεί από βασιλιάδες, όλιγαρχίες, δικτάτορες, πολιτικά γραφεία, κοινοβούλια και άπρόσωπους γραφειοκράτες. Άλλά ή άποψη μου για τον Άριστοτέλη είναι ή έξής: Τό ποιοί έπιτρέπεται νά είμαστε και ποιά δικαιώματα έπιτρέπεται νά άσκούμε, άκόμα και μέσα στον ύποτιθέμενο ιερό χώρο τής οικογένειας, καθορίζονται και θά συνεχίζουν νά καθορίζονται από πολιτικούς προσδιορισμούς. Αυτή ή έξουσία εκτείνεται σέ όλους τους τομείς τής ζωής μας και θέτει τους όρους για ό,τι νομίζουμε ότι είναι «ιδιωτικές» και ό,τι θεωρούμε ότι είναι «δημόσιες» επιδιώξεις. Και αυτός είναι ό λόγος για τον όποιο, σύμφωνα με τον Άριστοτέλη, ή πολιτική είναι ύπαρξιακά πρωταρχική σέ σχέση με κάθε άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα και πρακτική.³¹

Υπάρχει κι ένας δεύτερος και πίο ήθικός λόγος για τον όποιο ή πολιτική είναι πρωταρχική. Σ' αυτή τή δραστηριότητα οί άνθρωποι μπορούν συλλογικά και περιεκτικά νά άναπτύσσουν σχέσεις μεταξύ τους όχι ως δυνατός με άδύνατο, ταχύς με άργό, άφεντικό με μαθητευόμενο ή μητέρα με παιδί, αλλά ως ίσοι πού εκφράζουν τή γνώμη τους για ζητήματα σημαντικά για όλους, συζητούν για θέματα κοινού συμφέροντος και δροΰν

27. Elshain, "Antigone's Daughters", σ. 56, "Feminism, Family and Community", σ. 447.

28. Elshain, "Antigone's Daughters", σ. 55.

29. Άριστοτέλους Πολιτική, I, i, σ. 1.

30. Βλ. τίσ παρατηρήσεις του Άριστοτέλη πάνω στην ούσιαστική διαφορά μεταξύ τής έννοιας πολιτικός και άλλων προσώπων σέ άλλες σχέσεις, Πολιτική, I, i, σ. 2.

31. Όμοίως, I, ii, σ. 6.

σέ συνεργασία ὁ ἓνας μέ τόν ἄλλο. Ὅπως τό θέτει ὁ Ἀριστοτέλης, «τά μέλη μιάς πολιτικῆς κοινότητος στοχεύουν ἀπό τήν ἴδια τους τή φύση στό νά εἶναι ἴσα καί νά μὴν διαφέρουν σέ τίποτα».³² Ὁ ὅρος τοῦ Ἀριστοτέλη γι' αὐτή τή δραστηριότητα εἶναι «ιδιότητα τοῦ πολίτη». Ἀποκαλεῖ τήν ἐμπειρία τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη, τό νά διοικεῖς καί νά διοικεῖσαι ταυτόχρονα εὐ ζῆν.³³ Γιατί μόνο ὅταν οἱ ἄνθρωποι δροῦν ὡς πολίτες ἔχουν τή δύναμη, αὐτοί καί ὄχι ὁ βασιλιάς ἢ τό κοινοβούλιο ἢ μιά φάλαγγα ἀπρόσωπων γραφειοκρατῶν, νά ὀρίζουν τίς συνθήκες τῆς «ἀπλῆς» ζωῆς τους. Ἡ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη δέν εἶναι ὅτι οἱ πολίτες εἶναι οἱ πολεμιστές-ἥρωες κάποιας ἀμετάβλητης δημόσιας σφαίρας, ἀλλά μᾶλλον ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη εἶναι ποιοτικά ξεχωριστό εἶδος δραστηριότητος στό ὅποιο τά ἄτομα συλλογικά καί συνεχῶς καθορίζουν τά διαρκῶς μετατοπιζόμενα ὄρια τοῦ ιδιωτικοῦ καί τοῦ δημοσίου. Αὐτός ὁ ἀτέλειωτος συλλογικός αὐτοπροορισμός εἶναι αὐτό πού σημαίνει τό νά εἶσαι ἐλεύθερος. Χωρίς ἀμφιβολία, ὁ Ἀριστοτέλης ἔσφαλε περιορίζοντας τίς γυναικες στό σπίτι καί θεωρώντας ὅτι ὑπόκεινται αἰωνίως σέ φυσικές καί οἰκογενειακές ἀνισότητες. Ἀλλά αὐτά τά σχήματα δέν ἀπομακρύνονται ἀπαραίτητα ἀπό τίς θέσεις του περί πολιτικῆς καί ιδιότητος τοῦ πολίτη. Ὅποσδήποτε τό ὄραμά του περί εὐ ζῆν ὡς κάτι στό ὅποιο οἱ πολίτες ἀναπτύσσουν σχέσεις μεταξύ τους ὡς ἴσοι, ὀρίζουν συλλογικά τή ζωή τους καί ἀγωνίζονται γιά νά εἶναι ἐλεύθεροι παραμένει ἀποφασιστικό. Συγκρινόμενο μέ τή φασιστική τρομοκρατία, τίς κομμουνιστικές κολεκτιβοποιήσεις καί τή φιλελεύθερη πολιτική τῶν ὁμάδων συμφερόντων, εἶναι ἕνα εὐγενές ὄραμα καί ἕνα ὄραμα γιά τό ὅποιο ἡ δημοκρατία συνεχίζει νά ἀγωνίζεται.³⁴

Αὐτό πού προτείνω, ἐν συντομία, εἶναι νά πάρουμε διαφοροτικά διδάγματα ἀπό τόν Ἀριστοτέλη γιά τά πολιτικά — ὄχι ἐκεῖνα πού βασίζονται σέ ἕνα ἀφηρημένο χάσμα μεταξύ δημόσιας καί ιδιωτικῆς σφαίρας οὔτε στήν ὑποχρεωτική παραμονή τῶν γυναικῶν στό σπίτι. Αὐτά τά διαφοροτικά διδάγματα θά μᾶς βοηθήσουν νά καταλάβουμε καλύτερα τή φύση τῆς φεμινιστικῆς πολιτικῆς συνείδησης ἀπ' ὅ,τι ἡ ἀποδοκιμαστική προσέγγιση.

Ἀνάλογα διδάγματα προκύπτουν ἂν διαβάσουμε τήν Ἀντιγόνη διαφοροτικά καί περισσότερο προσεκτικά. Ἀντί νά δοῦμε τήν ἔνταση στό δράμα, ὅπως κάνει ἡ Ἐλστáιν, σάν μιά ἔνταση τοῦ δημόσιου (ἀρσενικοῦ) ἐναντία στό ιδιωτικό (θηλυκό), σάν μιά ἔνταση μεταξύ τῶν ἐλαττωμάτων τῆς δημόσιας ἐξουσίας καί τῶν ἀρετῶν τῆς ιδιωτικῆς οἰκογενειακῆς ἀγάπης, θά μπορούσαμε νά διαβάσουμε τήν Ἀντιγόνη ὡς χαρακτηριστική δύο ἀντιτιθέμενων πολιτικῶν ἀπόψεων. Ἡ μία εἶναι τοῦ Κρέοντα, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπεύει τό κράτος καί τή συγκεντρωμένη ἐξουσία, καί ἡ ἄλλη τῆς Ἀντιγόνης, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύει τά ἔθιμα καί τίς παραδόσεις μιάς συλλογικῆς πολιτικῆς ζωῆς, ἕνα ὀλόκληρο πολιτικό ἦθος, πού ὁ ἴδιος ὁ Κρέων καί ἡ βασιλεία του ἀπειλοῦν. Ἄν ἐρμηνεύσουμε τήν Ἀντιγόνη κατ' αὐτό τόν τρόπο, ὁ χαρακτήρας τῆς ἡρωίδας ἀποκτᾶ πολύ βάθος γιατί ἐμφανίζεται ὄχι ἀπλῶς σάν μιά «ἀδελφή» πού ἡ οἰκογενειακή τῆς πίστη τή στρέφει ἐνάντια σ' ἕναν βασιλιά, ἀλλά σάν μιά πολίτης τῶν Θηβῶν πού ἡ ὑπεράσπιση τοῦ ἀδελφοῦ τῆς εἶναι ριζωμένη σέ μιά ἀφοσίωση στούς θεούς, στούς τρόπους καί στούς νόμους τῆς πόλης τῆς. Παρομοίως, ὁ Κρέων δέν εἶναι ἀπλῶς ἄνδρας — ὁ βασιλιάς τῆς δημόσιας σφαίρας πού κηλιδώνει τήν τιμή τῆς οἰκογένειας καί ἐξουτελίζει τήν πίστη στό ιδιωτικό. Εἶναι ἡ ἐκδήλωση ἑνός ἰδιαίτερου εἶδους πολιτικῆς, τῆς αὐταρχικῆς διακυβέρνησης, στήν ὁποία ἡ Ἀντιγόνη, ὡς πολίτης, ἀντιστέκεται.

Γι' αὐτό ἡ ἀνάγνωση πού κάνει ἡ Ἐλστáιν στήν πίστη τῆς Ἀντιγόνης ὡς «ιδιωτικῆς» ἢ «οἰκογενειακῆς» δέν εἶναι μόνο ἀναχρονιστική (ἀφοῦ ἡ ὑπεράσπιση τοῦ «ιδιωτικοῦ» ἐναντι τοῦ «κράτους» εἶναι ὑστερο, φιλελεύθερο κατασκευάσμα), ἀλλά καί ἀπολιτική, ἀφοῦ χάνει αὐτό τό κάτι πού κάνει τήν Ἀντιγόνη μιά τόσο ἐντυπωσιακά ἀσυνήθιστη ἑλληνική φριγούρα (καί τόν Σοφοκλή, παρά τίς ἀπόψεις του γιά τή γυναικεία σιωπή, ἕναν τόσο ὀραματιστή οὔτε «ιδιωτικῆς γυναικῆς» οὔτε «δημόσιος ἄνδρας»). Ὑπερβαίνει τό δημόσιο/ιδιωτικό χάσμα γιατί ἐνσωματώνει τό προσωπικό πού ἔγινε πολιτικό. Μέσα ἀπό τό λόγο καί τήν πράξη τῆς μεταμορφώνει μιά ιδιωτικῆς ὑπόθεση σέ δημόσιο ζήτημα. Στό ἰδίωμα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ Ἀντιγόνη συνειδητοποιεῖ τήν ἀνθρώπινη καί διακριτικά πολιτικῆς δυνατότητα ὅταν ἀρνεῖται νά τηρήσει τήν «ταπεινή σιωπή». Πράγματι, ἂν κάποιοι στό δράμα συμβολίζεαι αὐτό τό εἶδος δέσμευσης πρὸς τό ιδιωτικό πού ἡ Ἐλστáιν θά ἤθελε νά υἱοθετοῦσαν οἱ φεμινίστριες, αὐτή εἶναι Ἰσμήνη πού μοιράζεται τό φόβο τῆς Ἀντιγόνης γιά τή μεταχείριση τοῦ Πολυνείκη, ἀλλά παρ' ὄλ' αὐτά ἐκλιπαρεῖ τήν ἀδελφή τῆς νά μὴν προκαλέσει τόν Κρέοντα, νά μείνει στό σπίτι καί νά παραμείνει σιωπηλή. Ἀπό τίς δύο ἀδελφές σίγουρα ἡ Ἰσμήνη εἶναι κατά πολύ ἢ πιό σφοδρῆ ὑπερασπίστρια τοῦ Οἴκου, γιατί καταβάλλει τεράστιες προσπάθειες γιά νά διατηρήσει τό σπίτι καί τήν οἰκογενειακή εἰρήνη ἀνάμεσα στή ἀδελφή τῆς καί τό θεῖο τους. Θέλει νά σώσει τήν ἀδελφή τῆς ἀπό τήν καταστροφή. Εἶναι ἡ Ἀντιγόνη πού προσβάλλει καί κατόπιν καταστρέφει τήν Ἰσμήνη.

Ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ Ἀντιγόνη εἶναι ἡρωίδα καί ἡ Ἰσμήνη ὄχι δέν ἔχει καμιά σχέση μέ «ιδιωτικές» ἢ «οἰκογενειακές» ἀρετές, ἀφοῦ καί οἱ δύο ἀδελφές ἀγαποῦσαν τόν ἀδελφό τους. Ἡ διαφορὰ μεταξύ τους ἔχει νά κάνει μέ τήν πολιτικῆς συνειδητοποίηση. Ἡ Ἀντιγόνη ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ ἄρνηση τοῦ Κρέοντα νά ἐπιτρέψει τήν ταφή τοῦ Πολυνείκη δέν εἶναι ἀπλῶς μιά μοναδική προσωπική προσβολή, ἀλλά μιά συλλογική πολιτικῆς ἀπειλή. Ἡ πρώτη θά μπορούσε νά ἀντιμετωπισθεῖ μέ μιά «σεμνή σιωπή» ἢ μέ ἰκεσία. Ἡ δεύτερη ἀπαιτεῖ ἀποφασιστική πολιτικῆς δράση. Ἡ Ἀντιγόνη ἀναλαμβάνει μιά τέτοια δράση, ἡ Ἰσμήνη ὄχι.

Ἐδῶ ὑπάρχουν πολλά περισσότερα πράγματα ἀπό ἀπλές ἐρμηνευτικές διαφωνίες στήν ἱστορία τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν. Ἡ φεμινιστικῆς πολιτικῆς συνείδηση, καί ὄχι μόνο ὁ Ἀριστοτέλης ἢ ἡ Ἀντιγόνη, τίθεται ἐπὶ τάπητος. Ἐπειδή ἡ Ἐλστáιν ὀραματίζεται ἕναν κόσμο χωρισμένο φυσικά καί ἀφηρημένα σέ διπλές σφαίρες καί ἀνθρώπινα ὄντα πού ἀποτελοῦν εἴτε ἐνάρετους ιδιωτικούς χαρακτήρες εἴτε ἀλαζονικούς δημόσιους, ἡ φεμινιστικῆς πολιτικῆς συνείδηση εἶναι ἐπικίνδυνα κοντά στό νά γίνεαι πολιτικά στείρα. Γιά νά καταλάβουμε καλύτερα τό γιατί, πρέπει νά ἀνακαλέσουμε τίς ἀξίες τῆς ιδιωτικῆς σφαίρας — οἰκειότητα, ἀγάπη καί καρτερικότητα — καί τό στόχο τοῦ κοινωνικοῦ φεμινισμοῦ πού καθορίζουν — «τή διατήρηση τῆς ζωῆς» — καί νά ἐξηγήσουμε γιατί αὐτές εἶναι ἀκατάλληλες βάσεις γιά μιά φεμινιστικῆς πολιτικῆς συνείδηση.

32. Ὁμοίως, I, xii, σ. 32.

33. Ὁμοίως, I, ii, σ. 4-5, καί III, vi, σ. 110-113.

34. Γιά μιά «γενναϊώδη» θεώρηση τῆς *vita activa* πού δέν ἔχει κανένα ἀπό τά σεξιστικά χαρακτηριστικά τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης, βλ. Hanna Arendt, *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958).

ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Τό συμπόσιο τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν (Σχολή Μωραΐτη), 3-4 Νοεμβρίου 1995, μέ θέμα: «Μαρξισμός: μιά ἐπανεκτίμηση».

τοῦ Γιώργου Φαράκλα

Τί γέννησε ὁ Μάρξ; Κάτι σάν ἕναν «μαρξιστικό πολιτισμό», αὐτοκατανοούμενο, ὄχι ἀδίκως, ὡς προέκταση τῶν διαφωτιστικῶν σνιστωσῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὅπως οἱ ἐπαναστάτες τοῦ 1789 κατανοοῦσαν τά ἔργα τους βάσει τοῦ Διαφωτισμοῦ τοῦ 18^{ου} αἰώνα, μέ τή μία ἢ τήν ἄλλη ἐκδοχή του, μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ ὅτι τόν 19^ο αἰώνα ἡ πλειονότητα τῶν ἐπαναστατῶν κατανόησαν τόν ἑαυτό τους στό πλαίσιο τοῦ μαρξισμοῦ, μέ τή μία ἢ τήν ἄλλη ἐκδοχή του. Ὅμως, εἶναι ἀμφίβολο ἂν τά πολιτεύματα πού προέκυψαν ἐπαναστατικά στό ὄνομά του προεξέτειναν τίς διαφωτιστικές συνιστώσες αὐτές, ἄρα κατά πόσον ἦσαν μαρξιστικά. Ἴσως γι' αὐτόν τόν λόγο πολλά κατέρρευσαν τό 1989. Αὐτός ὁ πολιτισμός, ὅμως, πέθανε; «Ἐμεῖς οἱ πολιτισμοί, μάθαμε τώρα πῶς εἴμαστε θνητοί», ἔτσι ἀρχίζουν δύο ἐπιστολές τοῦ Βαλερύ τοῦ 1919. Ἡ ἐμπειρία τοῦ παγκόσμιου πολέμου ὀδηγεῖ σ' αὐτήν τήν σκέψη: Ὅχι ὡς πρὸς κάποια ἐπὶ μέρους γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά ὡς πρὸς τά οἰκουμενικά προτάγματα του: ἡ γνώση καί ἡ ἀρετή πού προωθοῦσε μεγιστοποίησαν, ἴσα ἴσα, τή φρίκη τοῦ πολέμου. — «Γνώση καί Καθήκον, εἴθε λοιπόν ὑποπτοι;» ἀναφωνεῖ ὁ Βαλερύ. Ναι, ἡ (ἐπιστημονική) γνώση καί ἡ (κοινωνική) δικαιοσύνη, αὐτά τά δύο δυτικά εὐρήματα, ἐπανάφερον ἄραγε μοιραία στό ἀντίθετό τους, καί τό ἐνισχύουν;

Τοῦτο τό ζήτημα θέτουν ὁ Χορκχάιμερ καί ὁ Ἀντόρνο ὡς «Διαλεκτική τοῦ Διαφωτισμοῦ» στόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο: πῶς ἡ διαφωτιστική προώθηση τῆς ἐπιστήμης καί τῆς δικαιοσύνης, τῆς γνώσης καί τῶν ἀξιών — ἀκριβῶς: τῆς γνώσης καί τοῦ καθήκοντος — γνωρίζουν τήν περιπέτεια τῆς μεταβολῆς εἰς τό ἐνάντιο, καί ὀδηγοῦνται στό παράλογο, στή βία, στή φρίκη; Τί νόημα ἔχει αὐτή ἡ διαλεκτική; Τό θάνατο τοῦ διαφωτιστικοῦ ἐγχειρήματος; — Ὅταν ὁ μαρξισμός μεταπίπτει σέ «ὑπαρκτό σοσιαλισμό», καί μετά αὐτός καταρρέει, ἡ διαλεκτική δηλώνει τό θάνατο τοῦ μαρξιστικοῦ ἐγχειρήματος; — Τό φάντασμα τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ πλανᾶται πάνω ἀπό τήν Εὐρώπη καί τόν κόσμο. Πλανήθηκε καί πάνω ἀπό τό Συμπόσιο πού διοργάνωσε ἡ Ἑταιρεία Σπουδῶν.

Ἐνας «Ἀμλετ διανοούμενος», «πανευρωπαϊκός», ἔλεγε ὁ Βαλερύ, στοχάζεται τήν Εὐρώπη καί «ἀτενίζει ἐκατομμύρια φαντασμάτων». Μεταξύ αὐτῶν, ὁ Βαλερύ ἀναφέρει τόν Λεονάρδο καί τόν Λάμπνιτς: ὁ πρῶτος φαντάστηκε, λέει, τόν ἄνθρωπο νά πετάει, ὁ δεῦτερος τήν αἰώνια εἰρήνη. Δηλαδή, ὁ μὲν τήν τεχνικά ἐφαρμόσιμη καί ἀπελευθερωτική γνώση, ὁ δέ τήν ἰσχὺ τῆς δικαιοσύνης. Μετά ἀναφέρει τόν Κάντ — τόν ἀστρονόμο; τόν ὀραματιστὴ τῆς αἰώνιας εἰρήνης; Τέλος, προσθέτει: «Kant, qui genuit Hegel, qui genuit Marx, qui genuit...». «Κάντιος ἐγέννησε τόν Ἑγελό, Ἑγελος ἐγέννησε τόν Μάρξ, Μάρξ ἐγέννησε...». Ἀποσιωπητικά. Τί; — Ἴδου τό ἐναυσμα στό δι-

ἄλοιο τοῦ Ντερριντά πού συζητήθηκε τελευταία καί ὁ λόγος τοῦ τίτλου του.¹ Ἡ συζήτηση συνεχίσθηκε στό τέλος τοῦ Συμποσίου, μέ τήν κριτική του ἀπὸ τή Σταυρούλα Τσινόρεμα στό ὄνομα τοῦ ἔλλογου χαρακτήρα τοῦ μαρξιστικοῦ αἰτήματος γιά δικαιοσύνη. Ὅμως ὄλο τό Συμπόσιο ἐνδιαφέρθηκε γιά τό τί ἐγέννησε ὁ Μάρξ, γιά τή μοῖρα καί τό θεμέλιο αὐτοῦ.

Ἱστορικό τῆς ἔννοιας μαρξισμός

Πρῶτος μίλησε ὁ Παναγιώτης Νοῦτσος, καί ἔκαμε μίαν ἀναδρομὴ στήν ἱστορία τῆς λέξης «μαρξισμός». Οἱ δύο πρῶτες μαρτυρίες εἶναι σχετλιαστικές: ὁ Μπακούνιν μιλά γιά μιά «μαρξιστική αἵρεση» στή Διεθνή, ὁ Μάρξ δηλώνει πῶς ὁ ἴδιος δέν εἶναι «μαρξιστής». Τό θετικό νόημα πού θά λάβει ὁ «μαρξισμός» εἶναι τοῦ «ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ», μέ τήν ἀποψη ὅτι τό προδοκούμενο εἶναι ἀναπόφευκτο, μιά φυσική διαδικασία, πού ἀπλῶς ἐπιταχύνεται χάρις στίς «ζυμώσεις» τῶν διανοουμένων καί ἀποκτᾶ μέ τό Κόμμα μιά συλλογική ταυτότητα. Θά τόν διαδεχθοῦν ὁ λενινισμός ὡς ὁ μαρξισμός τῆς ἐποχῆς τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καί ὁ σταλινισμός ὡς ὁ μαρξισμός-λενινισμός τῆς ἐποχῆς τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἐτσι, ἡ κυρίαρχη ἐκδοχή χάνει τό κριτικό νόημα τοῦ μαρξισμοῦ, πού διαφυλάσσουν ἀποκλίνοντες διανοούμενοι, καί δέχεται διάφορα πλήγματα (20^ο Συνέδριο, Σινοσοβιετική ρήξη, Μάιος '68, νέα κινήματα, τριτοκοσμισμός), μέχρι τό 1989.

Καθ' ὁδόν, ἐμφανίζονται μαρξιστές πού ἀνανεώνουν τό στοχασμό ἀναφερόμενοι σέ ἄλλους θεωρητικούς, καί εἶναι ἔτσι πιστότεροι στή μαρξική μεθοδολογία (Grundrisse), ἐφόσον, ἀντί νά φοβοῦνται ν' ἀσπασθοῦν τά διώματα ἐκεῖνα πού ἔγιναν πολιτικά αἰτήματα στά νέα κινήματα, ἐπιδιώκουν, ὅπως ὁ Μάρξ, νά κατανοήσουν τίς ὑπαρκτές δυνάμεις καί ἀξιώσεις, κι ἂς μὴν θεματίσθηκαν βέβαια ἀπὸ τόν Μάρξ. Τώρα, ἀναγκασθήκαμε ὄλοι νά υἱοθετήσουμε μιά τέτοια στάση ἀπέναντι στόν ἴδιο τό σοσιαλισμό. — Δέν εἶπε τίποτε γιά τά νεότερα ὁ Μάρξ, ἄρα, ὅπως ἔλεγε ὁ Λένιν εἰρωνικά, εἴμαστε καταδικασμένοι νά σκεφθοῦμε μόνοι μας.

Μία ἀντι-ἀντικρατιστική ἀναδιατύπωση τοῦ στόχου

Κάτι τέτοιο πρότεινε ὁ Κώστας Σταμάτης. Διδασκόμενος ἀπὸ τήν ἱστορική ἐμπειρία, ἐπεδίωξε μιά κριτική ἀποτίμηση τῆς

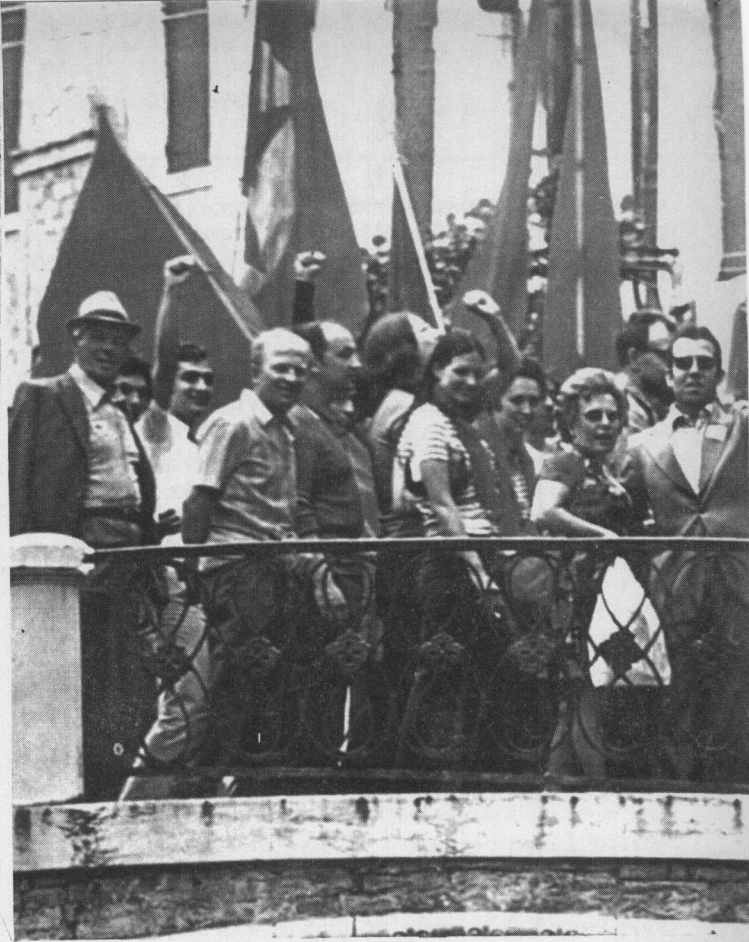
«κομμουνιστικής ιδέας». Μπορούμε νά θεωρήσουμε ποιές προϋποθέσεις θά πρέπει νά πληροί ένας τέτοιος στόχος, μολοντί δέν πρέπει νά έννοηθεί ως ένα σχέδιο πρὸς ἐφαρμογήν. Ἄφ' ἐνός, ἡ προοπτικὴ τῆς ἀφθονίας θά πρέπει νά ἀναπροσδιορισθεῖ ἐπὶ τῆς βάσει τῆς ἀνακατανομῆς: οἱ πόροι εἶναι περιορισμένοι, ἡ ποσοτικὴ ἀνάπτυξη καταστροφικὴ. Ἄφ' ἐτέρου, ἡ προοπτικὴ τῆς πλήρους δημοκρατίας δέν μπορεῖ νά ἰσοῦται μὲ κατάρρευση τοῦ κράτους. Ὁ ἐγωισμός, ἡ διαφορὰ ἀπόψεων περὶ τοῦ πρακτέου, ἡ ἑλλιπὴς πληροφόρηση, ὅλ' αὐτὰ συνηγοροῦν ὑπὲρ μιᾶς κατάστασης πραγμάτων ὅπου μηχανισμοὶ ἐλέγχου θά παρέχουν ἐγγυήσεις δικαιοσύνης (ἐνάντια, λ.χ., στὴ δικτατορία τῆς πλειοψηφίας), καὶ ὅπου θά ἐπιδιώκουν ἔστω προσωρινὰ μορφές ἐλεύθερης ἀγορᾶς. Ὅσο ἡ ἀποψη τοῦ κρατισμοῦ εἶναι ἀνελεύθερη, τόσο εἶναι, τελικὰ, καὶ ἐκείνη τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ (καὶ τοῦ Κράτος καὶ ἐπανάσταση). Πάντα θά ὑπάρχει ἐξουσία, ἄρα κράτος. Ἄν λοιπόν, ἐν ὄψει τῆς κατάρρησής του, ἀφαιρέσουμε τοὺς μηχανισμοὺς ἐλέγχου του (σάν αὐτοὺς τοῦ ἐξορθολογιζόμενου ἀστικού κράτους), τότε δημιουργοῦμε, ἀντίστροφα, ἕναν κρατισμὸ. Πρωτεύει λοιπόν ἡ ἀπόκτηση μιᾶς δικαιοπολιτικῆς παιδείας διαλόγου, διότι τὸ ἀνέφικτο τῆς ποσοτικῆς ἀφθονίας, τοῦ ἀλτρουισμοῦ, τῆς ὁμοφωνίας καὶ τῆς πλήρους πληροφόρησης ἀπαιτοῦν διακανονιστικούς μηχανισμούς.

Τί δέν εἶναι μαρξιστικὴ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Γ. Βώκον ἀπέσπασε ἀπὸ τὸν Ἄρ. Μπαλτά ένα «ἐπιφώνημα ἀπελευθέρωσης»: ἐλευθερώνει τὸν μαρξιστὴ ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ (νεότερου) ὕλισμοῦ πού φαίνεται νά πρεσβεύει ἡ Ἁγία Οἰκογένεια, καὶ ἔχει ἀναμειχθεῖ σὲ δόγμα ἀπὸ τὴν κρατοῦσα ἐκδοχὴ τοῦ μαρξισμοῦ. Ὁ Μάρξ ἀντιγράφει σχεδὸν κατὰ λέξη ἀπὸ τὸν Κουζέν τὴν ἀνάλυση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ὁ γαλλικὸς ὕλισμός ἐνέχει δύο τάσεις», πού «ἡ μία προέρχεται ἀπὸ τὸν Καρτέσιο καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὸν Λόκ», καὶ, καθὼς «ἡ δευτέρα... ὀδηγεῖ εὐθέως στὸν σοσιαλισμὸ», ὁ ὕλισμός θεωρεῖται ἕνα ἀγγλικὸ προϊόν, ἀντίθετο πρὸς τὴ μεταφυσικὴ ἀποψη «τοῦ Καρτέσιου, τοῦ Σπινόζα» κλπ. (κεφ. 6, III, d). Ἄπλως ὁ Μάρξ ἀλλάζει τὰ πρόσημα: ὁ ὕλισμός εἶναι κακὸς γιὰ τὸν ἐκλεκτικὸν πλὴν πνευματοκρατικὸν Κουζέν, καλὸς γιὰ τὸν Μάρξ. Ἄρα, ἀκόμη κι ἂν φαίνεται ὁ 26χρονος Μάρξ νά καταφάσκει τὴ δομὴ τῆς ἐν λόγω ἀνακατασκευῆς τῆς ἱστορίας τοῦ ὕλισμοῦ, δέν μποροῦμε νά θεωρήσουμε ἐμεῖς πὼς μία ὕλιστικὴ ἀνακατασκευὴ δέν διαφέρει δομικὰ ἀπὸ ἐκείνη. — Τὸ ἴδιο τὸ σχῆμα σκέψης, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ φιλοσοφία χωρίζεται σὲ στρατόπεδα, ὅπου προαιρετικὰ διαλέγουμε φίλους καὶ ἐχθρούς, παραμένει καθ' ἑαυτὸ πνευματοκρατικὸ. Καὶ ἄλλωστε, ἡ προσπάθεια τοῦ Κουζέν ὑπενθυμίζει μὲ ποιά πρακτικὴ συνδυάζεται ἕνα τέτοιο σχῆμα: ὑπουργός, ἐπικεφαλῆς τῶν θεσμῶν πού ἐξασφαλίζουν τὴν εἴσοδο στὸ πανεπιστήμιο, ἀκαδημαϊκός, ὁ Κουζέν προωθεῖ τὴ χρῆση τῆς δικῆς του, ἐπίσημης φιλοσοφίας στὰ σχολεῖα ἐν εἶδει προπαγάνδας ὑπὲρ τοῦ κράτους καὶ κατὰ τῆς ἐκκλησίας.

Γνώση καὶ κριτικὴ

Μποροῦν νά διακριθοῦν τρεῖς ὀρισμοὶ τῆς ἀφηρημένης ἐργασίας στὰ *Grundrisse*, ὅταν ὁ Μάρξ ἀναφέρεται στὸν Ἄ. Σμίθ

καὶ καταδεικνύει τίς ἱστορικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀνάδυσης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας (*Μέθοδος τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας*, M.E.W., 42, σ. 38 κ. ἐ.). Εἶναι ἡ «πλουτοπαραγωγικὴ δραστηριότητα» πού διακρίνεται ἱστορικὰ στὴν «πολὺ ἀναπτυγμένη ὁλότητα πραγματικῶν εἰδῶν ἐργασίας, πού κανένα τους δέν εἶναι πλέον τὸ κυρίαρχο ὄλων». Εἶναι τὸ «μέσον παραγωγῆς πλοῦτου», πού ὑπάρχει ἱστορικὰ στὴ «μορφὴ κοινωνίας» ὅπου «τὸ ὀρισμένο εἶδος ἐργασίας» εἶναι «ἀδιάφορο» γιὰ τὰ ἄτομα. Εἶναι, τέλος, ἡ προϋπόθεση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ὁ Διονύσιος Γράδαρης ρωτᾷ: Πὼς ὀρίζεται ἡ τελευταία; Εἶναι ἡ «ἀφηρημένη γενικότητα», ἀφαίρεση κάθε κοινωνικῆς σχέσης, ἡ ψιλὴ σχέση πρὸς τὴ φύση γενικὰ ἢ τὴ κατανομή τῆς ἐργασίας, πού ἐπιτρέπει τὴν ἐνότητα καὶ τὸν καταμερισμὸ, τὸ ἱστορικὸ εἶδος ἀφηρημένης ἐργασίας; Δέν ἔχουν τὸ ἴδιο καθεστῶς οἱ δύο ἀφαιρέσεις: ἡ πρώτη εἶναι τὸ σύστοιχο τῆς ἀφηρημένης ὕλικότητας, ἡ δευτέρα στηρίζεται τὴν κριτικὴ τῆς κεφαλαιοκρατίας, πού ὑπάγει τὴ δραστηριότητα στὴ «διάνοια», ἐργαλειοποιεῖ τίς ἀνθρώπινες σχέσεις. Ἡ πρώτη ἐπιτρέπει τὴν κριτικὴ τῆς δευτέρας μ' ἕναν ἐγγενῆ τρόπο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀδιαφάνεια (φειτικισμός) πού ἀπαγορεύει τὴν ἀναφορὰ τῆς ἀφηρημένης ἐργασίας μὲ τὴ δευτέρη σημασία (ἀλλοτριωμένη) στὴν πρώτη, δηλαδή στὴ σύλληψη τῆς ἐννοίας τῆς. Ἡ κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας προϋποθέτει τίς δύο σημασίες, τὴ γνώση καὶ τὴν ἀξιολόγηση, καὶ, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, δέν εἶναι ἕνας ἰδεατός γνώμονας, ἀλλὰ ἡ ἀμφισβήτηση τῶν ὑπαρκτῶν διαδικασιῶν, μὲ σκοπὸ νά τεθεῖ ἐγγενῶς ἡ ζητούμενη ἔλλογη σημασία.

Ὁ ὕλισμός ὡς διάκριση ἰδεῶν καὶ πράξεων

Ἄλλα τὰ ἔργα, ἄλλοι οἱ λόγοι τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ζωὴ προσδιορίζει τὴ συνείδηση. Τοῦτο ἀπαιτεῖ νά ὑπάρχει μία ἀρχὴ

στόν άνθρωπο, πού νά μήν είναι ἡ ἐξωτερική φύση, οὔτε ὁμως οἱ ιδέες. Αὐτήν ὀνομάζει ὁ Μάρξ «παραγωγή». Ἡ παραγωγή κατονομάζει ἔτσι κάτι πού φαίνεται νά εἶναι, σύμφωνα μέ τόν Κανάκη Λελεδάκη καί παρά τά ὅσα λέει ὁ Μάρξ, ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου: μία ἀρχή ὑπεριοριστική, ἀνθρωπολογική, ἀπαραίτητη γιά νά διακρίνουμε ιδέες καί ὑλικές συνθήκες.²

Ὅμως, ἡ ψυχανάλυση εἶναι ἐκεῖνη πού διδάσκει ὅτι τό νόημα δέν εἶναι ἡ πραγμάτωση ιδεῶν στήν πράξη. Ἔτσι, ὀρίζει τό ἀσυνείδητο ὡς τήν ἀρχή πέραν τῶν ιδεῶν πού καθορίζει τίς πράξεις, δίχως πάλι νά εἶναι ἡ ἐξωκοινωνική φύση. Ἐδῶ, ὁ Κ. Λελεδάκης προβαίνει σέ ἕνα τολμηρό ἄλλαγμα: προτείνει νά ἀντικαταστήσουμε τήν «παραγωγή» μέ τό «ἀσυνείδητο». Ἔτσι διατηρεῖται τό γνώρισμα τῆς παραγωγῆς, ὅτι δέν ὀρίζουν οἱ ιδέες τά ἔργα, ἀφαιρεῖται ὁμως ἡ ἐργασιακή παράμετρος.

Χειραφετητική ἠθική

Ἰ. Ο.Κ. Σταμάτης φοβᾶται πώς θυσιάζεται ἔτσι τό ἀξιακό στοιχεῖο πρὸς ὄφελος τοῦ ἐπιστημονικοῦ. — Αὐτή ἡ ἀξιακή μέριμνα, πού ἐντάσσει τόν Μάρξ στόν «Διαφωτισμό», ὑπῆρξε τό θέμα τοῦ Γιώργου Μανιάτη: *Ὁ Μάρξ καί ἡ ἠθική*. Τοποθετούμενος ἀπέναντι στή συζήτηση πού διεξάγεται στόν ἀγγλοσαξονικό χώρο σχετικά μέ τό ἀν ὑπάρχει ἡ ὄχι μία μαρξιστική ἠθική θεωρία, ὁ ὁμιλητής ὑποστηρίζει πώς, βάσει τῶν ἠθικῶν παρατηρήσεων πού ἀπαντοῦν στά ἔργα τοῦ Μάρξ, μία ἠθική θεωρία μπορεῖ νά ἀνασυγκροτηθεῖ μέ κριτήριο τή χειραφετητική τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Ἡθικές ὀνομάζουμε ἐπιταγές καθολικοῦ κύρους: τέτοια λειτουργία ἔχει ἡ χειραφετητική τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Ἀφ' ἐνός συντελεῖται τόν σεβασμό κάθε ἀτόμου, ἄρα ἀποτελεῖ ἐνοποιητικό ἠθικό αἶτημα. Ἀφ' ἐτέρου, μή ὄντας τό κομμουνιστικό ιδεῶδες μία ὑπαρκτή μορφή κοινωνικῆς ζωῆς, ἀποτελεῖ ὄχι μόνο ἕνα ἱστορικό αἶτημα, ἀλλά καί ἕνα ρυθμιστικό ιδεῶδες, μία προϋπόθεση ἠθική, ἀνάλογη τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς, ὅσον ἀφορᾶ τά πολιτικά.

Ἀξία καί μέλλον

Ἰ. Ο. Στέλιος Ἀλεξανδρόπουλος θεμάτισε τή σχέση τοῦ ἀξιολογικοῦ καί τοῦ μεθοδολογικοῦ ἐπιπέδου στόν Μάρξ. Naί μέν οἱ ἀξίες καί οἱ κατηγορίες συνάγονται μέ ἀντίστοιχο τρόπο, διακρίνονται ὁμως ὡς πρὸς τή χρονική κατεύθυνσή τους. Ἡ ἰσότητα καί ἡ καθολικότητα εἶναι καί οἱ δύο κρυμμένες στήν ἀλλοτριωμένη μορφή κοινωνίας, ἡ κατάργησις τῆς ὁποίας ἀποκαλύπτει καί τίς δύο. Ἔτσι, ὁ Μάρξ δέν κόβει τή στενή λωρίδα γῆς πού ἐνώνει τήν Οὐτοπία μέ τόν κόσμο:³ συνάγει τό γενικό ἀπό τό καθέκαστο. Χρησιμοποιεῖ πρὸς τοῦτο τό πρότυπο μίας αὐτοδιαμεσολαβοῦμενης ἀνάπτυξης. Ὅμως, ἐνῶ στόν Ἐγέλο κάτι τέτοιο προϋποθέτει ὅτι οἱ μορφές ἔχουν ἤδη ὅλες ἐμφανισθεῖ, ὁ Μάρξ προτάσσει ἀξίες γιά τό μέλλον, μολονότι δέν τό ἀφοροῦν μεθοδολογικά. Ἡ μελλοντολογία αὐτή, πιστεῖται ὁ ὁμιλητής, περιέχει τόν κίνδυνο τοῦ δογματισμοῦ, πού κόβει τίς γέφυρες μέ τήν πραγματικότητα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τήν ἴδια τή μαρξική μεθοδολογία γιά τήν προσέγγισι τῶν πραγματικῶν προϋποθέσεων τῆς κανονιστικότητας — τοῦ παρόντος.

Σοσιαλιστές τοῦ Ναυπλίου καί τῶν Ἑπτανήσων

Ἰ. Ο. Νάσος Βαγενᾶς ἐπισημαίνει πώς τό πρῶτο κοινωνικό μυθιστόρημα ἐν Ἑλλάδι δέν εἶναι *Ἡ τιμή καί τό χοῖμα* (1914) τοῦ Κ. Θεοτόκη, παρά τήν ἐπικρατούσα ἀποψη. Οἱ ἀδελφοί Σουτσοί, Ἀλέξανδρος καί Παναγιώτης, πού τά μεγάλα ἔργα τους στήν καθαρεύουσα δέν διαβάζονται πλέον, εἶχαν πρῶτα γράψει ἄλλα σ' ἕνα δημωδέστερο ἰδίωμα, ὅταν, στό Ναύπλιο, ἐξέδιδαν τό περιοδικό *Ἡλιος*, φορέα σαινισμονικῶν ιδεῶν, πού φιλοξενοῦσε ἄρθρα τοῦ σοσιαλιστή Πυλαρινοῦ καί ἦταν μᾶλλον ὄργανο τῆς σαινισμονικῆς ἐταιρείας πού ὑπῆρχε στήν πόλη μέχρι τό 1834. Ἰ. Ο. Λεάνδρος (1834) τοῦ Παναγιώτη καί ὁ *Ἐξόριστος* (1835) τοῦ Ἀλέξανδρου, τά δύο πρῶτα ἐλληνικά μυθιστορήματα, ἐνῶ χρησιμοποιοῦν τή λέξη «κοινωνισμός», παρουσιάζουν δύο ρομαντικούς σοσιαλιστές ἥρωες. Ἔτσι ἐξηγεῖται καί ἡ πολιτική στάση τῶν ἀδελφῶν: ἐξυμνοῦν τόν Ὀθωνα καί ἐπικρίνουν δριμύτατα τούς ὑπουργούς, μᾶλλον ἐπειδή ὁ Σαῖν Σιμόν θεωρεῖ παράσιτο τή γραφειοκρατία (ὡς μή παραγωγική), ἀλλά ἐκτιμᾷ πώς ἡ συνταγματική μοναρχία εἶναι ὁ ἀπαραίτητο μεταβατικό στάδιο πρὸς τήν κοινωνία τῶν παραγωγῶν. Μέχρι τό 1843 βρισκόμε σαινισμονικές ιδέες στόν Ἀλέξανδρο (ὑπέρ τῆς ἰσοπολιτείας). Ἡ δέ συντηρητική στροφή τοῦ Παναγιώτη ἀκολουθεῖ τή στροφή τοῦ ἴδιου τοῦ Σαῖν Σιμόν (*Ὁ νέος Χριστιανισμός*, 1825). Ἔτσι, οἱ σοσιαλιστικές ιδέες εἰσέρχονται πολύ νωρίς στήν Ἑλλάδα: ὁ *Λεάνδρος* καί ὁ *Ἐξόριστος* ἦσαν ἀπό τά πρῶτα σαινισμονικά μυθιστορήματα γενικῶς. — Ἐνα ἄλλο παράδειγμα τῆς διείσδυσης σοσιαλιστικῶν ιδεῶν ἀποτελοῦν δύο Ἑπτανήσιοι συγγραφεῖς «Ἀποκρύφον» (εἶδος ἐμπνευσμένο ἀπό τά *Mystères de Paris* τοῦ Eugène Sue) στήν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰῶνα, πού περιγράφουν τήν κατάστασι τῶν ἐργατικῶν τάξεων.

Ἀνθρωπολογία, ἀρχαιολογία, αἰσθητική, ἱστορία

Ἰ. Ο. Σκουντέρη-Διδασκάλου ἀνέδειξε τή σημασία μιᾶς «ριζοσπαστικῆς» ἀνθρωπολογίας, ἀναφερόμενη στόν Ρουσσώ, πού ἀπαιτεῖ ὁ ἄνθρωπος νά κατανοηθεῖ ἐκτός εὐρωκεντρικῶν προσδιορισμῶν, καί στήν ἐπιστροφή τοῦ Λεβί-Στρῶς σ' αὐτόν. Ὁ τελευταῖος προσθέτει ὅτι ἡ ἀνθρωπολογία ὑπῆρξε ὁμως τέκνο τῆς ἀποικιοκρατίας, τῆς κατάκτησης τῶν ἄλλων λαῶν ἀπό τούς Εὐρωπαίους. Ἀντιστοίχως, μία ριζοσπαστική ἀνθρωπολογία ρωτᾷ γιά τή λειτουργία τῆς ἀνθρωπολογίας ἐξετάζοντας τόν τρόπο παραγωγῆς τῆς (γιατί γράφεται, γιατί διαβάζεται...). Σ' αὐτή τήν προοπτική, ὀρισμένοι ἀρνοῦνται γενικά τή μελέτη ἄλλων. Ὅχι ἄδικα, ἐφόσον πολλές φορές οἱ ἀνθρωπολόγοι βρέθηκαν νά μελετοῦν ἀποτελέσματα εὐρωπαϊκῶν ἐπιδράσεων. Ἀσυναίσθητα, ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρωπολόγος καταστρέφει τόν ἄλλον τῆς Δύσης — ἐάν καί ἐφόσον ὑπάρχει ἀκόμη κάτι τέτοιο — ἐνόσω τόν οἰκιοποιεῖται. Μία λεπτότερη πρόσληψη τῆς ἱστορικότητας ἴσως ἐπιτρέψει σέ μία νέα ἀνθρωπολογία νά ἐκπληρώσει καλύτερα τό σκοπό τῆς, ἀρνούμενη τή διαίρεσι σέ «κόσμους» καί ἀντιτιθέμενη στή νέα ἡγεμονία, πού ἐμφανίζεται ὡς πρόστάτις τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας ἀπειλοῦμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι τήν ταυτότητά μας.

Ὁ Γιώργος Χουρμουζιάδης υπέδειξε ὅτι τὰ μαρξιστικά ἐνδιαφέροντα γλιτώνουν τὸν ἀρχαιολόγο ἀπὸ τὴν ἀνιστόρητη στάση τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας, πού ἀναζητοῦσε ἕνα μοναδικό πρότυπο, τὸ ἀπικτὸν κάλλος, καὶ ἀξιολογοῦσε τὰ ὑπόλοιπα ἔργα βάσει αὐτοῦ, ἀντὶ νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ πῶς παράγονται τὰ ὠραῖα ἔργα καὶ οἱ ἰδέες περὶ ὠραίου.

Ὁ Νίκος Χατζηνικολάου περιέτρεξε τίς (ὄχι πάντα πολὺ εὐκολες) σχέσεις τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν μὲ τὸν μαρξισμό. Ὁ Μάρξ, ὁ Ἐνγκελς καὶ ὁ μαρξισμός μέχρι τὸ 1918 φαίνονται ἀδιάφοροι πρὸς τὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς, μὲ ἐξαιρέση τὸν Πλεχάνωφ. Μέχρι τὸ 1933, μία πρώτη προσέγγιση παραμένει δέσμη τῆς ὑποταγῆς τοῦ καλλιτέχνη στὴν ἡγεσία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκλείονται ὁ σουρρεαλισμός (ὄχι ὁμως ἀπὸ τὸν Τρότσκι) καὶ ὁ ντανταϊσμός, καὶ μόνον ὁ κινηματογράφος νὰ γίνεται σ' ἕναν θαμνοῦ δεκτός. Ἡ «μεγάλὴ νύχτα» ἀρχίζει τὸ '30 μὲ τὴν κωδικοποίησιν τοῦ «σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ», πού ἐμελλε νὰ ἀνατραπῆ ὀριστικά μόνον τὸ '80. — Ἡ κατάσταση διέφερε στὴ Δύση, ὅπου ἡ ἔννοια τοῦ σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ χρειάστηκε νὰ διευρυνθῆ ἀρκετὰ ὥστε νὰ περιλάβῃ ἕναν Λεζέ ἢ ἕναν Πικάσσο. Μολοντοῦτο, οἱ μαρξιστὲς θεωρητικοὶ ἐκτός ΚΚ (κυρίως μετὰ τὸ '60) συνέχισαν ν' ἀντιμετωπίζονται μὲ ἐχθρότητα.

Ὁ Νίκος Θεοτοκάς πρότεινε μιά ἀνάγνωσις σημαντικῶν χωριῶν τοῦ Μάρξ βάσει μιᾶς σύγχρονης ἱστοριογραφικῆς ἐρωτηματοθεσίας, προκειμένου νὰ ἀνιχνεύσῃ τὰ σημεῖα σύγκλισης: ὅταν ὁ Μάρξ ἀρνεῖται τὴν κατασκευὴ ἀρχικῶν καταστάσεων (φυσικὴ κατάσταση), ὅταν δὲν ἐξαρτᾶ (ἐνν. νομοτελειακά) τὴν κατανόησιν τοῦ παρόντος ἀπὸ ἐκείνῃ τοῦ παρελθόντος, ὅταν ὑποδεικνύει τὴ συνύπαρξιν παλαιῶν καὶ νέων κοινωνικῶν δομῶν, ὅταν ἀπορρίπτει τὴν ἀναδρομικὴ προβολή (Στίρνερ), ἄρα τὴν τελεολογία, πού ἐκλαμβάνει τὸ ἀποτέλεσμα ὡς σκοπὸ.

Ὁ Βασίλης Παναγιωτόπουλος συνδύασε τὴν κρίσιν τοῦ μαρξισμοῦ μὲ τὴν κρίσιν πού περνᾶ ἡ μαρξιστικὴ ἐμπνεύσεως ἱστοριογραφία τῆς σχολῆς τῶν Annales, πού ἀντικατέστησε τὴ μεγάλη ρομαντικὴ, ἀφηγηματικὴ ἱστορία (Μισελέ, Παπαρηγόπουλος...) ἀπὸ τὴν οἰκονομικοκοινωνικὴ. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς δὲν εἶχάν κομματικὴ ἔνταξιν, καὶ τοῦτο ἴσως τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ἀποφύγουν τοὺς κινδύνους τῆς «δικαιωτικῆς» ἱστοριογραφίας: τὸν κίνδυνον παραμόρφωσης πού ἐνέχει ἡ πρόθεσις τοῦ ἱστορικοῦ νὰ δικαιώσῃ τὴν ἐπανάστασιν (ἔδωσε δύο παραδείγματα Βουλγάρων ἱστορικῶν).

Τὸ ζήτημα τοῦ πλασματικοῦ κεφαλαίου

Ὁ Γ. Σταθάκης συνέκρινε τὴν ἔννοια τοῦ χρήματος ὅπως ὀρίζεται στὴν ἀρχὴ τοῦ Α' τόμου τοῦ *Κεφαλαίου* μὲ τίς ἀναλύσεις τοῦ Γ' τόμου, ἀναδεικνύοντας τὴ διαφορὰ τοῦ παραγωγικοῦ μὲ τὸ τοκοφόρο κεφάλαιο, τοῦ κέρδους καὶ τοῦ τόκου. Εἶναι δύο ἀσύμβατες ἔννοιες, πού συνυπάρχουν ἀναγκαῖα στὸ κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα: ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς παραγωγῆς τὸ χρήμα δὲν εἶναι κεφάλαιο, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς τράπεζας εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν κεφάλαιο. Ἐτσι, τὸ κεφάλαιο ὡς ἐμπόρευμα καθιστᾶ προβληματικὴ τὴν ἴδια τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία: στὸ πιστωτικὸ σύστημα ὡς μηχανισμό ἐπιτήρησης τοῦ κεφαλαίου ἐνυπάρχει ἡ «ἄρση τῆς ἰδιοκτησίας». Εἶναι ἡ ὁλοκλη-

ρωμένη πραγματοποιήσιμος τῆς κοινωνικῆς σχέσης: ἕνα πράγμα, τὸ χρήμα, σχετίζεται πρὸς τὸν ἑαυτὸ του. Συγχρόνως, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ πλασματικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τίς πραγματικὲς ἀνάγκες συσσώρευσης καὶ διευρύνσεως τοῦ συστήματος.

Τὸ νόημα στὸν — τοῦ μαρξισμοῦ

Ἐχει νόημα ὁ μαρξισμός σήμερον, ἔχουν νόημα οἱ ἔννοιες του; Μόνον ἡ ἀναγνώρισιμος τῆς ἀπώλειας νοήματος μπορεῖ νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστείδη Μπαλτᾶ, ὀρισμένα ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιφατικὰ φαινόμενα: γιὰ τί οἱ ἐπικριτὲς τῆς ΕΣΣΔ μαρξιστὲς βρέθηκαν σὲ ἐξίσου δυσμενὴ θέση μὲ τοὺς θασώτες τῆς μετὰ τὴν κατάρρευσίν τῆς, γιὰ τί δὲν μπορεῖ κανεὶς αἴφνης νὰ πεῖ στοὺς Γιουγκοσλάβους προλετάριους νὰ ἐνωθοῦν. Πρέπει νὰ στραφῆ κανεὶς πρὸς τοὺς ἴδιους τοὺς ὄρους ὑπαρξῆς τοῦ μαρξισμοῦ γιὰ νὰ καταλάβῃ γιὰ τί, ἐντοπίζοντας δύο κενὰ: 1. Κάθε θεωρία ἐγγράφει κάτι ἀπὸ τίς περιστάσεις ἐκφορᾶς τῆς. Ἀκόμη καὶ στὴ φυσικὴ, τὰ μαθηματικά, τὴ λογικὴ μπορεῖ νὰ φανῆ ἡ ἱστορικότης. Ὅμως κάτι τέτοιο συμβαίνει κυρίως σὲ μιά θεωρία περὶ κοινωνίας καὶ ἱστορίας, ὅπως ὁ μαρξισμός, πού ὀφείλει νὰ εἶναι καὶ ἡ θεωρία τῶν συνθηκῶν ἐκφορᾶς τῆς, καὶ ὁμως δὲν τὸ μπορεῖ ἀπολύτως, ἐφόσον ἀκριβῶς δρίζεται σ' ἕναν κύκλον (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τίς φυσικὲς ἐπιστήμες). Αὐτὴ ἡ ἀδυναμία καθιστᾶ ὁμως ἀδύνατη τὴν ἐφαρμογὴ: προκύπτει ἕνας ἀστάθμητος παράγοντας καὶ ἀπαιτεῖται ἕνα στοίχημα, μία διακύβευσιμος, ὡς σύζευξιμος θεωρίας καὶ πράξεως.

Αὐτὸ τὸ στοίχημα χρήζει ἐπεξεργασίας. 2. Τίθεται ἕνα γενικότερο πρόβλημα θεωρητικοῦ ὄπλοστασίου: τὸ δάθος ἑκατὸ χρόνων δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ καταστήσῃ αὐτονόητες τίς ἔννοιες του, ὅταν ἡ ἱστορία τῆς σκέψεως χρειάστηκε δύο αἰῶνες γιὰ νὰ τὸ καταφέρει μὲ ἔννοιες ὅπως «κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία» ἢ «δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου». Παράδειγμα, τὸ νόημα τῆς δημοκρατίας τῶν μαζῶν ἐν κινήσει, ὅπου βλέπουμε τί θὰ πεῖ ἐλευθέρωσιμος τοῦ καθενός, δὲν ἔχει κατασταλάξει: μετὰ τὴν ἐξαρση, ὁ «δημοκρατικὸς συγκεντρωτισμός» ἀναδεικνύει τοὺς γραφειοκράτες, ἐφόσον ὀρισμένες δομὲς ὑπερβαίνουν τὴν ἀντίθεσιν τῶν δύο ὄρων, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία μπορεῖ μόνον νὰ ἀναδειχθῆ τὸ διακύβευμα, καὶ νὰ τεθεῖ τὸ ζήτημα τῆς πολιτικῆς εὐθύνης πού συναρτᾶται μ' αὐτό. — Κομμουνιστὴς εἶναι τώρα, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀ. Μπαλτᾶ, ὁποῖος ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη τῆς ἀμηχανίας σχετικὰ μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ νοήματος.

Ἡ ὕλιστικὴ γνώσιμος ὡς μὴ τελεολογικὴ

Ὁ Ἀγγελος Ἐλεφάντης παρουσίασε τὴν ἀποψη τοῦ ὄψιμου Ἀλτουσέρ γιὰ τὸ «ὑλισμὸ τοῦ ἀστάθμητου», ἀντιπαραβάλλοντάς τον πρὸς τὴ νομιμοποιητικὴ λειτουργία τοῦ «διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ» ὡς τελεολογικοῦ καὶ βολονταριστικοῦ σχήματος, μολοντί ὁ Μάρξ φαίνεται νὰ καταφάσκει μιά τέτοια νομοτέλεια ὅταν μιλά γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἐποικοδομήματος ἀπὸ τὴ βάση. Ἡ ἀντιπροτεινόμενη μεταφυσικὴ τονίζει τὴν πολλαπλότητα τῶν ἐκαστοτε ἐνδεχομένων, τίς ἀσυνέχειες, τίς συναντήσεις. Ἐτσι, ὁ Ἀ. Ἐλεφάντης ὑποστηρίζει πῶς «ἡ ἐπανάστατικὴ σκέψιμος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι προγραμματικὴ», ἀλλὰ μόνον κριτικὴ, στηριζόμενη μάλιστα σὲ θύλακες πού ξεφεύγουν

από τήν κυριαρχία του κεφαλαίου. Δεν γνωρίζει νόμους, μόνο τάσεις: συναντήσεις του αστάθμητου με τη μία σταθερά, τήν πάλη των τάξεων. Έδω μπορεί να νοηθεί η δημιουργία, έδω παρεμβαίνει η υποκειμενικότητα. Καί, τοποθετούμενοι έτσι, μπορούμε να λάβουμε νέα άφρηρία, πιστεύει ο όμιλητής, από τό άτομιστικό — και από τό πολιτικό — κενό.

Άξιολόγηση τής ντερριντιανής ανάγνωσης

Η Σταυρούλα Τσινόρεμα πρότεινε μία κριτική αποτίμηση του βιβλίου του Ζάκ Ντερριντά, *Φαντάσματα του Μάρξ*, που μεταφράστηκε προσφάτως στα ελληνικά. Έρμηνεύοντας τήν κοινωνία και τόν μαρξισμό με όρους θρησκευτικότητας, ο Γάλλος φιλόσοφος συμπορεύεται, σύμφωνα με τήν όμιλήτρια, με τήν άναζωογόνηση τής θρησκείας (Ίσλάμ). Θεωρώντας τή θρησκευτικότητα αυτή άναφαιρέτο στοιχείο κάθε κοινωνίας, προδίδει σε μία άνιστορική, ούσιολογική βεβαίωση. Όρίζοντας (άλλου) τή δικαιοσύνη, που σωστά τή θεωρεί μη «άποδομησιμη», ως τήν άναγνώριση του άλλου (άκολουθώντας έτσι τόν Λεβινάς), τής στερεί τή δύναμη να θεμελιώνει άξία, άρα και τήν πολιτική σημασία, σύμφωνα πάντα με τήν Στ. Τσινόρεμα. Γενικώς, η κριτική του «λογοκεντρισμού» θεωρεί πως ίσοδυναμεί, στον Ντερριντά, με τήν άπόρριψη του λόγου, άρα με τήν άπόρριψη των άξιών, τόν μηδενισμό.

Τό αίτημα τής δικαιοσύνης ως έσωτερική τελεολογία

Πώς μπορώ να περιγράψω κάτι τό αντίθετο προς τήν έλευθερία ως κάτι «υπό άρσιν» (λ.χ. τόν πόλεμο); Μπορώ να υποθέσω μηχανισμούς άρσεως. Όμως, ένας μηχανισμός είναι ως τέτοιος κάτι τό αντίθετο προς τήν έλευθερία, πρέπει ο ίδιος να νοηθεί ως «υπό άρσιν». Μία τέτοια διαλεκτική προβληματική, που ανακύπτει στο πλαίσιο σημερινών έπιστημολογικών συζητήσεων, μάς επαναφέρει στο ίδιο τό νόημα τής λογικής, που είναι, σύμφωνα με τόν Κοσμά Ψυχοπαίδη, η σχέση άξιας και μηχανισμού, όπως τή βρίσκουμε στην *Κριτική τής κριτικής δυνάμεως* του Κάντ, στο κεφ. «Αντικειμενικότητα» τής *Λογικής* του Έγγελο, στη δικαιοδοσία που άποδίδει στη φιλοσοφία να έλέγχει αν οι θεσμοί είναι έλεύθεροι. Από μαρξιστικής άπόψεως, η εν λόγω άντινομία προκύπτει μεταξύ των υπό άρσιν φαινομένων και του τύπου υπέρβασης του παρόντος. Τό ζήτημα τίγεται στη συζήτηση γύρω από τήν έκθεση, τήν ανάπτυξη των έννοιών στο *Κεφάλαιο*: δεν μπορεί να κατανοηθεί ως μία άπλη μετάβαση από τό άφρημένο στο συγκεκριμένο, μέ δομικό γνώμονα (Άλτουσέρ), αλλά ως μία ανάπτυξη κατηγοριών βάσει εμπειριών. Λ.χ., η άνάλυση τής ατομικής ιδιοκτησίας άπαιτεί μέν τήν άποδέσμευσή τής από τήν έννοια τής ανθρώπινης φύσης (ο άνθρωπος κτητικό όν), και τήν άναφορά τής στο κοινωνικό πλαίσιο, αλλά τούτο μπορεί να νοηθεί μέ δύο τρόπους: ο ένας άντιπαραθέτει τς άξίες, που είναι έγγενεις στις σχέσεις, προς τή μορφή τής σχέσης, που άκρωνει τς άξίες (τή συνεργασία). Ο πρώτος τρόπος χρησιμοποιεί μία έξωτερική, ο δεύτερος μία έσωτερική τελεολογία, έμμενη, και γι' αυτό είναι ύλιστικός, έφόσον οι άνθρωποι άξιώνουν κατ' αυτόν οι ίδιοι τήν υπέρβαση των σχέσεων: έτσι

μεταβαίνουμε από τούς όρους συμβίωσης στα αίτήματα, σύμφωνα με τήν κλασική μαρξιστική μετάβαση από τό είναι στο όέον. Από μία τέτοια προοπτική, κατέληξε ο Κ. Ψυχοπαίδη, τό ζήτημα δεν είναι τόσο η θεωρία να μήν άνάγει τά πάντα στην οικονομία, αλλά πώς να μήν γίνει αυτό στην πραγματικότητα.

Άς μου έπιτραπεί, εν κατακλείδει, να προτείνω μία άνακατασκευή τής διαφωνίας μεταξύ των δύο τελευταίων και των δύο προηγούμενων όμιλητών, που εν πολλοίς διέτρεξε όλο τό συμπόσιο, και διατρέχει θαρρώ γενικότερα τό μαρξισμό.

Ο μαρξισμός είναι μία θεωρητική πρόταση και ένα πρακτικό πρόταγμα. Τά δύο εκφράζονται θεωρητικά, αλλά όχι πάντα με τόν ίδιο τρόπο. Η θεωρία άναλαμβάνει τή σχέση θεωρίας και πράξης σύμφωνα με διάφορες πλευρές τής τελευταίας. Βάσει αυτού θά ήθελα να εκθέσω τς δύο παραπάνω μορφές φιλοσοφικής θεμελίωσης του μαρξισμού.

Έφόσον τό αίτημα τής δικαιοσύνης είναι «διαφωτιστικό», έλλογο, η θεωρία όφείλει να κατανοήσει πως μία άξίωση δικαιοσύνης, ένας πρακτικός στόχος, προκύπτει μέσα από ένα κόσμο φυσικό. Πώς η άνιδιοτέλεια προκύπτει μέσα από τή φυσική ιδιοτέλεια, που ένισχύει στο έπακρο ο κεφαλαιοκρατικός έγωισμός; Πώς η έλευθερία (και η καθ' έαυτο ίστορία: αν ίστορία είναι ο, τι δεν διέπεται από βιολογικές συμπεριφορές) μπορεί να προκύψει μέσα από τήν άναγκαιότητα (που χαρακτηρίζει τή φύση); Πώς η τελεολογία προκύπτει μέσα από έναν κόσμο που διέπεται από μη τελεολογικές σχέσεις; Αύτη η έρωτηματοθεσία άνάγεται στον Κάντ (τρίτη *Κριτική*) και στον Έγγελο («Λογική τής έννοιας»: *Αντικειμενικότητα*). Υπ' αυτή τήν προοπτική θεωρούμε πως ο μαρξισμός ως μορφή γνώσης άποδεικνύει ότι η κοινωνική έπιστήμη δεν ύπάρχει άμειγής άξιολογικών κρίσεων. Ότι, εν άντιθέσει προς τήν πρόταση, που έμπνέεται από τς φυσικές έπιστήμες και άποτυπώθηκε από τόν Βέμπτερ, όρισμένες άξιολογικές κρίσεις δεν μειώνουν τήν αντικειμενικότητα του έπιστημονικού λογισμού στις κοινωνικές έπιστήμες, αλλά τής είναι, άντιθέτως, άπαραίτητες. Αύτη πιστεύω είναι η προοπτική του Κοσμά Ψυχοπαίδη. Σ' αυτήν άνήκει επίσης η κριτική του Ζάκ Ντερριντά από τήν Σταυρούλα Τσινόρεμα. Συναφείς τοποθετήσεις υιοθέτησαν πολλοί όμιλητές.

Όμως, οι άξιώσεις, ο λόγος, η δικαιοσύνη, καθ' ο ίστορικά προσδιορισμένα, δεν είναι ένα δεδομένο αλλά ένα αίτούμενο. Δεν είναι μόνο μία προϋπόθεση για τή συγκρότηση του έπιστημονικού αντικειμένου, αλλά και ένα γνωσιολογικό αίτούμενο, που όφείλουμε να άνιχνεύσουμε βάσει των άποτελεσμάτων τής ίδιας τής γνώσης: οι άξίες βάσει των όποιων κρίνουμε τόν κόσμο πρέπει να έχουν μία συνάφεια με τόν κόσμο τούτον.

Η εν λόγω περίσταση, γνώριμη και στον παραπάνω τρόπο θεώρησης, μπορεί όμως να όδηγήσει, και όδηγεί, σε έναν άλλον τρόπο θεωρητικής άντιμετώπισης τής σχέσης θεωρίας και πράξης. Αύτός τονίζει μίαν άλλη πλευρά τής τελευταίας. Η πράξη άνήκει σε ένα πραξεολογικό επίπεδο με ιδιάζουσες άπαιτήσεις, που τό διακρίνουν από τή γνώση. Δεν παρουσιάζει μόνο κάποιες προϋποθέσεις περι του πρακτέου ως δικαίου, αλλά και σχετικά με τήν άνάγκη να πραγματοποιηθούν αυτές οι άρχές. Οι έλλογες άρχές δεν έφαρμιόζονται: μόνο διά μέσου μίας άλλωωσης έπιτελούνται. Σύμφωνα με τήν άκριθή διατύπωση του Άγγελου Έλεφάντη, «η επαναστατική σκέψη δεν μπορεί να είναι προγραμματική». Αυτό τό στοιχείο τής πράξης, πιστεύω, μάς όδηγεί σε μία άλλη θεωρητική κατανόηση τής ίδιας τής θεωρίας. Προβάλλει άλλα έρωτήματα. Πώς η πραξεολογικά άναφαιρέτη τυχαιότητα όδηγεί σε μία έπιτέλεση συγκεκριμένων, έλλογων, δικαίων άρχών; Τούτο πάλι φαίνεται να υποθέτει μία

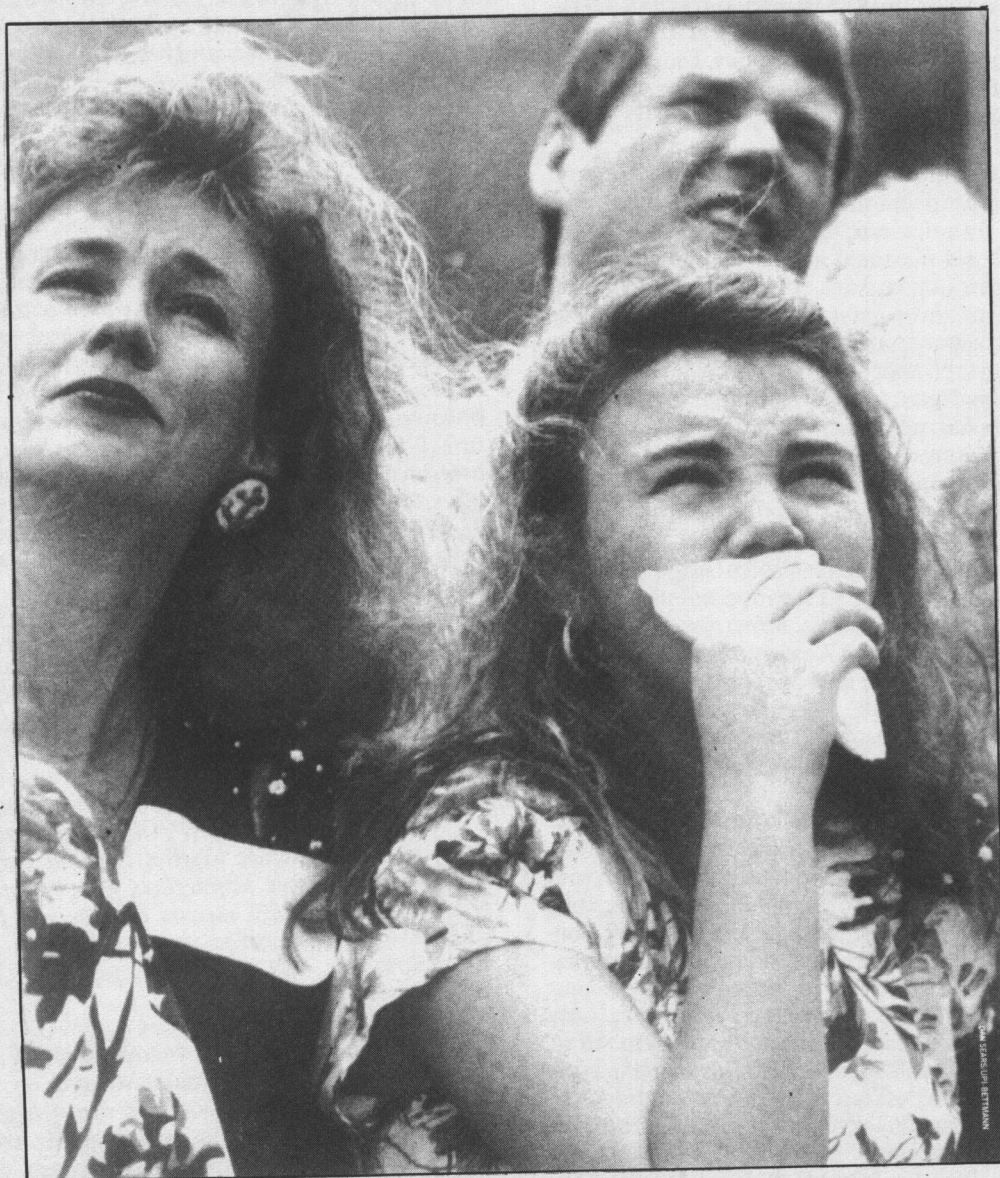

διαφορετική αντίληψη για τό όν, μιά άλλη πρώτη φιλοσοφία. Ένώ στην προηγούμενη έρωτηματοθεσία θεωρούμε πώς ή ανθρώπινη τελεολογία και έλευθερία προκύπτει ως αυτοαναίρεση του άνόργανου μηχανισμού και αναγκαιότητας, ως ή ύπάρχουσα άρνηση των τελευταίων, στή δεύτερη άρνούμαστε τήν έννοια τελεολογία, άρνούμαστε όντολογικά τήν ύπαρξη ενός ανθρώπινου βασιλείου μέσα στό φυσικό βασίλειο, άρνούμαστε τήν άρνηση αυτή. Έτσι, ένθυμούμενοι τόν άρχαίο ύλισμό, πού συγκροτεί τά άντικείμενά του βάσει τής τύχης, στρεφόμαστε πρός τόν Σπινόζα, πού άντιστρατεύεται συστηματικά τήν έννοια τής τελεολογίας, και άντιπροτείνει τήν έννοια τής συνάντησης. Αυτή ή τοποθέτηση άντιστοιχεί στόν Άλτουσέρ. Αναπτύχθηκε από τόν Άριστέδη Μπαλτά. Ό Γεράσιμος Βώκος έλευθέρωσε τόν θεωρητικό δρόμο πρός αυτήν.

Η ρήξη σχετικά μέ τήν έννοια τής τελεολογίας είναι σαφής. Σύμφωνα μέ τήν προτεινόμενη άνακατασκευή, τήν ευθύνη τής

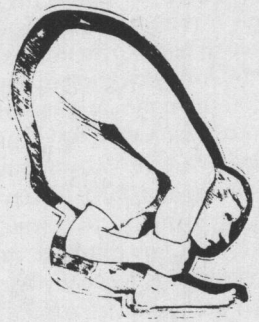
όποίας φέρει ό ύπογράφων, οι δύο προοπτικές έχουν έρεισμά τις δύο πλευρές τής πράξης, ή όποία, κατά κοινή όμολογία, παίζει στό μαρξισμό ένα ρόλο πού δέν παίζει σε κανένα άλλο θεωρητικό οικοδόμημα.

1. Paul Valéry, "La crise de l' esprit", στό: *OEuvres*, τ. Α, Gallimard, Pléiade, Παρίσι 1957, σσ. 988 κ.έ., έδώ σ. 993· J. Derrida, *Spectres de Marx, Galilée*, Παρίσι 1993, σ. 25. Πρβλ. M. Horkheimer-Th. W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung* (1944), de Munter, Άμστερνταμ 1968.
2. Διαφώνησαν μ' αυτή τήν ούσιολογική άποψη οι Γ. Βώκος, Δ. Γράβαρης, Π. Νούτσος.
3. Όπως ξέρουμε στόν Τόμας Μόρ, *Utopia*, βιβ. 6', Everyman's Library, 1992, σελ. 56.

ΚΑΛΑ Ε, ΠΩΡΩΣΗ...

του Δαμιανού Παπαδημητρώπουλου

Μας έχουν εξουθενώσει, τά κατάφεραν. Ό,τι και νά πού-
με δέν έχει πιά σημασία, αφού ό,τι και νά πούνε δέν έχει
σημασία. Καί αντίστροφως. Νά, γιά παράδειγμα, διεκ-
δικούν γιά δεύτερη φορά μέσα σέ μιά δεκαετία τούς
Όλυμπιακούς Αγώνες, και μάλιστα «αριστίνδην», μέ
άπευθείας άνάθεση. Τούτη τή φορά τό κάνουν χωρίς καμία
έσωτερική αντίδραση: φύλλο δέν κουνιέται, βαρεθήκαμε. Άλ-
λωστε ξέρουμε ότι τίποτε άπ' όσα λένε δέν τό έννοούν στά σο-
βαρά, ότι και νά τό έννοούν θά φάνε τά μούτρα τους, ότι Όλυμ-
πιακοί Αγώνες δέν θά γίνουν. Καί τό ξέρουν κι αυτοί και ξέ-
ρουν ότι τό ξέρουμε και ξέρουμε ότι τό ξέρουν. Γνωρίζομασθε
δηλαδή πιά, και, τό χειρότερο, συνηθίσαμε ό ένας τόν άλλο.
Δηλαδή έμείς τούς συνηθίσαμε. Θά μέ συνηθίσεις και θά μ' άγα-
πάς, πού έλεγε και τό τραγούδι.

Νά, πάρτε τόν Κακλαμάνη, γιά παράδειγμα. Τόν τελευταίο
μήνα κάτι έχει πάθει μέ τά ιδιωτικά ΜΜΕ — και καλά κάνει βέ-
βαια ό άνθρωπος, άν και κάπως άργά τό θυμήθηκε. Τριγυρ-
νάει, λοιπόν, δεξιά και άριστερά και τά λέει όμορφα, πολύ
όμορφα. Τι γιά έξευτελισμό μιλάει, τί γιά έμπορευματοποίη-
ση τής είδησης και του ανθρώπινου πόνου, τί γιά κυνήγι τής
εύκολης άκροαματικότητας, τί γιά ποδηγέτηση του δημόσιου
βίου, τί γιά άνταγωνισμό προς τά κάτω, προς τήν ευτέλεια, τί
γιά διαπλεκόμενα συμφέροντα. Όλοι έμείς πού, τότε, πριν έξι-
έπτά χρόνια, είχαμε άντιταχθεί στην ιδιωτικοποίηση τής μα-
ζικής επικοινωνίας μέ τήν «ελεύθερη» ραδιοφωνία στην άρχή
και τήν «ελεύθερη» τηλεόραση στη συνέχεια (γιατί άραγε τό
ιδιωτικό ταυτίζεται πάντα μέ τό ελεύθερο και, αντίστοιχα, τό
δημόσιο μέ τήν άνελευθερία και τήν καταπίεση), ποτέ δέν τά
είχαμε πεί καλύτερα άπ' όσο τά λέει σήμερα ό Άπόστολος Κα-
κλαμάνης, άσε πού ό άνθρωπος τά επενδύει και μέ τό κύρος
του προέδρου τής Έλληνικής Βουλής. Μόνο πού κάτι δέν πά-
ει καλά, παρ' όλ' αυτά. Ό κύριος Κακλαμάνης άνήκει σέ ένα
κόμμα πού μόλις πριν από δύο μήνες έφερε στη Βουλή προς
κύρωση νομοσχέδιο γιά τά ΜΜΕ, τό όποιο κατά βάση έπιση-
μοποιεί και οργανώνει τήν ύπάρχουσα κατάσταση, αυτήν πού
λοιδωρεί ό κ. Κακλαμάνης. Ό όποιος άλλωστε, προκειμένου
νά πεί αυτά πού έχει νά πεί, παρελαύνει στά διάφορα τόκ σόου
τών περι ών ό λόγος ιδιωτικών καναλιών, συνομιλεί μέ τίς διά-
φορες (και τούς διάφορους) στάρ τής άκροαματικής τηλεθέα-
σης (προς τίς όποιες κατά τά άλλα άπευθύνει τήν κριτική του)
και, από τήν άλλη, όλοι αυτοί του άνοίγουν τίς πόρτες τους
(και τόν αφήνουν νά τούς θρίζει) επειδή είναι πρόεδρος τής Βου-
λής. Τώρα: πρόεδρος τής Βουλής έγινε ό κ. Κακλαμάνης επει-
δή συμμετέχει και μάλιστα ως έξέχον στέλεχος σέ ένα κόμμα
τό όποιο κατά τή διετία '92-'93 είνονήθηκε σκανδαλωδώς (στην
κυριολεξία σκανδαλωδώς) από τά έν λόγω συμφέροντα και τά
στοιχεία, σόν τοίς άλλους και διά του νόμου πού προαναφέ-
ριστοίχαμε. Όπως άλλωστε σκανδαλωδώς (στην κυριολεξία και πά-
λι) είχε είνονηθεί και ό κυβερνών τό '92-'93 Κ. Μητσοτάκης,
ό όποιος και πρωτοχάραξε προς τούτο, in memoriam, τό 1990

τούς κανόνες λειτουργίας του ιδιωτικού τηλεοπτικού πού μέ
τόσο γλαφυρό τρόπο περιγράφει σήμερα ό κ. Άπόστολος Κα-
κλαμάνης. Τι νόημα έχουν λοιπόν όσα λέει ό πρόεδρος τής Βου-
λής, όταν λείπει ή συνέπεια; Ή μήπως ή άπώλεια τής συνέπειας
είναι τό άπαραίτητο τίμημα, ώστε αυτά πού λέει κανείς νά
έχουν πραγματικό νόημα, δηλαδή νά έχουν άκροατήριο. Για-
τί βέβαια άν ό κ. Κακλαμάνης δέν είχε προβεί σέ όλα αυτά τά
άσυνεπής μέ τήν κριτική του, δέν θά είχε άκροατήριο γιά τήν
κριτική του, όπως δέν έχουμε άκροατήριο όλοι έμείς οί συνε-
πείς πού μόνοι μας τά λέμε τόσον καιρό και μόνοι μας τά ακού-
με. Μπά, μάλλον έμείς θά φταίμε...

Όλες αυτές οί άπαισιόδοξες σκέψεις μου ήρθαν στό μυα-
λό εκείνη τή Δευτέρα — ξέρετε, μιά μέρα πριν έμφανιστεί στό
γυαλί ή Δήμητρα — όταν κάθησα και είδα τή συζήτηση στη Βου-
λή γιά «τό Σκοπιανό», όπως γλαφυρότατα περιέγραψε τό πρό-
βλημα ό πρόεδρος τής Βουλής άνοίγοντας (μήν τό πάροουμε
στην κυριολεξία αυτό τό «άνοίγοντας») τή συζήτηση. Έννοώ
όταν κάθησα και είδα τή συζήτηση, χωρίς νά εκνευριστώ κα-
θόλου και μέ κανέναν. Μέσα μου ήξερα ότι έπρεπε νά εκνευρι-
στώ, αλλά δέν: όλοι τους μου φαίνονταν τόσο φυσιολογικοί,
δεδομένοι, άναμενόμενοι, γνωστοί και συνηθισμένοι. Άν κά-
ποιος από αυτούς έκανε ή έλεγε κάτι μή άναμενόμενο, τότε ναι,
θά ήπηρεχε λόγος γιά ταραχή, ίσως και γιά εκνευρισμό. Όταν
όμως όλα εξελίσσονται φυσιολογικά, τότε δέν ύπάρχει θέμα.

Πώς νά εκνευριστείς λ.χ. μέ τόν Σαμαρά όταν, μέ πλήρη σο-
βαρότητα, έδινε τή συνταγή του Γόρδιου Δεσμού, προτρέπον-
τας νά τεμαχίσουμε τό πρόβλημα αφού δέν καταφέραμε νά τό
λύσουμε; Μά ό Σαμαράς πάντα αυτό έλεγε. Ποτέ δέν μίλησε
γιά διάλογο, κατανόηση, υπέρβαση (ναι, υπέρβαση) του προ-
βλήματος. Μόνο γιά ντιρέκτ στό σαλόνι επί χάρτου. Μιλάμε
δηλαδή γιά άποψη, γιά θέση, ύψιστης άσυνέπειας, έλα όμως
πού ό άνθρωπος είναι συνεπής στην άσυνεπεία του;

Γιά νά δούμε όμως και τήν άλλη πλευρά, εκείνη τής άσυνε-
πούς συνέπειας, μήπως τάχατες αυτή θά καταφέρει νά μάς
εκνευρίσει; Άς δούμε, λόγου χάριν, τούς γνωστούς «τρείς» τής
Ν.Δ., πού στό μεταξύ έμειναν δύο, εκ των όποιών ό ένας
(Έβερτ) άρχηγείει εκτοξεύοντας — μέ μαγκιά — πολιτικές και
άλλες κοτσάνες, των όποιών ό έτερος (Δήμας) άναλαμβάνει
τήν έρμηνεία από τά κανάλια.

Μιά τέτοια έρμηνεία άκούσαμε λοιπόν από τά χείλη του κ.
Δήμα όταν του ζητήθηκε νά τοποθετηθεί στα όσα άποκάλυ-
ψαν οί Μητσοτάκης και Παπακωνσταντίνου, ότι δηλαδή οί
«3» άπειλήσαν νά ανατρέψουν τήν τότε κυβέρνηση, σέ περι-
πτωση πού δεχόταν συμβιβαστική όνομασία στις διαπραγμα-
τεύσεις τής Νέας Υόρκης. Καί άποφαινεται, πού λέτε, ό κύ-
ριος Δήμας ότι ή ευθύνη άνήκει έξ ολοκλήρου στον κ. Μητσο-

τάκη, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἦταν καὶ ὁ ὑπεύθυνος πρωθυπουργός, καὶ ἤθελε νὰ πράξει αὐτὸ πού ὁ ἴδιος θεωροῦσε ἐθνικὰ σωστό (ἀγνοώντας αὐτοὺς πού εἶχαν διαφορετικὴ ἄποψη). Θαυμάστε, ἀγαπητοί, ἄποψη πολιτικοῦ ἀνδρός: «Ἐσὺ φταῖς, καὶ ὄχι ἐγὼ πού σέ ὑπονόμευα, γιατί ἂν εἶχες σωστή ἄποψη, ὀφείλες νὰ τὴν ἀκολουθήσεις, ἀγνοώντας ἐμένα πού σέ ὑπονόμευα». Ἡ, γιὰ νὰ τὸ ἐμπλουτίσουμε καὶ λίγο: «Ὄφειλες, ὡς ὑπεύθυνος πού ἦσουν, νὰ τὴν ἀκολουθήσεις, ἀγνοώντας ἐμένα πού, ὡς ἀνεύθυνος πού ἦμουν, σέ ὑπονόμευα». Ὑπεύθυνος καὶ ἀνεύθυνος: πρόκειται βέβαια γιὰ ρόλους, ρόλους πολιτικῶν ἀνδρῶν ἢ ἄλλως πολιτικῶν θεατρῶν, πού λαμβάνουν μέρος στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ πολιτικὴ τελετουργία, πού θέλει τοὺς μὲν, λίγους, νὰ κυβερνοῦν ὑπεύθυνας, τοὺς δὲ ὑπόλοιπους νὰ ἀντιπολιτεύονται ἀνευθύνως.

Ἄλλὰ ἀκοῦστε καὶ τὴν ἕτερη ὑποκρισία τοῦ διερμηνέα τοῦ κ. Ἐβερτ: Ὅχι, λέει, δὲν ἀπειλήσαμε καὶ δὲν μποροῦσαμε νὰ εἶχαμε ἀπειλήσει μὲ ἀνατροπὴ τὸν κ. Μητσοτάκη, γιατί ἡ θέση τῆς Ν.Δ. ἦταν κρυστάλλινη, ἡ Κοινοβουλευτικὴ Ὁμάδα εἶχε ἀποφασίσει νὰ μὴν ὑπάρχει ἡ λέξη Μακεδονία στὴν —διεθνή προσθέτω ἐγὼ— ὄνομασία τοῦ γειτονικοῦ κράτους, κοντολογίς δὲν ὑπῆρχε θέμα. Ἀλήθεια, δὲν ὑπῆρχε θέμα; Καὶ ὅλοι ἐμεῖς πού γνωρίζαμε ὅτι καὶ μέσα στὴ Ν.Δ. ὑπῆρχε θέμα ἀλλὰ καὶ ὅτι γίνονταν διαπραγματεύσεις στὴ Νέα Ὑόρκη, θὰ πρέπει μήπως νὰ παραδεχθῶμε ὅτι κακῶς καταλάβαμε; Ἀλλὰ καὶ ἂν κακῶς καταλάβαμε, καὶ τὸ θέμα ἀνεφύη ἔξαφνα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ '93, τότε πού, πηγαίνοντας πιά στὶς ἐκλογές, ὁ Μητσοτάκης ἀποφασίσει νὰ θέσει τὸ θέμα ἐνώπιον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ξεκαθαρίζοντας ὅτι ἂν κερδίσει τίς ἐκλογές θὰ πάει γιὰ συμβιβασμό, τότε γιατί ὁ κατὰ δήλωσιν ἀνύποπτος κ. Δήμας δέχθηκε νὰ εἶναι ὑποψήφιος βουλευτῆς ἐνός τέτοιου κόμματος; Μά, θὰ μοῦ πεῖτε, ἂν δὲν ἦταν δὲν θὰ τὸν ρωτοῦσε κανεὶς σήμερα κι οὔτε θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναίρεσει ἀπὸ θέση ἰσχύος καὶ ἐξουσίας τὴν ἐθνικῶς ἐπιβλαβὴ θέση τῶν προκατόχων του, ὁπότε ξαναγυρίζουμε στὸ περί συνέπειας καὶ ἀσυνέπειας πού λέγαμε καὶ γιὰ τοὺς κυρίους Κακλαμάνη καὶ Σαμαρά.

Ἄλλὰ τί νὰ λέμε γιὰ τὸν Δήμα τώρα καὶ τὸν Ἐβερτ, ὅταν ὑπάρχει τὸ φαινόμενο τοῦ πρωτομάστορα στὴν ἀσυνέπεια, τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἄ. Παπανδρέου; Ὅλος ὁ κόσμος γνωρίζει ὅτι ἂν ὁ Ἄ. Παπανδρέου τὸ ἤθελε τὸ 1991 καὶ τὸ 1992, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅποτε ὁ κ. Παπανδρέου τὸ ἤθελε, τὸ Μακεδονικὸ μποροῦσε νὰ λυθεῖ μέσα σὲ ἕνα μῆνα. Τὸ 1991, τὸ 1992, τὸ 1993 ἦταν ὁ Παπανδρέου («Ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἀδιαπραγμάτευτη») πού διαμόρφωνε τὴν «ἐθνικὴ» γραμμὴ ἐμποδίζοντας κάθε ἐξέλιξη στὸ ζήτημα. Τὸ 1990 λοιπὸν ὁ Παπανδρέου «δὲν ἤθελε». Τὸ 1995, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν συζήτησιν στὴ Βουλὴ, θέλει. Καὶ τί ἄραγε ἄλλαξε (πέρα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του κατάστασιν, τὸ γεγονός δηλαδὴ ὅτι τότε ἦταν ἀρχηγός τῆς ἀντιπολίτευσης καὶ τώρα πρωθυπουργός τῆς χώρας, τοὺς «ρόλους» δηλαδὴ πού λέγαμε προηγουμένως) ἀνάμεσα στὸ '92 καὶ στὸ '95, πού ὑποχρέωσε τὸν «μεγάλου» καὶ «χαρισματικὸ» αὐτὸν ἡγέτη νὰ μεταβάλλει τὴ θέση του; Μήπως τάχατες ἔπαψε «τὸ ὄνομα νὰ εἶναι τὸ ὄχημα γιὰ μιὰ μελλοντικὴ διεκδίκηση», μήπως ἔπαψε «τὸ κρατίδιο αὐτὸ ἀπὸ μόνο του νὰ μὴν εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς ἀπειλήσει, ἀλλὰ νὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τρίτη δύναμη» καὶ λοιπὲς ἀντίστοιχες μπουρδες; Μήπως μεσολάδησε ἡ ἀλλαγὴ πλεύσης τοῦ κ. Ἀριστοβόουλου Μάνεση (ἐνός ἐκ τῶν τότε «6») πού ἐπέβαλε τὴν ἀλλαγὴ πλεύσης στὸν Ἄ. Παπανδρέου, ἢ μήπως, ἀντίστροφα, ἡ ἀλλαγὴ πλεύσης (ἢ ἡ ὁσμὴ τῆς) τοῦ κ. Ἄ. Παπανδρέου ἐπέβαλε τὴν ἐμπρόθεσμη ἀλλαγὴ πλεύσης τοῦ κ. Ἄρ. Μάνεση ὥστε (κάτι σάν τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας) νὰ βρισκόμαστε πάντα στὴν ἐμπροσθοφυλακὴ τῶν (ὀποιων) ἐξελίξεων (ἢ ἐμφαση στὸ ὀποιων);

Ἄλλὰ ἀφήσαμε τοὺς πολιτικούς καὶ πιάσαμε τοὺς συνταγματολόγους τώρα. Πίσω λοιπὸν στὸ θέμα μας: τί ἄλλαξε σ' αὐτὰ τὰ τρία χρόνια πέρα ἀπὸ τὴ διεθνή θέση τῆς χώρας, ἢ ὁποῖα κατρακύλησε στὸ χειρότερο σημεῖο πού θὰ μπορούσε νὰ βρισκεται, μὲ ἀποτέλεσμα πλέον νὰ ἀνακοινῶνουν οἱ Ἀμερικανοὶ τίς ἐξελίξεις στὶς ἐξωτερικὲς σχέσεις τῆς, μὲ ἀποτέλεσμα δηλαδὴ, γιὰ νὰ τὸ πούμε ὠμά, ἡ ἀπώλεια κύρους νὰ εἶναι τέτοια πού νὰ ἔχει ὀδηγήσει σὲ ἀπώλεια κυριαρχίας; Μήπως ἄραγε ὅλοι αὐτοὶ οἱ κύριοι πού προαναφέραμε εἶδαν τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸ, εἶδαν πού ὀδήγησαν τὸν τόπο τὰ καμώματά τους, οἱ «θέσεις» τους καὶ οἱ «ἀναλύσεις» τους, καὶ μεταβάλλουν πολιτικὸ σκεπτικὸ. Ὅχι, γιατί ἂν ἦταν ἔτσι, ὀφείλαν νὰ τὸ ἐξηγήσουν: «Κάπου κάναμε λάθος». Κατὰ τὴν ἀντίληψή τους, ὅμως οὐδέποτε ἔκαναν λάθος. Καὶ τότε πού ἔλεγαν ἄλλα σωστά μιλοῦσαν, καὶ τώρα πού λένε τὰ ἀντίθετα πάλι σωστά μιλοῦν. Σωστά γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους ἐννοεῖται, πού εἶναι καὶ τὸ μέλημα τῆς πολιτικῆς τους σκέψης, ἢ ἔγνοια πού κατακλύζει ὅλο τους τὸ νου: «Εἰς οἰωνὸς ἄριστος, ἀμύνεσθαι περὶ Τάκης», πού ἔλεγε κάποτε καὶ ὁ Μπόστ γιὰ κάποιον πολιτικὸ τὸν ὁποῖο δὲν θυμᾶμαι τώρα (μήπως ὁ Μακρῆς;) ἀλλὰ πού βεβαίως λεγόταν Τάκης.

Ὅχι κύριοι, ἀπλῶς ἄλλαξαν καὶ πάλι οἱ ρόλοι. Ἄν δηλαδὴ ὁ Παπανδρέου δὲν εἶχε τότε ἐκείνη τὴν ἄποψη πού ἦταν ἡ ἀντίθετη τῆς σημερινῆς του, δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ πρωθυπουργός, νὰ γίνῃ κάποιος τέλος πάντων, ὥστε ὄντας κάποιος νὰ μπορέσει ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ ἐφαρμόσει τὴν ἀντίθετη ἄποψη ἀπὸ ἐκείνη πού ἐξήγγειλε καὶ ἡ ὁποῖα τυγχάνει νὰ εἶναι καὶ ἡ σωστή. Καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει σημασία ἔχει ποιὸς ὑλοποιεῖ κάτι καὶ ὄχι τί εἶναι αὐτὸ πού ὑλοποιεῖ (ἰδίως γι' αὐτὸν πού ὑλοποιεῖ).

Ἀφήσαμε τελευταῖο τὸν κ. Κ. Μητσοτάκη. Ἐχει δίκιο ὁ κ. Δήμας καὶ ὅσοι σὲ συμπολίτευση καὶ ἀντιπολίτευση τοῦ λένε ὅτι αὐτὸς εἶναι ὑπεύθυνος, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐφαρμόξει αὐτὰ πού πίστευε καὶ ὄχι αὐτὰ πού ἐπέβαλλαν ὅσοι προσπαθοῦσαν νὰ τοῦ δάλουν τρικλοποδιές. Μόνο πού ἡ κατηγορία αὐτὴ στὸ στόμα τοῦ κ. Δήμα καὶ τῶν ὄσων τὴν ἐκστομίζουν σήμερα χάνει τὴν ἀξία τῆς, γίνεται ἀνυπόστατη. Ἄλλοι θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ τοῦ τὴν ἀπευθύνουν καὶ σ' αὐτοὺς θὰ πρέπει νὰ ἀπολογηθεῖ ὁ κ. Μητσοτάκης γιὰ τὸ γεγονός ὅτι ἂν ἄλλοι φάνηκαν ἀσυνεπῆς γιὰ νὰ γίνονταν πρωθυπουργοί, αὐτὸς φάνηκε ἀσυνεπῆς γιὰ νὰ μείνῃ πρωθυπουργός. Αὐτὰ — ἄσχετα ἂν τὸ ἐπιχειρήμα τοῦ Μητσοτάκη ὅτι δὲν ἔπρεπε ἐπ' οὐδενὶ νὰ γίνονταν ἐκλογές μὲ ἀντικείμενο τὸ Μακεδονικὸ (ἀκόμα θὰ τὸ πληρώναμε ἂν γινόταν κάτι τέτοιο) εἶναι σωστό.

* * *

«Δημοκρατία τῶν ἀπογοητευμένων πολιτῶν» ἀποκαλοῦν τὴν Ἑλλάδα τοῦ '95 Τὰ Νέα τῆς Δευτέρας (13.11) δημοσιεύοντας δημοσκόπησιν πού λέει ὅτι σήμερα μόλις τὸ 39% τοῦ κόσμου ἐνδιαφέρεται πολὺ ἢ ἀρκετὰ γιὰ τὴν πολιτικὴ, σὲ σχέση μὲ τὸ 56-60% κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ '80. Οἱ πολῖτες λοιπὸν δὲν ἐκνευρίζονται, ἀπλῶς στρέφουν τὰ νῶτα τους στὴν πολιτικὴ. Τῆς γυρνοῦν τὴν πλάτη, ἀδιαφοροῦν, ὅμως οὔτε πολεμοῦν, οὔτε προσπαθοῦν νὰ ἀλλάξουν κάτι μέσα στὴν πολιτικὴ. Ποιὸς ξέρει, ἴσως τὸ ἐνδιαφέρον τους κεντρίσει πρόσκαιρα μιὰ ἐνδεχόμενη ἀπόφασις τῆς Διημετρίας Λιανῆ νὰ ἀναμειχθεῖ σὲ ὅ, τι ὀνομάζεται δημόσιος βίος τῆς χώρας. Ἴσως τότε ἡ πολιτικὴ ξανακερδίσει τὴ χαμένη θέση τῆς στὸ τόπο τῆς τηλεθέας. Ἴσως καὶ νὰ καταφέρω νὰ ἐκνευριστῶ, ἀφοῦ θὰ πρόκειται γιὰ κάτι καινούργιο, μὴ συνηθισμένο. Πού θὰ πάει ὅμως, θὰ συνηθίσω...

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΙΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

του Θεόδωρου Κρητικού

Παρ' όλο που λίγο-πολύ όλοι συμφωνούν πώς πριν από την αναγγελία της βράβευσης για τό φετινό Νόμπελ ειρήνης ο Τζόζεφ Ρότμπλατ (Joseph Rotblat) και η αντιπυρηνική κίνηση Pugwash ήταν σχεδόν άγνωστοι στο ευρύ κοινό (στήν Ελλάδα τουλάχιστον τους γνωρίσαμε για πρώτη φορά), οί περισσότεροι, όταν άκουσαμε ή διαβάσαμε την είδηση, σίγουρα νιώσαμε συναισθήματα άνακούφισης και έλπίδας, αλλά και μία άδιόρατη διάθεση για μία πύο συστηματική διαμαρτυρία κατά των πυρηνικών έξοπλισμών. Άγγιζοντας ώστόσο συλλογικές ευαισθησίες, πού όμολογουμένως ή Greenpeace είχε καλλιεργήσει τόν τελευταίο καιρό μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο, ή νορδηγική επιτροπή του Νόμπελ μάς ύπενθύμισε φέτος τόν πολιτικό χαρακτήρα τής επιστημονικής γνώσης, αλλά και μάς παρότρυνε νά στοχαστούμε έπειγόντως γύρω από αυτόν.

Η έπιλογή του φυσικού Τζόζεφ Ρότμπλατ και τής ομάδας των συναδέλφων του πού συναποτελούν τήν αντιπυρηνική κίνηση Pugwash για τό φετινό Νόμπελ ειρήνης, εκτός από τό μάθημα των Νορβηγών πρός τήν «άλαζονική έξουσία» των Γάλλων, πού διέγνωσε ή έφημερίδα *Le Monde*, ενέχει και άλλους συμβολισμούς. Άναδεικνύει τόν σημερινό πρωταγωνιστικό ρόλο τής επιστήμης ώς έργαλείου ισχύος, αλλά και ώς πολιτιστικού έφοδίου για τήν αντιμετώπιση των σύγχρονων προβλημάτων. Σημειώτέον ότι, εκτός από τό Νόμπελ ειρήνης, άνάλογα κριτήρια χρησιμοποιήθηκαν και για τήν έπιλογή του Νόμπελ χημείας: Οί Σέρυοντ Ρόουλαντ (Sherwood Rowland), Μάριο Μολίνα (Mario Molina) και Πάλ Γκρουτσην (Paul Grutzen) βραβεύτηκαν φέτος για τήν άνακάλυψή τους σχετικά μέ τήν καταστροφή πού έπιφέρουν τά χημικά στό προστατευτικό στρώμα του όζοντος, επιστημονική άνακάλυψη πού, όπως ήδη γνωρίζουμε, κινητοποίησε για τή σύνταξη του Πρωτοκόλλου του Μόντρεαλ τό 1987, μέ στόχο τήν περιορισμένη χρήση των επικίνδυνων χημικών.

Η πολιτική διαχείριση τής επιστημονικής γνώσης, πού όλοκληρώθηκε στή διάρκεια του αιώνα μας μέ κορυφαία δραματική στιγμή τήν τραγωδία στή Χιροσίμα και τό Ναγκασάκι, έκανε πολλούς νά ταυτίζουν στή σκέψη τους τήν επιστήμη μέ τό ρόλο τής ώς έργαλείου ισχύος. Δέν διατάζουν μάλιστα με-

«Συγχώρεσε τόν τρόπο πού έζησα άδιάφορος—
συγχώρεσε τήν ντροπαλή, προφυλαγμένη άνάμειξή μου»

Σέημος Χήνυ
Τό νησί των σταθμών, VII
μετρφ. Παναγιώτης Ίωαννίδης

ρικοί νά άσκούν φιλοσοφική ή και κοινωνιολογική κριτική στήν επιστήμη, συγγέοντας προφανώς τή δυναμική τής επιστημονικής σκέψης μέ τήν πολιτική ιδιοποίηση τής επιστημονικής γνώσης.

Ώστόσο, δύσκολα θά μπορούσε νά επιχειρηματολογήσει κανείς σήμερα εναντίον του ρόλου τής επιστήμης ώς του έγκυρότερου δυνατού πολιτιστικού έφοδίου. Άκόμα δυσκολότερα θά μπορούσε κανείς νά άναζητήσει λύσεις σέ προβλήματα, των όποιων ή αντιμετώπιση προϋποθέτει άνάλογο γνωστικό ύπόβαθρο, κάπου άλλου εκτός του συναφούς επιστημονικού πεδίου. Έτσι, ή παρουσία τής επιστημονικής γνώσης στή σκέψη αλλά και στήν πράξη όσων άγωνιούν για τήν έπίλυση των σύγχρονων προβλημάτων καθίσταται ιδιαίτερα όρατή, και κατ' αυτό τόν τρόπο καθίσταται ιδιαίτερα έμφανής και ό πολιτικός τής χαρακτήρας.

Η φετινή έπιλογή τής επιτροπής για τό Νόμπελ ειρήνης έπιβεβαίωσε τίς παραπάνω σκέψεις, ενώ ή έμμονή τής γαλλικής κυβέρνησης στίς πυρηνικές δοκιμές διαδραμάτισε αντίστοιχο ρόλο. Ο Τζόζεφ Ρότμπλατ και ή κίνηση Pugwash βραβεύτηκαν για τίς «προσπάθειές τους νά περιορισθεί ό ρόλος των πυρηνικών όπλων στή διεθνή πολιτική», σύμφωνα μέ τήν έπίσημη άνακοίνωση τής επιτροπής, ενώ «τό ιδιαίτερο μήνυμα πρός τή Γαλλία», όπως ύπογράμμισε ό πρόεδρος τής επιτροπής Φράνσις Σέγερστεντ (Francis Sejersted), «είναι μία διαμαρτυρία εναντίον των πυρηνικών δοκιμών».

Η συνειδητοποίηση λοιπόν του πολιτικού χαρακτήρα τής επιστημονικής γνώσης και ή άνάλογη άφύπνιση των ειδικών προκύπτουν ώς διπλό μήνυμα από τή φετινή έπιβράβευση, ενώ ή άλαζονική (μάλλον παρά διπλωματική, όπως χαρακτηρίστηκε) άπάντηση τής γαλλικής κυβέρνησης στό μήνυμα αυτό τήν έξέθεσε για άλλη μία φορά στή διεθνή κοινή γνώμη. Έτσι, τά γνωστά έρωτήματα σχετικά μέ τόν δυζαντινό τρόπο, όπως σχολίασε ή έφημερίδα *The Guardian*, μέ τόν όποιο ή σχετική επιτροπή έπιλέγει συνήθως τά Νόμπελ ειρήνης, φέτος παραμερίστηκαν, καθώς όλοι άναρωτιόμασταν «άπό πού πήρε άραγε τό όνομά τής ή κίνηση Pugwash»; Και τότε έπανανακαλύψαμε τόν Μπέρτραντ Ράσελ.

Από τις πρώτες διαμαρτυρίες των επιστημόνων στο μανιφέστο Ράσελ-Αινστάιν

Προτού αναφερθούμε όμως στην καθοριστικής σημασίας διανοητική έπιρροή που άσκησε ο γνωστός φιλόσοφος στον φετινό νομπελίστα, έχει ιδιαίτερη σημασία να σκιαγραφήσουμε τις ιδιαίτερες συνθήκες μέσα στις οποίες συγκροτήθηκε η κριτική στάση του φυσικού, που διαμαρτυρήθηκε για την ατομική βόμβα προτού ακόμα κατασκευασθεί.

Ήδη από την πρώτη δεκαετία του 1940 ο νεαρός πρόσφυγας από την κατελημμένη από τους ναζί Πολωνία, καθώς εργαζόταν στο Πανεπιστήμιο του Λίβερπουλ, άρχισε να άνησχε για την ανάμειξη της φυσικής στις πολεμικές επιχειρήσεις. Με άφορμή τη φετινή επέτειο για τα πενήντα χρόνια από την τραγωδία της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι, όπου έχασαν τη ζωή τους περισσότεροι από διακόσιες χιλιάδες άνθρωποι, ο Τζόζεφ Ρότμπλατ θυμάται: «Για μένα, η απόφαση να έμπλακω στην κατασκευή της βόμβας είναι όδυνηρή, και για έναν χρόνο περίπου πάλευα με τη συνείδησή μου. Έν τέλει κατέληξα, όπως οι περισσότεροι από τους άλλους επιστήμονες, ότι έπρεπε να κατασκευάσουμε τη βόμβα, έτσι ώστε να μην χρησιμοποιηθεί. Η απειλή της δικής μας βόμβας θα απέτρεπε τους Γερμανούς από τό να χρησιμοποιήσουν τη δική τους». «Τότε φοβόμουν πως αν η Γερμανία κατασκεύαζε τη βόμβα, ο Χίτλερ δεν θα είχε κανέναν δισταγμό να τη χρησιμοποιήσει». Έτσι, οι τελευταίοι ένδοιασμοί νικήθηκαν, ενώ η έπιχειρηματολογία του τρόμου μόλις που είχε γεννηθεί.

Η συνείδηση βέβαια του Τζόζεφ Ρότμπλατ έπαυρυνούσε. Όταν ο Άμερικανός στρατηγός Λέσλυ Γκρόβς (Leslie Groves), έπικεφαλής του σχεδίου Μανχάταν, τον Μάρτιο του 1944 του άποκάληψε πως ο πραγματικός στόχος της βόμβας μετά τον πόλεμο ήταν οι Ρώσοι, ο τριανταπεντάχρονος επιστήμονας δεν δυσκολεύτηκε καθόλου να άποφασίσει. Ός μοναδικός φυσικός βέβαια που διαφώνησε και παραιτήθηκε από τό σχέδιο Μανχάταν τον Δεκέμβριο του 1944, ο Τζόζεφ Ρότμπλατ άναμενόμενο ήταν να κατηγορηθεί ως κατάσκοπος. Έξάλλου ακόμα και σήμερα ο Γάλλος βουλευτής Πιέρ Λελούς, γνωστός σύμβουλος για ζητήματα στρατηγικής του προέδρου Ζάκ Σιράκ, «τελειώς σκανδαλισμένος» από τη φετινή έπιλογή για τό Νόμπελ ειρήνης, δεν δίστασε να κατηγορήσει τά μέλη της ομάδας Pugwash ως «πρώην έργαλεία της σοβιετικής προπαγάνδας».

Όστόσο, ο Τζόζεφ Ρότμπλατ δεν ήταν ο μόνος επιστήμονας του οποίου οι φιλειρηνικές διαθέσεις και αντίληψεις κατά την περίοδο της κατασκευής της ατομικής βόμβας αντιμετώπιστηκαν με καχυποψία. Οι προσπάθειες του Δανού φυσικού Νίλς Μπόρ (Niels Bohr), ο οποίος τό 1922 τιμήθηκε με τό Νόμπελ φυσικής για τις έργασίες του σχετικά με τη δομή των ατόμων, άξίζει να μνημονευθούν. Κι αυτό διότι οι προσπάθειες του διακεκριμένου φυσικού να προσεγγίσει και να πείσει κορυφαίους πολιτικούς παράγοντες της Μεγάλης Βρετανίας και των Ένωμένων Πολιτειών για τους πιθανούς και δυνατούς κινδύνους από τη μονομερή έμμετάλλευση της ατομικής ένέργειας δεν έτυχαν καλύτερης άποδοχής.

Η συνάντηση του Νίλς Μπόρ με τον Ούινστον Τσώρτσιλ στις 16 Μαΐου 1944, παρουσία του προσωπικού επιστημονικού συμβούλου του δεύτερου, Λόρδου Κέργουελ (Cherwell), όχι μόνον δεν έπεισε για τις φιλειρηνικές προθέσεις και ιδέες του Δανού επιστήμονα, αλλά, αντίθετα, καλλιέργησε άνυπόστατες καχυποψίες. Έτσι, στο συνοπτικό μνημόνιο της κατ' ίδιαν συνάντησης των Ρούσβελτ και Τσώρτσιλ, στην κατοικία του πρώτου στο Χάιντ Πάρκ της Νέας Ύορκης, στις 18 Σεπτεμβρίου

της ίδιας χρονιάς, διαβάζουμε πως ένα από τά βασικά θέματα της συνάντησης ήταν και τό έξης: «Έπρεπε να διεξαχθούν έρευνες σχετικά με τις δραστηριότητες του καθηγητή Μπόρ και όφειλαν να γίνουν τά διαβήματα που θα έπιβεβαίωναν ότι δεν είναι υπεύθυνος για διαρροή πληροφοριών, ιδιαίτερα προς τους Ρώσους».

Οι προσωπικές παρεμβάσεις λοιπόν του διακεκριμένου φυσικού όχι μόνον δεν εισακούστηκαν, αλλά αντίθετα αντιμετώπιστηκαν με καχυποψία, όποτε δεν έμνε πιά παρά η δημοσιοποίηση των άποψεών του. Έτσι, πέντε μέρες μετά την καταστροφή της Χιροσίμα από τη βόμβα U235 (5 Αύγουστου 1945, 8:15 τό πρωί, τοπική ώρα), και δύο μέρες μετά την ίσοπέδωση του Ναγκασάκι από τη βόμβα πλουτωνίου (9 Αύγουστου, 11:02 τό πρωί, τοπική ώρα), στις 11 Αύγουστου του 1945, ο Νίλς Μπόρ σε άρθρο του στους Times του Λονδίνου, κάτω από τον χαρακτηριστικό τίτλο «Επιστήμη και πολιτισμός», εκφράζει δημόσια τις άνησυχίες του, έπισημαίνοντας συγχρόνως τά άπαραίτητα μέτρα που όφειλαν να ληφθούν: «Κανένας έλεγχος δεν μπορεί να είναι άποτελεσματικός χωρίς την έλεύθερη πρόσβαση σε όλόκληρη την επιστημονική πληροφορηση και την παραχώρηση της εύκαιρίας για διεθνή επίδλεψη όλων των έπιχειρήσεων που, δίχως διευθέτηση, ενδέχεται να άποδοούν πηγή μεγάλης καταστροφής».

Έκτός όμως από τις προτάσεις του Νίλς Μπόρ, έχει ιδιαίτερη σημασία να αναφέρουμε και τις αντίστοιχες πρωτοβουλίες άλλων συναδέλφων του, οι οποίες, αν και παρέμειναν γράμμα κενό, συνεισέφεραν με τον τρόπο τους στη διαμόρφωση μιās άυτοκριτικής στάσης στο έσωτερικό της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας, ήδη από την περίοδο της κατασκευής της πρώτης ατομικής βόμβας. Είναι χαρακτηριστική, παραδείγματος χάριν, η πρόταση μιās ομάδας φυσικών, οι όποιοι με έπικεφαλής τους Λέο Ζίλαρντ (Leo Szilard) και Εϋγένιο Ραμπίνοβιτς (Eugene Rabinowitch) συνέταξαν, τό 1944, μιιά μελέτη γνωστή ως Franck Report. Στη μελέτη αυτή, εκτός από τά βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα προβλήματα από την κατασκευή της ατομικής βόμβας, οι φυσικοί προτείνουν ως έναλλακτικό στόχο της βόμβας, αντί για την προγραμματισμένη

κατοικήσιμη περιοχή της Ίαπωνίας, μιά ακατοίκητη Ιαπωνική έκταση, ώστε να πεισθούν κατ' αυτό τον τρόπο οι ηγέτες της Ίαπωνίας για την καταστροφική δεινότητα του νέου όπλου. Για άλλη μιά φορά, όμως, οι φυσικοί διαπίστωναν ότι η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία δεν δέχονται συμβουλές από ειρηνιστές επιστήμονες.

Παρ' όλ' αυτά, η μάλλον χάριν αυτών των εξελίξεων ή συλλογική διαμαρτυρία των επιστημόνων μόλις πού άρχισε. Η υπογραφή του Τζόζεφ Ρότμπλατ, ανάμεσα στις υπογραφές των έντεκα επιστημόνων που συνυπέγραψαν τό μανιφέστο πού κυκλοφόρησε στό Λονδίνο στις 9 Ίουλίου του 1945 και έγινε γνωστό ως μανιφέστο Ράσελ-Ίαιιστάιν, μαρτυρεί τό πρώιμο συλλογικό ενδιαφέρον των επιστημόνων για τίς επιλογές του φετινού νομπελίστα της ειρήνης. «Στήν περίπτωση αυτή δεν μιλάμε ως μέλη κάποιου έθνους, κάποιας ήπειρου ή κάποιου δόγματος, αλλά ως ανθρώπινα όντα, μέλη του ανθρώπινου είδους, του όποιου ή συνέχιση της ύπαρξης τίθεται έν αμφιβολία...», διακηρύσσουν μαζί μέ τούς Ράσελ και Ίαιιστάιν ένένα ακόμα επιστήμονες από έξι χώρες.

Τό μανιφέστο βέβαια ήταν ή αρχή. Ο Άλβέρτος Ίαιιστάιν λίγες ώρες μετά την υπογραφή του πέθανε, όμως ο Μπέρτραντ Ράσελ και ο Τζόζεφ Ρότμπλατ ανάλαβδαν πρωτοβουλίες για συλλογική δραστηριότητα, προσκαλώντας συναδέλφους τους από όλο τον κόσμο. Έμενε μόνο να λυθεί τό πρόβλημα της οικονομικής ύποστήριξης για τίς στοιχειώδεις ανάγκες της συλλογικής έργασίας των επιστημόνων, πού άποφάσισαν να έργασθούν για την ειρήνη. Ο Μπέρτραντ Ράσελ, όμως, έδειξε ότι δεν ξέρει μόνον να φιλοσοφεί. Κατάφερε να πείσει έναν Καναδό όνόματι Κύρους Ήτον (Cyrgus Eaton), ό όποιος άργότερα απέκτησε άμερικανική ύπηκοότητα και έγινε ένας από τούς πλουσιότερους άντρες των Ήνωμένων Πολιτειών, να χρηματοδοτήσει τό κίνημα του πυρηνικού άφοπλισμού πού προετοιμαζαν οι επιστήμονες. Έτσι, ό Κύρους Ήτον ανέλαβε να χρηματοδοτήσει μιά σειρά από επιστημονικά συνέδρια πού πρότεινε ο Ράσελ, θέτοντας συγχρόνως δύο όρους: Ή πρώτη επιστημονική συνάντηση να γίνει στήν πατρίδα του, τή Νέα Σκωτία του Καναδά, και να υιοθετηθεί τό όνομα του χωριού του, «Pugwash».

Ή σχέση επιστήμης και πολιτικής στή σκέψη του Μπέρτραντ Ράσελ

Οί είκοσι δύο διακεκριμένοι επιστήμονες πού συγκεντρώθηκαν από δέκα διαφορετικές χώρες στό ψαροχώρι Pugwash της Νέας Σκωτίας του Καναδά, τον Ίούλιο του 1957, προκειμένου να συζητήσουν για την ειρηνιστική αξιοποίηση της επιστημονικής γνώσης, όφειλαν στον Μπέρτραντ Ράσελ κάτι περισσότερο από την πρωτοβουλία της όργάνωσης. Του όφειλαν κυρίως τή συστηματική προσπάθεια για διερεύνηση της σχέσης της επιστημονικής γνώσης μέ την κοινωνία, διερεύνηση πού δεν άργησε να τον όδηγήσει στή συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας για αυτοκριτική στήν επιστήμη.

Τό πολύπλευρο συγγραφικό έργο του μεγάλου Βρετανού επιστήμονα, στοχαστή και φιλοσόφου δεν είναι τόσο γνωστό γι' αυτή τή διάσταση της σκέψης του. Αν όμως θελήσουμε να άνιχνεύσουμε τή διάσταση αυτή, δεν έχουμε παρά να σταθούμε σε μιά σειρά διαλέξεων πού έδωσε στο Ruskín College της Όξφόρδης, τρεις από τίς όποιες έδωσε αναληφθήκαν στο Columbia University της Νέας Ύόρκης, καθώς και σε μιά διάλεξη πού δό-

θηκε στή Royal Society of Medicine του Λονδίνου. Οί διαλέξεις αυτές συστηματοποιούν μέ τον καλύτερο τρόπο τίς ιδέες και τά έπιχειρήματα του Ράσελ για τή σχέση της επιστήμης μέ την κοινωνία, ένώ ή ένιαία τους δημοσίευση τό 1952, τρία χρόνια δηλαδή πριν από την παρουσίαση του Μανιφέστου Ράσελ-Ίαιιστάιν, σαφώς προημνεί, αλλά και θεωρητικοποιεί τίς πρωτοβουλίες των επιστημόνων για άντιπολεμική αξιοποίηση της επιστημονικής γνώσης.

Παρ' όλο τον κίνδυνο πού ένέχει κάθε άπόπειρα να άπομώσουμε μιά μόνο διάσταση από τή συνολική σκέψη ενός στοχαστή, άπόπειρα πού πρέπει να όμολογήσουμε ότι δεν είναι σπάνια στις μέρες μας πού στριμώνχονται όπως όπως οι ρήσεις γνωστών διανοητών για να έξαχθούν άδασάνιστα συμπεράσματα, δικαιούμαστε, νομίζω, να άνιχνεύσουμε τίς άπόψεις του Μπέρτραντ Ράσελ για τή σχέση επιστήμης και πολιτικής στις διαλέξεις αυτές, και να άναζητήσουμε εκεί την πρώτη μεταπολεμική θεωρητική άπόπειρα για διαμόρφωση αυτοκριτικής συνείδησης στήν επιστήμη. Έξάλλου και ή σειρά των επί μέρους θεμάτων μέ την όποία επιλέγει να προσεγγίσει τή σχέση επιστήμης και κοινωνίας ο Βρετανός στοχαστής στή σχετική έκδοση (χρησιμοποιώ την άνατύπωση του όικου Routledge, 1994) μαρτυρεί τή συστηματική του προσπάθεια στο δίβλίο αυτό να έντάξει ιστορικά την επιστημονική γνώση και τίς ποικίλες έφαρμογές της σε έναν κόσμο πού διαρκώς εξελίσσεται, μέσω κυρίως της σχέσης της επιστήμης μέ την πολιτική: «Ήπιστήμη και παράδοση», «Γενικά άποτελέσματα της επιστημονικής τεχνικής», «Ή επιστημονική τεχνική σε μιά όλιγαρχία», «Δημοκρατία και επιστημονική τεχνική», «Ήπιστήμη και πόλεμος», «Ήπιστήμη και άξίες», «Δύναται μιά επιστημονική κοινωνία να είναι σταθερή».

Έμφανώς έπηρεασμένος από την πρόσφατη τραγωδία στή Χιροσίμα και τό Ναγκασάκι, ο Ράσελ παραδέχεται ότι «ή άτομική βόμβα έκανε πολλούς στή διάρκεια των πέντε τελευταίων χρόνων |βρισκόμαστε στο 1952| να πιστεύουν ότι ή επιστημονική τεχνική ίσως φθάσει πολύ μακριά». Ός ευαισθητοποιημένος λοιπόν άποδέκτης των ιδεών και των συναισθημάτων πού επικρατούσαν στον εύρύτερο περίγυρο σχετικά μέ τον μελλοντικό ρόλο της εξελισσόμενης επιστημονικής γνώσης, ο Ράσελ άναλαμβάνει να παρακολουθήσει την ιστορική διαδρομή της κοινωνικής παρουσίας της επιστήμης, μέ στόχο πρόδηλα άξιολογικό.

Ή πρόθεση του συγγραφέα άποτυπώνεται άνάγλυφα και στο σχεδιάγραμμα της προσέγγισης, τό όποιο προοιδαζει τον άναγνώστη από την πρώτη κιόλας στιγμή. Κατ' αρχήν ο συγγραφέας σημειώνει ότι προτίθεται να άναπτύξει τίς καθαρώς διανοητικές έπιτεύξεις της επιστήμης, πού διέλυσαν παραδοσιακές πεποιθήσεις και προκαταλήψεις, όπως ήταν ή μαγεία. Στή συνέχεια σκοπεύει να σκιαγραφήσει τίς έπιτεύξεις των έφαρμοσμένων επιστημών, για τίς όποιες ο Ράσελ χρησιμοποιεί τον όρο «επιστημονική τεχνική», δίνοντας έμφαση στήν περίοδο μετά τή Βιομηχανική Έπανασταση. Καί τέλος, ο Βρετανός στοχαστής δηλώνει τό ενδιαφέρον του να έπικεντρωθεί στή φιλοσοφία πού άνακύπτει από τον θρίαμβο των επιστημών, έπισημαίνοντας ότι, αν παραμείνει άκριτος ο θρίαμβος αυτός, είναι πιθανό να έμπνεύσει για παραλογισμούς πού ένδέχεται να όδηγήσουν σε μεγάλες καταστροφές.

Ή κριτική πρόθεση λοιπόν του Ράσελ άπέναντι στήν όποια ιδιοποίηση της επιστήμης καθίσταται ιδιαίτερα έμφανής, ένώ οι άναλύσεις αυτές προημνούν ήδη τό μανιφέστο Ράσελ-Ίαιιστάιν. Αφού προσδιορίζονται τά βασικά χαρακτηριστικά του μηχανιστικού κοσμοειδώλου πού διαμόρφωσε ή επιστήμη των Νέων Χρόνων (ή παρατήρηση έναντι της άυθεντίας,

η αυτονομία του φυσικού κόσμου, η εκθρόνιση του σκοπού, η θέση του ανθρώπου μέσα στο σύμπαν), ο Ράσελ σπεύδει να επισημάνει ότι ήδη από την εποχή των Αράβων η επιστήμη επιτελεί δύο λειτουργίες: Μας καθιστά ικανούς να γνωρίζουμε πράγματα, αλλά και να κάνουμε πράγματα. Όσο για την αναμφισβήτητη αίσθηση της ένδυναμωσης της ανθρώπινης ισχύος μέσω της επιστήμης, ο Ράσελ διευκρινίζει ότι αυτή όφειλεται στην επιστήμη ως τεχνική, παρά στην επιστήμη ως φιλοσοφία.

Ο διαχωρισμός αυτός επιτρέπει στον Μπέρτραντ Ράσελ να παρακολουθήσει τις βασικότερες κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις από τη Βιομηχανική Έπανάσταση σε Δύση και Ανατολή, χωρίς να εμπλέκει κατ' αυτόν τον τρόπο τη δυναμική της επιστημονικής σκέψης. Θεωρώντας ότι η υπερσυγκέντρωση της ισχύος και η συνακόλουθη καλύτερη διαχείρισή της συνιστά το σημαντικότερο αποτέλεσμα από την ευρύτερη διάδοση των επιστημών, ο Βρετανός στοχαστής άνιχνεύει κατ' αυτόν τον τρόπο τη σχέση της επιστήμης με την πολιτική. Η σχέση αυτή δεν αποτυπώνεται ανάγλυφα στο οργανολογικό τρίτο κεφάλαιο, που αναφέρεται στην ιδιοποίηση της επιστημονικής γνώσης από τις ολιγαρχίες (των πλουσίων που αποκλείουν τους φτωχούς, των προτεσταντών που αποκλείουν τους καθολικούς, των αριστοκρατών που αποκλείουν τους πληθείς, των λευκών που αποκλείουν τους έγχρωμους, των ανδρών που αποκλείουν τις γυναίκες ή των μελών ενός κόμματος που αποκλείουν τους υπόλοιπους).

Η χειραγώγηση και ο πλήρης έλεγχος της κοινής γνώμης συνιστούν το αποκορύφωμα της επιστημονικοποίησης των σύγχρονων κοινωνιών, ενώ η επερχόμενη επιστημονική δικτατορία, κατά των Ράσελ, δεν αφήνει κανένα περιθώριο για αντιστάσεις. Ωστόσο, ο Ράσελ αναγνωρίζει πού και πού ότι παρασύρεται από τους επιβάτες που γέννησαν οι δύο δόμνες, των οποίων η κατασκευή θά ήταν αδύνατη δίχως την επιστράτευση και τη συνεργασία των καλύτερων επιστημόνων της εποχής, και κατ' αυτόν τον τρόπο ξεχνάει το αναμφισβήτητο κοινωνικό όφελος από την ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης. Κυρίως όμως αναγνωρίζει ότι εν τέλει υπάρχει τρόπος να διαφύγουμε συλλογικά τον διαφιλονικούμενο κίνδυνο του να μετατραπούμε σε γρανάζια μιας τεράστιας μηχανής, που κατασκεύασαν πολιτικές έλίτ και επιστήμονες. Και ο τρόπος αυτός δεν είναι άλλος από την πολιτική.

Ο Μπέρτραντ Ράσελ, πρόδηλα φορτισμένος από την τραγωδία της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι, διάζεται σε μερικά σημεία της ανάλυσης του να υπερτονίζει την υπευθυνότητα της επιστήμης για τα δεινά σε Δύση και Ανατολή. Θεωρώντας τον υπερσυγκεντρωτισμό, αλλά και τον πολλαπλασιασμό της ισχύος μερικές φορές ως άπλη συνέπεια της επιστημονικής ανάπτυξης, παραδέχεται ότι τα φαινόμενα αυτά κατά βάση προκύπτουν από την πολιτική διαχείριση της επιστημονικής γνώσης, δηλαδή εν τέλει από την πολιτική.

Αν όμως η καθοριστικής σημασίας πολιτική παράμετρος υποτονεί σε μερικά σημεία της ιστορικής του ανάλυσης, οι μετέπειτα πρωτοδουλίες του Μπέρτραντ Ράσελ σχετικά με την κοινωνική και πολιτική ευαισθητοποίηση καθώς και την ενεργό δράση των ίδιων των επιστημόνων, τις οποίες ήδη αναφέραμε, δεν είναι οι μόνες που μαρτυρούν ότι εν τέλει ο Βρετανός στοχαστής στήριζε τις ελπίδες του στη δύναμη του πολιτικού λόγου. Προτείνοντας την όσο γίνεται δημοκρατικότερη διευθέτηση για ζητήματα που αφορούν την πολιτική διαχείριση της επιστημονικής γνώσης, ο Ράσελ καλούσε αγωνιωδώς να ληφθούν στα έπομένα πενήντα χρόνια ξεκάθαρες επιλογές

ανάμεσα στο λόγο και στο θάνατο.

Η πρόβλεψή του, λίγο πριν πεθάνει, πώς το όνομα του Τζόζεφ Ρότμπλατ κάποτε θα τιμηθεί, επιβεβαιώθηκε. Όσο για τις άνησυχίες του σχετικά με τις μελλοντικές επιλογές θανάτου των ανθρώπων, εξακολουθούν να επαναλαμβάνονται δρμύτερες στις σύγχρονες αναλύσεις των ειδικών. Άρχει να διαβάσουμε την έκθεση που συνέταξε πρόσφατα η Διεθνής Επιτροπή για τις Μεταβολές του Κλίματος, που τελεί υπό την αιγίδα του πενήνταχρονου φέτος ΟΗΕ, για να αντιληφθούμε το μέγεθος των οικολογικών καταστροφών, τις οποίες προβλέπεται ότι θα επιφέρει στη διάρκεια του αιώνα που έρχεται η αύξηση της θερμοκρασίας στον πλανήτη μας.

* * *

Η πολιτική διαχείριση της επιστημονικής γνώσης από τις προηγούμενες κοινωνίες στη διάρκεια του αιώνα μας είναι προφανές ότι χρειάστηκε τη συνεργασία των επιστημόνων. Η κριτική συνείδηση όμως, που αναπτύχθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο στο έσωτερικό της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας, αναζήτησε και εξακολουθεί να αναζητά τρόπους, προκειμένου να πείσει έμπρακτα ότι η επιστήμη δεν πρέπει να εκλαμβάνεται αποκλειστικά και μόνο ως εργαλείο ισχύος.

«Η επιστήμη δεν θα μπορέσει να γίνει μία σημαντική πολιτιστική δύναμη, παρά μόνον αν βοηθήσει τις κοινωνίες να περάσουν σε μία άλλη εποχή, αποκτώντας τη διάσταση μιας κριτικής πρότασης, που αντιστέκεται σε κάθε μορφής ύποταξη», υποστηρίζουν οι Πιέρ Ζυγκιέν, Πένυ Κάμπ, Βίλφριντ Τεκάμπερ, Κάρλος Άντούνες, Ίζαμπέλ Στένγκερς και Φρήντερ Όττο Βόλφ, συντάσσοντας το *Μανιφέστο των Οικολογιστών* (La Decouverte 1990, *Η Έποχή* 1991), και εμείς δεν έχουμε κανένα λόγο να διαφωνήσουμε.

ΜΙΑ ΠΟΛΥΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΩΣ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ της ανθρώπινης εμπειρίας, η γλώσσα είναι το κατ' εξοχήν αντικείμενο που επιζητεί και επιβάλλει μια διεπιστημονική προσέγγιση. Η Βιολογία, η Γλωσσολογία, η Ψυχολογία, η Φιλοσοφία, η Παιδαγωγική, η Θεωρία της Λογοτεχνίας, αλλά επίσης η Φυσική και τα Μαθηματικά είναι μερικές από τις επιστήμες που έχουν κάτι να πουν για το φαινόμενο της γλώσσας. Σε τούτο τον τόμο -πρόϊον ενός τριήμερου συμπόσιου που οργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Πατρών-

επιστήμονες απ' όλες αυτές τις ειδικότητες καταθέτουν τις απόψεις τους, συμβάλλοντας έτσι στην έναρξη ενός πολυεπιστημονικού διαλόγου που απευθύνεται όχι μόνο στους ειδικούς αλλά και το ευρύτερο μορφωμένο κοινό.

Με άρθρα τους συμμετέχουν οι: Ηλίας Κούβελος, Μάριος Μαρκίδης, Κ. Δ. Πάρποδας, Ιωάννης Προμπονάς, Αυγ. Μπαγιόνας, Χρ. Χαραλαμπάκης, Σ. Α. Σκαρτσής, Μ. Γ. Μεραικλής, Μαριάννα Κονδύλη, Θανάσης Νάκας, Γιώργος Γραμματικάκης, Ευτύχης Παπαδοπετράκης, Κ. Η. Σύρος, Κ. Α. Δρόσος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ: Μάνης 5, Τ.Κ. 106 81 Τηλ. 3818372, Fax: 3301583

Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΟΥ ΤΟΝ ΕΛΕΓΑΝ ΠΕΤΡΟ...

του Φίλιππου Ήλιου

Πνώρισα τόν Πέτρο στους Άμπελόκηπους, γραμματέα ή διαφωτιστή του τομέα της ΕΠΟΝ, τό 1946. Άργότερα έμαθα ότι τόν είχαν στείλει εκεί γιατί τούς είχε τρελάνει, όλους, στην καθοδήγηση της ΕΠΟΝ της Άθήνας, μέ τό χείμαρρο και τίς χίμαιρες τών όνειρων και τών προτάσεων, και τό γαϊδουρινό πείσμα του νά θέλει τά όνειρα νά γίνουν πραγματικότητες και νά ένσωματωθούν στους σχεδιασμούς και τά «πλάνα» της καθημερινής έποניתικής δουλειάς: τόν είχαν στείλει στή βάση, όπως έλεγαν τότε και άργότερα, γιά νά προσγειωθεί στίς πραγματικότητες τών άναγκών και τών δυνατοτήτων, και νά μάθει νά έλέγχει τίς όνειροφαντασίες του. Φαίνεται πώς αυτή δέν είταν ούτε ή πρώτη, ούτε ή μόνη φορά. Καί, πάντως, ό Πέτρος δέν θέλησε νά καταλάβει τό μάθημα.

Ό πρακτικισμός τών έπαναστατών είχε άρχισι νά γίνεται ό στενός κορσές πού συμπιζε τά όράματα και τίς δημιουργικότητες πού γεννούσε ή ιδέα της επανάστασης. Καί ό Πέτρος της ΕΠΟΝ, πού άργότερα έμαθα πώς τόν έλεγαν Δημήτρη Δεσποτίδη, δέν μπόρεσε ποτέ νά συμβιδιαστεί και νά συμφιλιωθεί μέ τήν ιδέα ότι ή επανάσταση θά μπορούσε νά είναι μιά νέα ρουτίνα και οι επαναστάτες διεκπεραιωτές πρακτικών υποθέσεων. Ό ίδιος είναι, νομίζω, εκείνος πού έπλασε, άργότερα, τό νεολογισμό «επαναστατική εργασιοθεραπεία», γιά νά χλευάσει και νά στηλιτεύσει τίς έγγενείς έκτροπές από τή συλλογική δημιουργικότητα, πού έπιτυγχάνονταν μέσα από έναν καταγιγισμό πρακτικών καθηκόντων, τά όποια, σοφά μεθοδευμένα, δέν άφηναν περιθώρια χρόνου γιά σκέψη, κριτική σκέψη, σ' εκείνους πού είχαν άφιερώσει τή ζωή τους στην προσπάθεια νά αλλάξουν τόν κόσμο. Καί σέ όσους τούς άκολουθούσαν.

Τό κείμενο δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στό περιοδικό *Ή λέξη*, τ. 129, Σεπτ. - Οκτ. 1995

Ό Δημήτρης Δεσποτίδης έμεινε, ως τό τέλος, τό μικρό τέλος, ό άνθρωπος τών όνειρων, της έμπνευσης, τών μεγαλεπήβολων σχεδίων και της πιο ξεφρενης δημιουργικής — και κάποτε άναποτελεσματικής — φαντασίας. Ένταγμένος από τά νεανικά του χρόνια στό οργανωμένο κομμουνιστικό κίνημα, καλλιέργησε, όσο κανείς άλλος πνευματικός άνθρωπος της γενιάς του, τό ιδανικό της άνώδυμης προσφοράς και της συλλογικής δημιουργίας. Κι ενώ είταν άνθρωπος προικισμένος, μέ σπάνια παιδεία και ευρύτατους πνευματικούς όρίζοντες, προτίμησε τόν άφανή, αλλά τόσο ουσιαστικό και πολυσήμαντο, στά χρόνια του, ρόλο του οργανωτή της κουλτούρας, του «διαφωτιστή», πού διαμόρφωνε πλαίσια και προϋποθέσεις γιά τήν άνθηση της συλλογικής προσπάθειας της άριστερης διάνοησης και της προοδευτικής λογισύνης. Καί από τή θέση αυτή μπόρεσε νά παρέμβει μέ τρόπους ουσιαστικούς γιά τή διαμόρφωση ενός νέου προσώπου της πνευματικής Άριστεράς, μέ νέους προβληματισμούς και νέους όρίζοντες. Άλλά και μέ τό σεβασμό μιάς παράδοσης πού, τελικά, λειτουργήσε ως τροχόπέδη και όδήγησε σέ άδιέξοδα και στή νέα εποχή της γενικευμένης άπελπισίας.

Ή ζωή του δέν είταν εύκολη. Έξησε κι αυτός τήν παράδοση κανονικότητας της ζωής τών αγωνιστών: έκτοπίσεις, παρανομίες, Μακρόνησο, βασανιστήρια, στρατοδικεία, φυλακές και ξανά έκτοπίσεις. Ό Δεσποτίδης τά γνώρισε όλ' αυτά, και τά είχε άποδεχθεί ως φυσική συνέπεια τών επιλογών πού είχε κάνει από τά φοιτητικά του χρόνια, όταν, στή περίοδο της Κατοχής, έγκατέλειψε τίς σπουδές του, γιά νά άφιερώσει τίς δυνάμεις του και τή ζωή του στόν άπελευθερωτικό άγώνα και, μέσα άπ' αυτόν, νά συνδεθεί διά βίου μέ τό έλληνικό κομμουνιστικό κίνημα και τά όράματά του. Στά χρόνια του έμφυλίου πολέμου βασανίστηκε άπάνθρωπα στην Άσφάλεια και, λίγο καιρό μετά, στή Μακρόνησο, όπου μεταφέρθηκε ως ύπόδικος,

Έξοριστος στην Ίκαρία, τό 1947 (καθιστός στό κέντρο)

χτυπήθηκε δάναυσα, στόν αὐχένα, ἀπό τό ρόπαλο ἑνός ἀφιονισμένου ἀλφαμίτη, μέ ἀποτέλεσμα νά μείνει γιά πολλούς μήνες τυφλός καί παράλυτος. Ἴσως στόν τραυματισμό αὐτόν νά ὀφείλει τελικά τή ζωή του: στό στρατοδικεῖο, ὅπου τόν μετέφεραν μέ φορεῖο γιατί δέν μποροῦσε νά σταθεῖ ὄρθιος, οἱ στρατοδίκες, ἐπηρεασμένοι ἀπό τήν κατάστασή του, τόν καταδίκασαν σέ θάνατο μέ ψήφους τρεῖς ἔναντι δύο, πράγμα πού, κατά κανόνα καί ἰδιαίτερα στήν περιοχή τῆς Ἀθήνας, σήμαινε ὅτι ὁ κατάδικος μποροῦσε νά ἀποφύγει τήν ἐκτέλεση. Ὁ Δεσποτίδης ἔζησε, μέ τόν καιρό ἔγινε καλά, στίς φυλακές, ἀλλά οἱ συνέπειες τοῦ τραυματισμοῦ του στή Μακρόνησο τόν ταλαιπωροῦσαν; μέ ὀδυνηρό τρόπο, ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς του. Καί, φυσικά, δέν μίλησε ποτέ γιά τά ὅσα εἶχε ὑποστεί καί ὑποφέρει στά δύσκολα χρόνια τῶν κατατρεγμῶν. Ὅσα μάθαμε κι ὅσα μαθεύτηκαν γι' αὐτή τήν περίοδο τῆς ζωῆς του, τά πληροφορηθήκαμε ἀπό τρίτους πού εἶχαν ζήσει μαζί του στίς φυλακές καί τά στρατόπεδα: δέν συνήθιζαν οἱ ἄνθρωποι τῆς γενιάς τοῦ Δεσποτίδη νά μιλοῦν καί νά ἐπαίρονται γιά τά βασανιστήρια πού εἶχαν ὑποστεί καί γιά τήν ἀντοχή τους στά βασανιστήρια. Καί δέν εἶταν στούς τρόπους τους ἡ ἔξαργύρωση τῆς θυσίας.

Καί στά χρόνια τῆς Κατοχῆς, στήν ΕΠΟΝ, καί στό σύντομο διάστημα πού μεσολάβησε ὡς τόν ἐμφύλιο πόλεμο — ἐμφυλωτής, κυρίως, τότε, τῆς ομάδας τῶν νέων διανοουμένων, ἀπό τήν ὁποία ἀναδείχτηκαν μερικά ἀπό τά σημαντικότερα ὀνόματα τῆς ἐλληνικῆς διανόησης —, στίς φυλακές ἀργότερα, καί ἐλεύθερος, ἐπιτέλους, στήν Ἀθήνα τῆς δεκαετίας τοῦ '60, πάντα στρατευμένος στίς κομματικές ὀργανώσεις τῆς Ἀριστερᾶς, μόνιμο στέλεχος στά κεντρικά ἐπιτελεῖα τῆς διαφώτισης, μέ ἕνα εὐρύτατο πλέγμα σχέσεων καί ἐπιρροῶν στόν πνευματικό κόσμο, ὁ Δημήτρης Δεσποτίδης ἀκτινοβολοῦσε πνευματικότητα καί αισιοδοξία, μέ μιᾶ ἐξηγηματικότητα πού ἀνατά-

ραζε τίς ἐδραιωμένες συνήθειες καί τά βολικά στερεότυπα καί κέντριζε τίς ἀνησυχίες καί τούς κάθε λογῆς προβληματισμούς.

Ἐγινε ἔτσι, γιά μεγάλο διάστημα καί σέ κρίσιμες στιγμές, ὁ πόλος ἔλξης τῆς πνευματικῆς Ἀριστερᾶς καί σημεῖο ἀναφορᾶς φίλων καί ἀντιπάλων. Ὁργανωτής καί ἐμφυλωτής, ἐντυπωσίαζε μέ τίς γνώσεις του, μάγευε μέ τόν πλούσιο λόγο του, πού κι αὐτός σάν νά μήν ἔφτανε γιά νά στηρίξει τόν πλοῦτο τῶν ιδεῶν καί τῶν ἐφευρημάτων του.

Καί εἶχε αὐτό τό μοναδικό χάρισμα, πού δέν νομίζω νά τό ἔχω συναντήσει σέ ἄλλον ἄνθρωπο, ἀπ' ὅσους ἔχω γνωρίσει στή ζωή μου, νά συναρπάξει καί νά ἐμπνέει, νά σαγηνεύει καί νά πείθει, νά γονιμοποιεῖ τή σκέψη καί τή φαντασία τοῦ ἄλλου, μέ τρόπους πού ὀδηγοῦσαν στίς πιό δημιουργικές ὑπερβάσεις. Εἶχε τό μυστικό χάρισμα νά κάνει τούς ἄνθρώπους μέ τούς ὁποίους διασταυρωνόταν, καί μέ τούς ὁποίους ἐπεδίωκε νά διασταυρωθεῖ, νά ὑπερβαίνουν τόν ἑαυτό τους καί τίς δυνατότητές τους, μερικές φορές καί τίς δυνατότητές τους, μέσα σέ ἕνα συντροφικό κλίμα ἐντάσεων καί δημιουργικότητας, πού μόνο ἐκεῖνος ἤξερε νά καλλιεργεῖ, μέ ἀχαλίνωτη φαντασία καί ὑπολογισμένη φρόνηση ἐμπειροῦ ψυχαγωγοῦ.

Μιλῶ, τώρα πιά, γιά «ἄνθρωπους τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν», πού κατά κανόνα ἦταν νέοι καί στά πρῶτα τους δῆματα — χωρίς νά λείπουν καί οἱ πρεσβύτεροι καί ἐμπειρότεροι: ποιητές, πεζογράφοι, μουσικοί, ζωγράφοι καί, μαζί μ' αὐτούς, σέ ἐντυπωσιακή ἀναλογία, ἐκεῖνοι πού θῆτευαν, ἡ ἤθελαν νά θητεύσουν, στίς ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου. Δέν ἔχει νόημα νά ἀπαριθμήσουμε ἐδῶ ὀνόματα: ἂν τό κάναμε θά δρισκόμαστε ἐμπρός σ' ἕναν μακρῶ κατάλογο, στόν ὁποῖο θά συνωστίζονταν ὁ, τι πιό ἀξιόλογο ἔχει νά ἐπιδείξει ἡ πνευματική Ἑλλάδα σέ δύο σημαδιακές στιγμές τῆς πρόσφατης ἱστορίας τῆς: μία τό 1944-1946, χρόνια τῆς εὐφορίας καί τῶν ὄνειρων, καί μιᾶ δευτέρη στίς δεκαετίες τοῦ 1960 καί τοῦ 1970, χρόνια

στοχαστικού και παθιασμένου αυτοελέγχου και μαζί επιδίωξης μιάς κριτικής αυτογνωσίας.

Τά όρατά ίχνη πού διασώζονται απ' όλ' αυτά είναι λίγα, ελάχιστα. Κι ίσως κάποια στιγμή ξεχαστούν, αν δεν υπάρξουν οι μαρτυρίες των άλλων, εκείνων πού έζησαν στή συνάφειά του, δέχτηκαν τήν επιρροή του και διασταυρώθηκαν μαζί του: σέ δημιουργικές στιγμές ή σέ εποχές συγκρούσεων και άναμετρήσεων, πού εΐταν κι αυτές στό μέτρο του: έξω από κάθε μέτρο. Καί στους χρόνους τής ελπίδας και στά χρόνια τής συμφοράς.

Γιατί ό ίδιος ό Δεσποτιδής δέν θέλησε νά αφήσει γραπτά ίχνη τής συμμετοχής του στό κοινωνικά και τά πνευματικά δρώμενα, στό όποια άλλοτε πρωτοστατούσε κι άλλοτε παρακολουθούσε μέ μιά κριτική διεισδυτικότητα και μιά δύναμη άνάλυσης πού, μετρώ τά λόγια μου, σπάνια έχει νά επιδείξει ό νεοελληνικός κριτικός στοχασμός.

Δέν θέλησε νά αφήσει γραπτά ίχνη: οι λόγοι θά πρέπει νά

Δέν θέλησε νά αφήσει γραπτά ίχνη: οι λόγοι θά πρέπει νά εΐταν πολλοί και δύσκολα έξιχνιάσιμοι. Σκέπτομαι τή χαρά τής επαναστάτης τής γενιάς του, όταν, άκόμα, ή επώνυμη (αυτό)προβολή δέν λογαριαζόταν στίς άρετές του άγωνιστή και ή άνωνυμία τής προσφοράς (και τής θυσίας) άποτελούσε τρόπο ζωής και κανονικότητα συμπεριφοράς. Σκέπτομαι, άκόμα, αυτό πού έχει γράψει ή Καίτη Ζέβγου, για τή ζωή των παράνομων και κατατρεγμένων επαναστατών, πού έχασαν τή συνήθεια τής γραφής, από φόβο ότι τά γραφτά τους μπορούσαν νά πέσουν στό χέρι του έχθρου και νά δημιουργήσουν κινδύνους. Καί δέν ξεχνώ πώς, για λόγους πού δέν έχουν, άκόμα, μελετηθεί, ή κομμουνιστική πολιτική και πολιτισμική παράδοση στόν τόπο μας, στήν όποια ό Δημήτρης Δεσποτιδής μετείχε όλοψυχα και ένσυνείδητα, στάθηκε πρώτοτα, και παρά τά έκλοπιμύρια των έντυπων σελίδων πού έχει νά επιδείξει, μιά παράδοση προφορικού πολιτισμού: μιά παράδοση όπου ό προφορικός λόγος, συχνά άποσπασματικός, στάθηκε ό κύριος άγωγός προβληματισμών, άναζητήσεων, άμφισβητήσεων και έφικτών ύπονομήσεων, πού δύσκολα μπορούσαν νά λάβουν μορφή γραπτών κειμένων.

Όλ' αυτά μαζί, ίσως και άλλα πού μου διαφεύγουν ή δέν είναι τής ώρας, θά μπορούσαν νά άποτελέσουν τήν άρχή μιάς ίσχυνης έξήγησης για τίς δύσκολες σχέσεις του Δεσποτιδής μέ τή γραφή. Δέν νομίζω πώς άρκοϋν. Γιατί όσοι γνώρισαν από κοντά τόν Πέτρο ή τόν Δημήτρη, θά τόν θυμούνται πάντα μέ ένα τετράδιο ή ένα μπλόκ στήν τσάντα του ή στό χέρι, νά τά γεμίζει μέ σημειώσεις, σχέδια, προβληματισμούς, άρχές κειμένων πού δέν ολοκληρώνονταν. Κι ύστερα, τήν άλλη ή τίς επόμενες μέρες, νά σκίξει τά πάντα, νά γεμίζει τό καλάθι των άχρήστων και ν' άρχίζει από τήν άρχή. Μέ νέα τετράδια και νέα μπλόκ. Πού είχαν και αυτά τήν ίδια τύχη. Δέν ξέρω, ίσως κάποτε νά βρεθούν κάπου, καλά καταχωνιασμένα από τόν ίδιο ή από φίλους του, κείμενα πού θά διασώζουν κάτι από τή δύναμη πού είχε τό μυαλό αυτού του άνθρώπου. Άλλά έτσι όπως τόν έβλεπα, χρόνια δλόκληρα, νά γράφει πυρετικά, σάν νά δρισκόταν σέ μόνιμη κατάσταση έμπνευσης και διέγερσης, νά γράφει και νά σκίξει, έμενα μέ τήν έντύπωση πώς τό χέρι του άγκομαχοϋσε και δέν πρόφτανε ν' άποτυπώσει τή γρήγορη σκέψη του και οι άπαιτήσεις πού είχε από τόν έαυτό του δέν του επέτρεπαν νά άποδεχτεί τά κείμενα πού φιλοτεχνούσε. Ίσως...

Μένει, έτσι, ένας άνθρωπος πού θά επιζήσει μέσα από τίς μνήμες των άλλων, στό μέτρο πού οι άλλοι θά θελήσουν νά μήν ξεχάσουν τί σήμαινε για τους καιρούς τους και για τους ίδιους ή άνήσυχη παρουσία του Δημήτρη Δεσποτιδής. Καί θά επιζή-

σει άκόμα μέσα από τή μνήμη τής συμμετοχής του σέ συλλογικές προσπάθειες πού σημάδεψαν τήν εποχή του και σηματοδεύτηκαν από τήν ίσχυρή προσωπικότητά του. Οι νέοι σχεδιασμοί και οι τολμηροί άναπροσανατολισμοί τής άριστερης παρέμβασης στους χώρους τής παιδείας και του πολιτισμού: τό σύντομο πέρασμά του από τήν 'Επιθεώρηση Τέχνης, ή ίδρυση του έκδοτικού οίκου «Θεμέλιο», ή πλειάδα των έργων πού κυφορήθηκαν κάτω από τήν άκτινοβολία του, οι σχεδιασμένες παρεμβάσεις του στήν πορεία των πνευματικών μας πραγμάτων θά άποτελούν ισάριθμα και άπτά τεκμήρια για τή διαδρομή ενός παθιασμένου άνθρώπου του αιώνα μας, πού γνώρισε τήν πιό σκληρή μοίρα. Ένός άνθρώπου πού, επιπλέον, κι ίσως στή συνείδησή του αυτός νά ήταν ό μεγαλύτερος τίτλος τιμής, έδανε, μέ τόν τρόπο του, τή σφραγίδα του στή μεγάλη προσπάθεια για τήν άποδογματοποίηση τής άριστερης σκέψης και τόν άπεργλωδισμό της από τους άρχαίσιμους και τίς άνασταλτικές παραδοσιακότητες πού λειτουργούσαν σάν βαρίδια. Άπό τά χρόνια τής φυλακής στήν Κέρκυρα, όπου, σάν έτοιμος από καιρό, ό Δημήτρης Δεσποτιδής διασταυρώθηκε μέ τά πρώτα όργανωμένα σκιρτήματα τής άντιδογματικής κομμουνιστικής σκέψης, στήν ΕΔΑ άργότερα, στή «μικρή όρχήστρα» στό χρόνια τής δικτατορίας, στους καιρούς των διασπάσεων και των πολυδιασπάσεων τέλος, θά λάβει μέρος, μέ τήν ίδια ένταση και τό ίδιο πάθος, μέσα από άλλεπάλληλες ρήξεις και συγκρούσεις, μερικές από τίς όποιες ύπήρξαν έξαιρετικά επάδυνες (ό ίδιος ζούσε, από τό 1966, μέ τήν, λαθεμένη όσο μπορώ νά γνωρίζω, βεβαιότητα ότι μέσα στήν όξύτητα αυτών των άντιπαράθεσεων παλαιοί σύντροφοί του τής «άντίπεραν όχθης» είχαν επιχειρήσει νά τόν δολοφονήσουν), θά λάβει μέρος και θά πρωτοστατήσει στίς προσπάθειες για τήν άνανέωση και τόν έξοσγχορονισμό του κινήματος και των ιδεών στίς όποιες είχε άφιερώσει τή ζωή του.

Μά τά περιθώρια στένευαν πιά, και ή κλονισμένη ύγεια του δέν τόν βοηθούσε. Κι αυτός ό άργός κι άπελπισμένος θάνατος πού διάλεξε, και πού έμοιαζε μέ μιά παρατεταμένη αυτοκτονία, σάν νά μαρτυρούσε, μέ τόν τρόπο του, τήν όριστική ρήξη μ' έναν κόσμο πού πιά δέν τόν χωρούσε και δέν μπορούσε νά τόν άντέξει.

Ό Δημήτρης Δεσποτιδής, ό Πέτρος τής ΟΚΝΕ και τής ΕΠΟΝ, γεννήθηκε στήν Άμοργό, τό 1925, και πέθανε στήν Άθήνα, στίς 8 Ίανουαρίου 1981.

η ΑΥΓΗ
ΠΡΩΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

**η άλλη πλευρά
των πραγμάτων**

ΖΙΛ ΝΤΕΛΕΖ

Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΚΑΙ Η ΔΙΑΝΟΙΑ ΕΝΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ

του Ροζέ-Πώλ Ντρούά

Μία μόνο λέξη αρκεί για να ορισθεί ο Ζίλ Ντελέζ: κίνημα. Όλο του το έργο είναι στραμμένο σε καθετί που επινοείται στον τομέα της σκέψης, της πολιτικής, της ιστορίας. Ο φιλόσοφος, άρρωστος από χρόνια — έπαυσε από σοβαρότατο αναπνευστικό πρόβλημα —, έδωσε τέλος στη ζωή του, Σάββατο 4 Νοεμβρίου, πέφτοντας από τό παράθυρο του σπιτιού του. Ο Ζίλ Ντελέζ, εβδομήντα χρονών, ήταν μοναδική φυσιογνωμία της γαλλικής πνευματικής ζωής, που επηρέασε μία ολόκληρη γενιά. Δίδασκε στο Πανεπιστήμιο της Βενσέν (Παρίσι VIII), στη συνέχεια στο Σαιν Ντενί, από τό 1969 ως τό 1987. Είναι συγγραφέας καμιά τριανταριά έργων.

Ποτέ δέν πίστεψε ο Ντελέζ στο θάνατο της φιλοσοφίας ούτε στην παρακμή της. Αντίθετα, την όριζε ως δημιουργία, ως διαδικασία κατασκευής έννοιών των οποίων ή ύπαρξη έδινε νέες δυνατότητες. Προσδοκούσε από τόν φιλοσοφικό στοχασμό όχι μία επιπλέον θεωρία αλλά μία σειρά επινοήσεων που θά παρείχαν τή δυνατότητα ν' αυγατίσουν οι ικανότητες για τή ζωή. Επιβεβαίωνε συνεχώς τήν άφοσίωσή του στο πνεύμα του Μάη του '68. Άγαπούσε τήν εξέγερση και τή διανοητική έγρηγορηση κι είχε τήν τάση νά τίς θεωρεί συνώνυμες. Ποτέ του δέν σταμάτησε νά πολεμά τήν ήλιθιότητα, σ' όλες της τίς μορφές. Και πάντοτε είχε πολλά νά κάνει.

Ντελέζ: Πολέμος τών ταξινομήσεων, πληθυντικός, μόνιμος εκτός ομάδων και σχολών, τοποθετημένος στα διάμεσα τών ρευμάτων, συνεχώς έλευθερος. Μόλις του κολλούσαν μία έντικέτα τόν άκουγαν νά γελάει άλλοι. Τό έργο του άτίθασο, έξω από τήν πεπατημένη, ήταν διάχυτο; Ναί, αλλά όχι σκόρπιο. Ο Ντελέζ προσπαθούσε νά είναι πολύτροπος παραμένοντας πάντα μοναδικός, πάντα επαναλαμβανόμενος και πάντα διαφορετικός.

Η σκέψη του από μεταμόρφωση σε μεταμόρφωση, από βιβλίο σε βιβλίο, δέν έπαψε νά έρευνά μερικά έρωτήματα-κλειδιά: πώς νά επινοήσουμε τά μέσα νά στοχαζόμαστε τά κινήματα και τά γεγονότα; Αντί νά ψάχνουμε αυτό που υποτίθεται ότι είναι σταθερό, αναλλοίωτο, αιώνιο, παγιωμένο, ακίνητο, πως συλλαμβάνουμε αυτό που κινείται, κνοφορείται, ξεφεύγει, γίνεται, έφευρίσκει, γλιστρά, ξεπετιέται; Πώς νά καταλάβουμε ότι μιλάμε για έναν κόσμο, ένα χρόνο, μία γλώσσα, ένα σώμα, ένα πνεύμα, τή στιγμή που υπάρχει ρευστή άπειρία συγκινήσεων, στιγμών, διαθέσεων, φράσεων, άπειράριθμες φευγαλαίες στάσεις τών όργάνων και τών λέξεων που καθεμιά τους, από μόνη της, όρίζει ένα σύμπαν; Πώς νά μιλήσουμε γι' αυτό που έλαβε χώρα μόνον μία φορά, κι ωστόσο εντάσσεται σε μία σειρά.

“Ολ' αυτά τά έρωτήματα αναφέρονται σε μία κοινή πηγή: Πώς μπορεί νά φιλοσοφεί κανείς μετά τόν Νίτσε; Ο Ντελέζ ήταν από τούς πολύ λίγους, μαζί με τόν Φουκώ, που προσπάθησε νά φέρει στο φώς αυτή τήν πρόκληση: πώς νά ανακαλύπτει κανείς τή φιλοσοφία τή στιγμή που αλήθεια, υποκείμενο, κυριαρχία του λόγου και τά άλλα όπλα που, από τήν εποχή του Πλάτωνα ως τόν Χέγκελ, έθεωρούνταν απαραίτητα, μετά τόν Νίτσε, ωστόσο κρίθηκαν μή χρησιμοποίησιμα, διαταραγμένα, γελοιοποιημένα. Πολλοί προσπάθησαν νά ξεφύγουν από τό πρόβλημα. Ο Ντελέζ θέλησε νά είναι φιλόσοφος, παρά ταύ-

τα. Μέ ξευπνάδα και χάρη, όχι βέβαια χωρίς κινδύνους και διαταγμούς. Έξ ου είναι δυνατόν να φτιαχτούν τρία πορτρέτα για τον Ζίλ Ντελέζ, αθάιρατα βέβαια κι άπατηλά όσο οποιοδήποτε άλλο κλισέ της ζωής.

Διασπορά άταξίας

Πρώτη προσωπογραφία: Ο Ντελέζ καθηγητής. Φαινομενικά κλασικός. Ο συγγραφέας πού υπογράφει λόγια συγγράμματα. Μοιάζουν ώστόσο να περιφρονούν τις εργασίες για την ιστορία της φιλοσοφίας. Από τό πρώτο του βιβλίο τό 1953, άφιερωμένο στον Χιούμ, μέχρι εκείνο για τον Λάμπνιτς τό 1988, έρευνά τά φιλοσοφικά συστήματα, εκθέτει τή συστηματική τους, αναδεικνύει τά δυνατά τους σημεία και τις άρθρώσεις τους. Είτε πρόκειται για τον Σπινόζα, τον Νίτσε, τον Μπερξόν, ακόμη και για τον Κάντ —στον όποιο άφιέρωσε μία μικρή εργασία— διαφωτίζει κάθε φορά τό ουσιαστικό. Μέγιστες έννοιες, έργα θεμελιακά, κείμενα έλάσσονα, σχόλια ειδικών, όλ' αυτά συγκεντρώνονται σε μερικές έκατοντάδες σελίδες, άλλες φορές σε μερικές δεκάδες. Ο Ντελέζ κυρίαρχος της άνάγνωσης; Προφανώς. Ιστορικός της φιλοσοφίας, της καλύτερης πανεπιστημιακής παράδοσης; Όχι και τόσο άπλό!

Διότι μέ τον Ντελέζ ποτέ μία φιλοσοφική φιγούρα δέν δίνεται χωρίς κάποια ύστεροβουλία. Εισχωρεί στην ιστορία της φιλοσοφίας για να ένσπειρει τήν άταξία. Τά έργα πού μελετά τά κάνει να γυρίσουν κατά τή μεριά του. Τό παιχνίδι του Ντελέζ συνίσταται στό να τά συνδυάζει μέ τέτοιο τρόπο ώστε να παρουσιάζονται κάτω από ένα άπρόσμενο φως, πιστό και άποτρόπαιο συνάμα. Μέ άθθεντικά κομμάτια, συνθέτει μία άνεκδοτη μηχανή. Έκθέτει διάφορες φιλοσοφίες μέ τις παράδοξες περιπέτειες, κατασκευάζοντας γι' αυτές μηχανικά παιχνίδια πού τις άποδιαρθρώνουν μέ λεπτεπίλεπτο τρόπο. Η επιλογή των έργων πού μελετήθηκαν μιλά από μόνη της. Σε πείσμα της άνομομορφίας τους, ό Χιούμ, ό Σπινόζα, ό Νίτσε κι ό Μπερξόν έχουν τό κοινό στοιχείο ότι είναι οί άταξινόμητοι πού θά προξενήσουν στενοχώριες στην ιστορία της μεταφυσικής.

Δεύτερο πορτρέτο: Ο φιλόσοφος ως δημιουργός. Έπινόηση έννοιών, κατασκευή όρων, σμίλευση ιδεών, ιδού τό έργο πού τον όρίζει. Πάντα ώστόσο τό μάθημα από τον Νίτσε. Η άλληθια δέν περιμένει πουθενά για να τήν ανακαλύψουμε. Δέν είναι ούτε πλήρωση ούτε όλότητα αλλά τό άπρόδλεπτο παιχνίδι πού επιτρέπει ή ύπαρξη άδειων κελιών, έλλείψεων και άτελειών στό πλαίσιο της ταυτότητας. "Ας μήν φανταζόμαστε έναν δημιουργό άληθειών πού κυρίαρχα άποφασίζει τι θά πράξει. Πρόκειται για σκοτεινά κινήματα." Άρα να τά συνοδεύσουμε όχι για να τά κάνουμε να ύπάρξουν: να τ' ακολουθήσουμε, όχι να τά αντιπροσωπεύσουμε. Μέ τό έργο του *Διαφορά και επανάληψη* (1969), πού αναμφίβολα είναι τό σημαντικότερό του, ό Ντελέζ ύπονομεύει ένα μεγάλο μέρος του οικοδομήματος της παράδοσης. Πράγματι, προσπαθεί να διαλύσει τήν αρχή της ταυτότητας, ενώ ταυτόχρονα επεξεργάζεται μία νέα αντίληψη του ύποκειμένου και του χρόνου, έναν «υπερβατολογικό εμπειρισμό», σε ρήξη σχεδόν μέ όλη τή φιλοσοφική κληρονομιά. Συνολικό αποτέλεσμα: οί έννοιες του ύποκειμένου και του άντικειμένου άποσυντίθενται. Δέν άπομένουν παρά ύπάρξεις μοναδικές, διαφοροποιημένες από τή θέση τους στό χώρο, ακόμα κι όταν τις θεωρούμε ταυτόσημες. Τό ύποκείμενο δέν προύπαρχει, δέν παράγει τις αναπαραστάσεις πού συνιστούν τον

κοσμο. Αντίθετα, είναι προϊόν πολλαπλών παιχνιδιών του πραγματικού και της έμμένειας. Γεννείται από σειρές «παθητικών συνθέσεων», άπ' όπου αναδύεται ως ένα είδος συνθέματος. «Αυτό πού ύπάρχει ή επανέρχεται δέν έχει καμιά προκαταβολική και συγκροτημένη ταυτότητα». Δέν ύπάρχουν παρά συναρμολογήσεις, διαδικασίες και άλλιώσεις.

Οί Στωικοί και ό Λιούις Κάρολ

Άπομένει να κατανοήσουμε πώς μπορεί να παράγονται οί σταθερές της γλώσσας, πώς καθερώνονται οί κόσμοι των σημασιών πού μέσα τους είμαστε δουτηγμένοι. Η ύπαρξη τους, πράγματι, γεννά ισχυρές άντιροήσεις σε μία σκέψη πού είναι επικεντρωμένη άποκλειστικά στη μοναδικότητα των γεγονότων. Ο Ντελέζ καταπιάνεται μέ τό ζήτημα αυτό στό έργο του *Λογική του νοήματος* (1969). Αναπτύσσει μία άνάλυση των παραδόξων και των έπιφανειών, της σχέσης τους μέ τά γεγονότα και τό σώμα, σχεδιάζοντας μία τοπολογία του νοήματος και του μη νοήματος. *Λογική του νοήματος και Διαφορά και επανάληψη*, έργα συμπληρωματικά και τά δύο, άντιτίθενται κατά τό ύφος τους. Τό δεύτερο είναι διατριβή. Η *Λογική του νοήματος* συντίθεται από τριάντα τέσσερις σειρές και πέντε παραρτήματα, ώσάν ή σκέψη να μήν προχωρούσε πιά από φάση σε φάση σε μία ένιαία γραμμή αλλά παρουσιαζόταν ως δικτυο, μέσα από τροχιές συγκλίνουσες ή μέσα από άυτόνομα προχωρήματα. Οί άναφορές δέν είναι αυτές πού συνήθως ή φιλοσοφία άναγνωρίζει ως δικές της. Δίπλα στους Στωικούς ό Ντελέζ παίρνει στα σοβαρά τον Λιούις Κάρολ. Μικρά κοριτσάκια και σχιζοφρενείς διασταυρώνονται μέ τον Πλάτωνα και τον Λουκρήτιο. Άνάμεσα στη θεωρία και τή μυθολογία, άναμεσα στη φιλοσοφία και τή λογοτεχνία, ή διαχωριστική γραμμή μετατοπίζεται, άκυρώνεται. Γκόμπροβιτς, Φιτζέραλντ, Τζόνς, αλλά επίσης Κλοσσόφσκι, Τουρνιέ, Ζολά θεωρούνται ως πειραματιστές της σκέψης.

Ο Ντελέζ είχε ήδη άναζητήσει στον Προύστ μία θεωρία του σημείου (1964), στον Σασά Μαζόχ μία θεωρία του συμβολαίου (1967). Η κίνηση αυτή θά διευρυνθεί. Είναι μάταιο να επιδιώξει κανείς να διακρίνει καθαρά αυτό πού ό Ντελέζ βρίσκει σ' έναν συγγραφέα ή δανείζεται κι αυτό πού προσφέρει. Είναι σάν να σαλπάρει μ' ένα έργο κι αφήνεται να τον πηγαίνει. Πράγματι, είναι ό μόνος πού μπορεί ν' ακολουθήσει τά ρεύματα πού άποκαλύπτει ή πορεία του. Στόν ζωγράφο Φράνσις Μπέικον παρακολουθεί μία *Λογική της άίσθησης* (1981), στους κινηματογραφιστές μία σκέψη της εικόνας-κίνημα (1983). Αντίθετα, μέ τον φιλόσοφο Μισέλ Φουκώ δοκιμάζει τήν έμπειρία μιάς θεωρίας του όρατου και του άόρατου.

Τρίτη προσωπογραφία: Πειραματιστής. Έτσι νόμιζε. Δέν εφήρμοζε προκατασκευασμένα σχήματα πάνω σ' ένα άδρανές ύλικό αλλά άφηγε τον έαυτό του να άλλαζει από έξωτερικά ρεύματα, άποδεχόμενος τή ροή τους. Η σκέψη λοιπόν, μέ τον Ντελέζ, άποδαινει μάλλον έμπειρία ζωής παρά ύπόθεση λόγου. Πρόκειται για μία σαρκική και συγκινησιακή περιπέτεια, μία ύπόθεση εδαισθησίας πριν μετασηματισθεί σε πνευματική επεξεργασία. Γι' αυτό, καιτοι μοναχικός, ποτέ δέν στόχαστρε μόνος, αλλά πάντοτε ξεκινώντας μέ φίλους, μέ κοντινούς, μέ συνένοχους ζωντανούς ή πεθαμένους.

Γι' αυτό, μαζί μέ τον Φελίξ Γκόναταρι, έπιστρατεύτηκε σε αυτή τήν καθόλου συνηθισμένη έμπειρία μιάς σκέψης από δύο,

από την όποια βγήκαν ο *Αντιοιδίποδας* (1972), *Κάφκα, Για μιά Ελλάδα λογοτεχνία* (1975), *Τί είναι ή φιλοσοφία* (1991).
Ο Ντελέζ και ο Γκουαταρί αποπειρώνται νέους τρόπους γραφής και πολιτικού στοχασμού, τά εκτός κανόνων, την έξουσία, τό κράτος, τίς γλώσσες και τούς λαούς, τούς όρισμούς τής τέχνης, τής επιστήμης και τής φιλοσοφίας. Έδώ δέν έχουμε πιά νά κάνουμε μέ τό πολύτροπο αλλά μέ μιά μορφή εξέσκησής του. Καταγίνονται μέ τό νά επινοήσουν έννοιες άπροσδιόριστες, μέ αστάθμητες και πολλαπλασιαζόμενες χρήσεις.

Η θετικότητα τής επιθυμίας

Ο *Αντιοιδίποδας*, παρά τόν τίτλο του, δέν είναι ένα βιβλίο ενάντια στην ψυχανάλυση αλλά καταγγελία του περιοριστικού της χαρακτήρα πού ανάγει την άνεξάντλητη επινοητικότητα του άσυνείδητου στο κεκλεισμένων των θυρών γλισχρο σενάριο μπαμπά-μαμάς. Είναι καλύτερα νά διαβασθεί ως άμυνα και ως θετικότητα τής επιθυμίας, του δημιουργικού πλούτου των παραγωγικών μηχανισμών του άσυνείδητου, του άνοιγματος στα πολιτικά γεγονότα και τά κοινωνικά κινήματα. Ο θόρυβος πού ξεσήκωσε τό βιβλίο αυτό, οί πολεμικές πού ζωντάνεψε, οί μόδες πού στηρίχτηκαν πάνω του, όπως έπίσης κι όρισμένες πλάνες του δυσκόλεψαν ίσως νά κατανοηθεί όλη ή σημασία του. Τό *Χίλια ύψίπεδα* δέν γνώρισε την ίδια τύχη. Έδώ ώστόσο ο Ντελέζ κι ο Γκουαταρί δοκιμάζουν εκπληκτικές έμπειρίες έπεξεργαζόμενοι εκ νέου μιά προσέγγιση του γεγονότος κι όχι τής ύπαρξης, των διακεκομμένων πράξεων ή των συγκεκριμένων διαδικασιών παρά τής εν γένει δραστηριότητας. Τό έργο τους *Τί είναι ή φιλοσοφία*;, έργο ύστερο, «όταν πλησιάζουν τά γηρατιά κι έρχεται ή ώρα νά μιλήσει κανείς συγκεκριμένα», θά παραμείνει αναμφίβολα ένα από τά κλασικά του τέλους αυτού του αιώνα.

Πολλές άλλες προσωπογραφίες του Ντελέζ θά ήταν δυνατές και επιθυμητές: του άριστοριστή, του σαρκαστή, του άγιου, του όμιχλώδους, του πιστού φίλου, του αίνιγματικού, του μετέωρου. Όλες θά ήταν άπατηλές και άπίθανες. Διότι στον Ντελέζ τά χαρακτηριστικά είναι μάλλον τόποι άνταλλαγής παρά γραμμές διαχωρισμού. Δέν θά προοδύμε λοιπόν στην τελική άποτίμηση, κλείνοντας τό μάτι αυτή την ήμέρα του πένθους, γι' αυτόν πού δέν έπαψε νά έρχεται από τόν κόσμο των νεκρών για νά φέρει, γράφοντας, λίγη ζωή. Κανείς δέν γνωρίζει τί θά συγκρατήσει ή ύστεροφημία από αυτό τό έργο στο όποιο οί σύγχρονοι του είδαν πολύ λίγα. «Κάποτε, ίσως, ο καιρός θά είναι ντελεζικός», προέλεγε ο Φουκώ. "Ίσως. Τίποτε δέν μπορεί νά ξέρουμε. Θά τούς έκανε νά δάλουν τά γέλια, και τούς δού, όπως πάντα.

Αντί νά ζυγίσουμε τώρα τίς άρετές και τίς άμφιβολίες, μιά τελευταία πινελιά. Ο Ντελέζ σοφός. Χωρίς γενειάδα και χλαμύδα σαν τούς άρχαίους. Σοφός για τούς χρόνους πού θά 'ρθουν: άθεος μύστης, μάγος τής έμμένειας, δοκιμαστής ζωής, δημιουργός έλευθεριών, μέγας ύποκινητής, πλήθος μοναχικό. Πάνω στον τάφο του δυό φράσεις του Νίτσε παραλλαγμένες: «*Απόκοτος αλλά στο βάθος μυστηριώδης ως τά άκρα*». Έκείνος μιλούσε για τούς Έλληνες: «*Επιπόλαιοι από βαθύτητα...*».

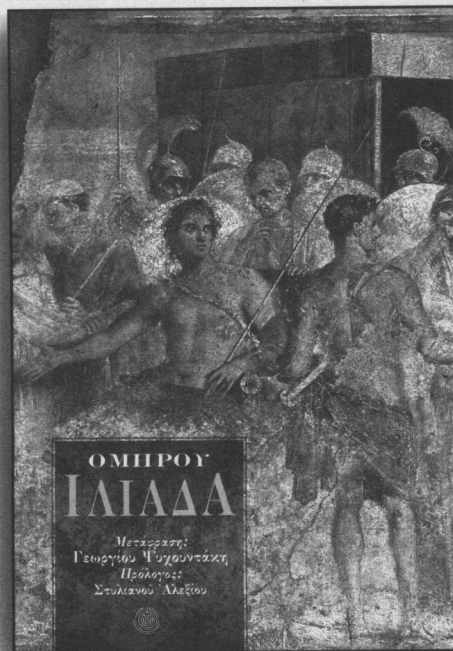
Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Le Monde*, 7 Νοεμβρίου 1995.
Μετάφραση: Άγγελος Έλεφάντης

ΟΜΗΡΟΥ

ΙΛΙΑΔΑ

Μετάφραση: Γεωργίου Ψυχουντάκη

Πρόλογος: Στυλιανού Άλεξίου

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΙΛΙΑΔΑΣ από τόν Γ. ΨΥΧΟΥΝΤΑΚΗ ολοκληρώνει, έπειτα από τή μετάφραση τής *Οδύσσειας* πού εξέδωσε τό 1979, τήν άπόδοση του έλληνικού έπους τό όποιο άποτελεί τό άριστούργημα τής παγκόσμιας ποίησης όλων των έποχών.

Η μετάφραση αυτή είναι ή μόνη πού διατηρεί τήν άνεση και τή μαγεία του όμηρικού λόγου. Έδώ δέν μιλεί ένας λόγιος μεταφραστής, αλλά ο άπλός άνθρωπος πού διατηρεί άκέραιο τό γλωσσικό ένστικτό του και αναδημιουργεί τό όμηρικό έπος όπως τό ένιωσε και τό άφομοίωσε. Μιά μετάφραση με άκρίβεια και ευγένεια, όπου ο κρητικός λόγος του Κορνάρου, ή μαντινάδα και τό ριζίτικο δένουν με τόν όμηρικό λόγο, και ή ρίμα όχι μόνο δέν νοθεύει τό κείμενο, αλλά τό πλουτίζει, διατηρώντας τό ποιητικό στοιχείο, τήν ψυχή του όμηρικού πρωτοτύπου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ: Μάνης 5, Τ.Κ. 106 81 Τηλ. 3818372, Fax: 3301583

ΕΝΟΣ ΛΕΠΤΟΥ ΣΙΓΗ

τῆς Δηῶς Καγγελάρη

Γραμμένο στά ἀγγλικά (ἔξι τετράστιχα, πλεκτή ὁμοιοκαταληξία) τό ποίημα «Λάζαρος» τοῦ Δημητρίου Καπετανάκη ντύνεται μέ πένθιμο μουσικό πέπλο ἀπό τόν Γιώργο Κουμεντάκη (Oslo Sinfonietta) καί ἀποδίδεται ἀπό τή σοπράνο Τζένη Δριδάλα καί χορωδία: ἓνα «Requiem γιά τό Τέλος τοῦ Ἔρωτα», παραγγελία τῆς Ὁμάδας Ἐδάφους καί πρῶτο μέρος τοῦ θεάματος «Ἐνός Λεπτοῦ Σιγῆ».

Ἐνα ἐπιβλητικό, θλιμμένο ἐμβατήριο γιά κείνους πού χάθηκαν-χάνονται ἀπό τό AIDS (δέν εἶναι «θύματα» ἀλλά ἀσθενεῖς, δέν εἶναι «μάστιγα» ἀλλά «ἀσθένεια», ἔλεγε ὁ Ἀλέξης Μπίστικας στόν ὁποῖο ἀφιερώνεται ἡ παράσταση).

Τοῦς βλέπουμε νά κατρακυλᾶνε ἀπό μιά τεράστια σκάλα (σάν αὐτές τῶν ἐξπρεσιονιστικῶν παραστάσεων ἢ σάν τή σκηνογραφία τοῦ *Οιδίποδα τοῦ Σδόμπονα*), νά ἐπιστρέφουν στήν κορυφή καί πάλι νά χάνονται στό βάθος: ἀμέτρητοι ἄντρες καί ἡ Μορφή τοῦ Θανάτου (Τζ. Δριδάλα) ἀνάμεσά τους, νά τοῦς παγιδεύει στό ἄορατο, ἀμείλικτο δίχτυ της.

Ὁ Δημήτρης Παπαϊωάννου διάλεξε νά ἀναμετρηθεῖ μ' ἓνα δυσκολότατο θέμα πού εὐκόλα μπορεῖ νά λοξοδρομήσει πρὸς τόν μελοδραματισμό καί τόν διδακτισμό. Μέ τή χορογραφία-σκηνοθεσία του κατορθώνει νά δώσει τό μέγεθος τῆς ἀπόγνωσης καί τήν ἀγωνία θανάτου, ἀλλά ἀπό ἓνα σημεῖο καί μετὰ αὐτός ὁ καταραμένος φαῦλος κύκλος τῶν ἀνδρῶν ἐξαντλεῖται. Στό τέλος δέν θά ἀποφύγει καί τή μελοδραματικότητα ὅταν θά ἀναπαραγάγει ἀνθρώπινα τοπία τοῦ Καραβάτζιο πάνω σ' ἓνα τραπέζι μουσικοῦ δείπνου στό προσκήνιο.

Στήν παρουσίαση —σέ πρώτη ἐκτέλεση— τῶν *Τραγουδιῶν τῆς Ἀμαρτίας* τοῦ Μάνου Χατζιδάκι στηρίζεται τό δεύτερο μέρος. Δώδεκα ποιήματα τοῦ Ντίνου Χριστιανόπουλου καί ἓνα τοῦ Γιώργου Χρονᾶ ἀποδίδονται ζωντανά, συνοδεία πιάνου. Λαϊκοί ρυθμοί καί ἀλλαγὴ ὕφους δημιουργοῦν χάσμα μέ τό πρῶτο μέρος. Ἐπιπλέον ἡ χορογραφία περιορίζεται στήν εἰκονογράφηση ἀντί νά μετουσιώσει σέ κίνηση καί εἰκόνα τό συσώδες.

Μοναχικά, ἀνδρικά κορμιά πάνω καί γύρω ἀπό τό τραπέζι σέ ὠραιοπαθεῖς στάσεις, βακχικές καί βιβλικές εἰκόνες, τσαρουχικές ἀναφορές καί εὐκόλο ὁμοφυλοφιλικό ὕφος.

Λάζαρος

Ὁ χτύπος αὐτός σημαίνει θάλασσα
Τόν εἶχα ἀκούσει κι ἄλλη μιά φορά πρὶν
καθὼς ἀγωνιζόμουν νά θυμηθῶ ἓνα,
μονάχα ἓνα πράγμα πού φώναζα στόν πυρετό μου
γιά βοήθεια, δόηθεια. Τότε ἡ θύρα ἀνοίξε μά κανεῖς Υἱός

δέν ἦρθε νά μοῦ πεῖ τό μυστικό πού ἔπρεπε νά ξέρω
μόνο οἱ ἀδελφές μου μέ ἔβρεχαν μέ δάκρυα
ὅμως τά δάκρυα εἶναι στεῖρα σύμβολα. Ἡ ἀγάπη εἶναι ἀργή,
κι ὅταν φτάνει οὔτε μιλάει οὔτε ἀκούει:

Μόνο φιλάει καί ξαναζωντανεύει τό νεκρό
ἴσως μάταια. Γιατί ποιός εἶναι ὁ λόγος
ἀνήκουστων θαυμάτων, ἀφοῦ ἀντί
νά προσπαθῶ νά θυμηθῶ τά σπουδαῖα Νέα

πού μοῦ ἀποκάλυψαν ὁ Θάνατος κι ὁ Ἔρως
πάσχιζα νά τά λησμονήσω καί νά γίνω
σάν κάθε ἄλλος: Λαχτάραγα νά κινηθῶ
σάν ποτέ νά μὴν εἶχα κυριευθεῖ

ἀπ' τά βαθιά μυστήρια πού ἔκαναν τίς ἀδελφές μου νά ριγοῦν
καθὼς ἐτοίμαζαν τό δείπνο γιά τό Φίλο μας
Ἦρθε καί τόν δεχτήκαμε σάν τόν Δωρητή,
μά δέν Τόν ρωτήσαμε πότε θά σωνόταν ἡ χαρά μας.

Καί τώρα ἀκούω τό χτύπο πού ἄκουσα πρὶν
καί προσπαθῶ νά ἐτοιμασῶ γιά τόν ἱερό καιρό
μά δέν μπορῶ νά θυμηθῶ τό μυστικό, κι ἡ θύρα τρίζει
ἀφήνοντας νά μπεῖ τό καθαρό μου ἔγκλημα.

Μετάφραση: Ἀλέξανδρος Βεινόγλου

Εὐτυχεῖς παρενθέσεις ἀλλά πολύ σύντομες, ἡ παρουσία τῆς ἐξαιρετῆς χορεύτριας Ἀγγελικῆς Στελλάτου (*Μορφή τῆς Μαγδαληνῆς*) καί τοῦ χορευτῆ Νίκου Δραγώνα, ἡ σκηνική ποιότητα τῆς Ζουζούς Νικολοῦδη (γριά μητέρα), ἡ ἐκφραστικὴ δύναμη τοῦ ἴδιου τοῦ Παπαϊωάννου.

Μέ τή συγκίνηση πού μοῦ εἶχαν προκαλέσει κάποτε τά «Τραγούδια» τῆς Ὁμάδας Ἐδάφους, εἶχα ἐπισημάνει ἀπό τοῦτες

δῶ τις στήλες τις ἀρετές αὐτῶν τῶν νεαρῶν καλλιτεχνῶν τοῦ χοροθεάτρου. Ἀκολούθησαν τὰ «Φεγγάρια», ἢ «Μήδεια», ἢ «Ἰφιγένεια στό Γεφύρι τῆς Ἄρτας», (καί ἢ «Ὁρέστεια» πού λόγω νεροποντῆς δέν μπόρεσα νά δῶ στήν Ἐπίδαυρο). Φιλόδοξες παραστάσεις πού μᾶς ἔδιναν τήν εὐκαιρία νά ἀναφερόμαστε μέ θαυμασμό στίς δυνατότητες τῆς Ὁμάδας Ἐδάφους καί τοῦ πολυτάλαντου Δ. Παπαϊωάννου καί νά ἐντοπίζουμε συγχρόνως κάποιες παγίδες ναρκισσοῦ καί καλλιέπειας. Δέσποξε παρ' ὄλ' αὐτά ἡ φρεσκάδα τοῦ δλέμματος. Τώρα ἡ πλάστιγγα γέρνει πρὸς τήν πλευρά τῆς τυποποίησης καί ὀφείλουμε νά κρούσουμε τόν «κώδωνα τοῦ κινδύνου».

Πέτρος Κατσαΐτης

Ἰφιγένεια | ἐν Ληξουρίῳ |

Ἐπιμέλεια: Σπύρος Εὐαγγελάτος

ΕΣΤΙΑ: Νέα Ἑλληνική Βιβλιοθήκη
Ἀθήνα 1995

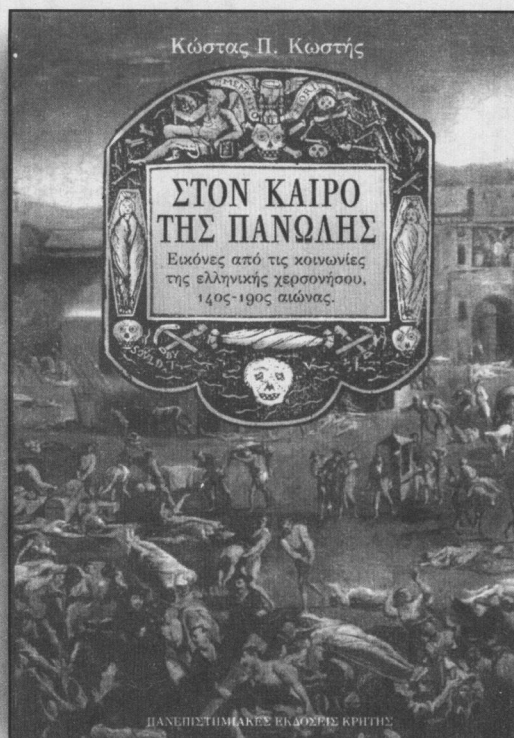
«Παράδοξο» βιβλίο γιά τό ὅποιο συνεργάστηκαν ἕνας σκηνοθέτης, ἕνας φιλόλογος καί ἕνας δεατρολόγος, πού τυχαίνει νά εἶναι καί οἱ τρεῖς τό ἴδιο πρόσωπο (ὁ Σπύρος Εὐαγγελάτος), ἢ *Ἰφιγένεια | ἐν Ληξουρίῳ |* ἀποτελεῖ διασκευή τῆς ἰδιότυπης τραγωδίας τοῦ Κεφαλονίτη ποιητῆ Πέτρου Κατσαΐτη (1660/65-1738/42). Γιά τήν ἀκρίβεια, πρόκειται γιά δραματουργική ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου ἀπό τόν Εὐαγγελάτο, ἢ ὅποια ἀνέβηκε ἀπό τόν διάσο τοῦ Ἀμφιδεάτρου τό 1979. Τό ἐνδιαφέρον τῆς ἐκδόσης θρῖσκεται στό ὅτι περιλαμβάνει καί μιά φανταστική καί ἐξαιρετικά διασκεδαστική (γραμμένη στήν κεφαλονίτικη διάλεκτο) περιγραφή τῆς ὑποτιθέμενης πρώτης παράστασης τοῦ ἔργου (Ληξούρι 1720) ἀπό θεατῆ τῆς ἐποχῆς· καί, ἀκόμη, ὅτι παρουσιάζει νέα στοιχεῖα, ἀντλημένα ἀπό ἀρχαιολογική ἐρευνα, γιά τή βιογραφία τοῦ Κατσαΐτη, στόν ὅποιο ἀποδίδεται, μέ πειστικά τεκμήρια, καί ἡ πατρότητα τοῦ ποιητικοῦ μυθιστορήματος *Νέα Ἱστορία Ἀδέσθη Κυθηρέου*, πού ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα.

Εὐφυής ἐκδοσὴ πού συνάπτει τόν εὐριπίδειο (ἀλλά καί ρωμαϊκό καί ἀναγεννησιακό) μῦθο τῆς τραγωδίας τοῦ Κατσαΐτη μέ τούς Ἐπτανήσιους ἀστούς, ἀρχόντες καί ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετοκρατίας, τό βιβλίο τοῦ Εὐαγγελάτου ἀποτελεῖ καί μιά σημαντική ἀναθεωρητική πράξη: μᾶς βοηθάει νά διαβάσουμε προσεκτικότερα τόν Κατσαΐτη καί νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι εἶναι ποιητής «πολύ σημαντικότερος ἀπ' ὅ,τι γενικά ὡς σήμερα πιστεύεται».

N.B.

Κ. Π. ΚΩΣΤΗΣ

ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΠΑΝΩΛΗΣ

Η ΠΑΝΩΛΗ ΕΙΝΑΙ Η ΕΠΙΔΗΜΙΚΗ ΑΣΘΕΝΕΙΑ που ἄφησε τα βαθύτερα τραύματα στη συλλογική συνείδηση των ευρωπαϊκῶν πληθυσμῶν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιδημίας τῆς «μαύρης πανούκλας» στον 14ο αἰώνα. Ἡ ἀδυναμία κατανόησης τοῦ πολύπλοκου μηχανισμοῦ μετάδοσής τῆς, τοῦ ὁποῦ βασικός κρίκος εἶναι τὰ ἔντομα καί οἱ αρουραῖοι, ἀύξανε τὸν τρόμο που προκαλοῦσε κάθε νέα ἐμφάνισή τῆς καί, καμιά φορά, πέρα ἀπὸ τὶς διαστάσεις που δικαιολογοῦσε ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς των θυμάτων. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ κατανοήσουμε τὴν πανώλη παρὰ μόνο ἀν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὶς κοσμοθεωρίες καί τὶς νοοτροπίες των ἀνθρώπων των περασμένων αἰῶνων. Οἱ σημερινὲς ἐπιστημονικὲς γνώσεις δὲν δικαιολογοῦν τὴ συγκαταβατικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἀγωνίας των παλαιῶν, οὔτε τὸ συναίσθημα ἀσφάλειας ἀπέναντι σὴν ἀσθένεια· αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἐπανεμφάνιση τῆς πανώλης σὴν Ἰνδία, ὅσο καί ἀπὸ τὶς λεγόμενες «μάστιγες τοῦ αἰῶνα», ἀπέναντι σὶς ὁποῖες εἴμαστε τὸ ἴδιο ἀνυπεράσπιστοι ὅπως οἱ πρόγονοί μας μπροστὰ σὴν πανώλη.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ: Μάνης 5, Τ.Κ. 106 81 Τηλ. 3818372, Fax: 3301583